

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS XI.

THERMOPYLAITÓL MYKALÉIG

A GÖRÖG–PERZSA HÁBORÚK 2500 ÉV TÁVLATÁBÓL

A DEBRECENI EGYETEM KLASSZIKA-FILOLÓGIAI ÉS
ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA

A borítón a szövetséges görög államok fogadalmi ajándékát tartó talapzat felirata látható. Eredetileg Delphoiban, ma Isztambulban, az egykori Hippodromban áll.
(Forrás: wikipedia.org)

A kiadvány támogatója:

DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Sorozatszerkesztők

TAKÁCS LÁSZLÓ – TÓTH ORSOLYA

A jelen kötetet szerkesztette

FORISEK PÉTER – PATAY-HORVÁTH ANDRÁS

Lektorálták

FORISEK PÉTER, KATÓ PÉTER, PATAY-HORVÁTH ANDRÁS

Szerkesztőmunkatársak

JANCSOVICS FANNI, VÉBER ZOLTÁN

ISSN 2064-9754

ISBN 978-963-490-461-8

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS XI.

THERMOPYLAITÓL MYKALÉIG
A GÖRÖG-PERZSA HÁBORÚK 2500 ÉV
TÁVLATÁBÓL

Debrecen, 2022

Tartalomjegyzék

Előszó	7
ERIK JENSEN: Bevezetés. A görög–perzsa háborúk mai szemmel	9
BAJNOK DÁNIEL: Xerxés hadjárata az attikai szónokoknál	41
FORISEK Péter: Perzsa és görög stratégiai elképzelések Kr. e. 480-ban	61
GRADVOHL EDINA: Perzsa gyümölcsök	74
HEGYI W. GYÖRGY: Királyok egymás között. A Xerxésszel beszélgető Démaratos alakja Hérodotosznál	84
JANCSOVICS FANNI: A Város pusztulásának vesztesége a görög és római emlékezetben	98
KERTÉSZ ISTVÁN: Olympiai játékok a görög-perzsa háborúk időszakában	117
KRÉN László: A Fekete-tenger északi partvidékének görög városai és az Achaimenida Birodalom Xerxés hadjáratának idején	146
LINDNER GYULA: Xerxés alakja Hérodotosznál	163
NÉMETH GYÖRGY: Mágusok a perzsa háborúban	178
PATAY-HORVÁTH ANDRÁS: A delphoi kígyótripusz és a görög győzelem emlékművei	185
SIMON ZSOLT: Kik voltak a ligysők Xerxés seregében?	201
SÓLYOM MÁRK: Ardasír nagykirály, mint Xerxés a késő ókori latin forrásokban	215

ELŐSZÓ

Thukydidés a peloponnésosi háborúról szóló művének bevezetésében áttekinti Hellas történetét a kezdetektől a nagy háború kirobbanásáig. A görög-perzsa háborúról ezt írja:

Néhány évvel azután, hogy a türannoszok eltűntek Hellaszból, zajlott le az athéniak és médek közt a marathóni ütközet. Tíz évvel később pedig a barbár ismét nagy haddal indult el Hellasz leigázására. A fenyegető, nagy veszély pillanatában, mint a legerősebb hatalom, Lakedaimón vette át a háborúra egyesült hellének vezetését. Az athéniak, amikor a médek előrenyomultak, úgy döntöttek, hogy elhagyják városukat; vagyonukkal együtt hajóra szálltak, és tengerjáróvá lettek. Majd amikor közös erővel visszaszorították a barbárt, hamarosan a királytól visszapártolt hellének és a volt háborús szövetségesek megoszolva részben az athéniak, részben a lakedaimoniak köré csoportosultak, mert ezeket látták a leg-hatalmasabbnak, az egyiket a szárazföldön, a másikat a tengeren.¹

A történetíró Dareios hadjáratára másfél sort szán. A Xerxés elleni háborúról ugyan kicsit hosszabban ír, de azt hangsúlyozza, hogy a vezetés a legerősebb hatalom, Spárta kezébe került, és az athéniak városuk elfoglalása miatt váltak tengerjáróvá. Ez természetesen nem így történt, hiszen a hadiflotta kiépítésére éveket szántak a két perzsa támadás között. Az azonban tény, hogy végül a két szövetséges görög hatalom egymás ellen fordult, előkészítve ezzel a peloponnésosi háborút, amelyet Thukydidés részletesen be akart mutatni. Csakhogy a szerző néhány caputtal később visszatér a perzsa háborúk értékelésére, és kiderül, hogy ezt a világra szóló győzelmet nem értékelte valami nagyra: *A régebben lezajlott események közül a méd háború volt a legkiemelkedőbb; de ennek a sorsát is gyorsan eldöntötte két tengeri és szárazföldi ütközet.²* Az igaz, hogy ezek, mármint Marathón és Salamis, a történelmi emlékezetben talán sohasem fognak elhalványulni, de viszonylag rövid ideig tartottak, összehasonlítva a peloponnészoszi háború három szakaszával.

Ennek a kötetnek, mint ahogy az alapjául szolgáló konferenciának is, az volt a célja, hogy bemutassa, a háború jóval többet jelentett két csatánál, és a szerzők, érdeklődésüknek megfelelően, ismertették a háború forrásait, a felek stratégiáit, az egyes területek sorsát a háború folyamán és a győzelmi emlékműveket is. A változatos tematikájú tanulmánygyűjtemény hasznos

¹ A Thukydidés-idézeteket Muraközy Gyula fordításában közlöm.

² I. könyv 23.

THERMOPYLAITÓL MYKALÉIG

segítője lehet a történelmet tanulóknak, és érdekes olvasmánya mindazoknak, akiket érdekel a történelem, az ókor és a hadtörténet.

Németh György

ERIK JENSEN

BEVEZETÉS

A GÖRÖG-PERZSA HÁBORÚK MAI SZEMMEL¹

Amikor pedig Dareiosz király meghallotta, hogy az athéniak és az iónok elfoglalták és felégették Szardiszt (...) az iónokra állítólag egy szót se vesztegetett, mert tudván tudta, hogy úgysis elnyerik méltó büntetésüket a pártütésért, hanem afelől kezdett kérdezősködni, hogy kik is azok az athéniak. Végighallgatta a választ, majd felhúzta iját, rátett egy nyilvesszót, fellőtte az ég felé, és közben így fohászzkodott: „Zeusz atyám, add meg nekem, hogy bosszút állhassak az athéniakon!” Aztán megparancsolta az egyik szolgának, hogy ahányszor leül étkezni, mindig figyelmeztesse háromszor, e szavakkal: „Uram, ne feledd az athéniakat!” (Hérodotos, V.105., ford. Muraközi Gyula)

A fenti történet Hérodotostól, a görög történetírótól származik. Dareiosz király haragjáról szól, amiért görög lázadók Kr. e. 498-ban felégették Sardist, Perzsia égeikumi tartományi székhelyét. Hérodotos és más görögök sok mindent beszéltek Perzsiáról. A Perzsa Birodalom a kor szuperhatalma volt: a világ legnagyobb birodalma, sőt valójában a leghatalmasabb birodalom, ami addig létezett a történelemben. A perzsa hadsereg minden térségben sikeres volt, sziklás hegyvidékektől és sivár pusztaságoktól a zöldellő folyóvölgyekig. Ugyanakkor a birodalom számos régiója gazdaságilag és kulturálisan virágzott, mivel a perzsa királyok támogatták a kereskedelmet és tisztelték a helyi hagyományokat.

Néhány görög bizalmatlanul nézett Perzsiára. Félt haderejétől, királyát pedig zsarnoknak nevezte. Mások viszont inkább lehetőséget láttak benne: piacot a görög áruknak, kézművesek, zsoldosok és egyéb szakemberek alkalmazásának forrását, valamint hasznos szövetségest a többi görög ellen. A görögök szolgálhatták a perzsákat, kereskedhettek velük, szövetkezhetnek velük vagy harcolhattak ellenük; az egyedüli, amit nem tehettek: nem hagyhatták figyelmen kívül őket.

Ezzel szemben a perzsáknak általában nem volt okuk, hogy különösképp törődjenek a görögökkel. A Perzsa Birodalom hatalmas, erős, gazdag és rendkívül békés állam volt. A perzsa írott források keveset szólnak idegen népekről, így nincs okunk feltételezni, hogy a görögökre másként tekintettek volna, mint

¹ Jensen, Erik. 2021. *The Greco-Persian Wars. A Short History with Documents*. Indianapolis, Introduction, 1-33. A szöveget fordította: Bácsi Boglárka. A tanulmányt a szerző, valamint a Hackett Publishing kiadó szíves hozzájárulásával közöljük. A kötetre vonatkozóan ld. még Patay-Horváth A., *Classical Review* 71. 2 (2021) 593–594.

akármelyik határmenti népre. Perzsa szemszögből Hellas isten háta mögötti terület volt, ahol a lakosok műveletlen, szegény és egymással veszekedő emberek voltak. Csakis azért foglalkoztak mégis a perzsa királyok a görög világgal, mert annak belső konfliktusai azzal fenyegettek, hogy átterjednek a birodalom többi részére, illetve súlyosbítják a gondokat a nyugati határvidéken. Másfél évszázad alatt a perzsa királyok és helyi képviselőik sokféle stratégiával próbálkoztak, hogy kezeljék az Égei-határzónát, de nem ez volt a legfőbb gondjuk.

Személyesen csak egyetlen egy perzsa király látogatott el görög földre. A legtöbben inkább helyi alárendeltjeikre bízta a dolgokat. A Hérodotosnál olvasható mesés történetben alighanem az a legtalálhatóbb kijelentés, hogy Dareiosnak külön személyzetre volt szüksége ahhoz, hogy egyáltalán emlékezzen az athéniakkal való konfliktusra.²

A perzsák csak kétszer próbálták meg görög problémáikat közvetlen katonai beavatkozás útján kezelni. Az első alkalom egy hadművelet-sorozat volt a Kr. e. 490-es évek végén, mely végül 490-ben egy Athén és Eretria elleni célzott támadásban végződött. A másik egy nagyszabású hadművelet volt 480-479-ben. És bár egyik hadjárat sem érte el célját, a görög világra mindkettő mély benyomást gyakorolt. E katonai konfliktusok, melyeket ma görög-perzsa háborúk néven ismerünk, Hellas történelmének legnagyobb horderejű eseményei közé tartoztak.

A görögök számos nemzedéke ünnepelte a perzsa seregek elleni győzelmeket hősi teljesítményként, amelyek a hellén világ felsőbbrendűségét bizonyítják a perzsákhoz képest. Aztán sok modern történész követte az ókori görög szerzőket abban, hogy a 490-es és a 480-479-es évek háborúit kiemelkedő fontosságú, hosszú távú következményekkel bíró összecsapásként ábrázolta. Odáig mentek, hogy az eseményekben Kelet és Nyugat alapvető konfliktusának nyitányát látták. Pedig perzsa szemszögből e hadjáratok sokkal kisebb jelentőségűek voltak. Bár nem érték el a királyok által remélt célokat, kudarcuk nem okozott válságot Perzsiában, mindössze arra készítette a perzsa hatóságokat, hogy ugyanazon stratégiai célok eléréséhez más utakat keressenek.

A Perzsa Birodalom felől nézve a nyugati határvidéken nem Hellasnak, hanem sokkal inkább Egyiptomnak volt kiemelt jelentősége. E területet a birodalom Kr. e. 525-ben meghódította, és a következő két évszázadban folyamatosan küzdött a megtartásáért. Egyiptom gazdag, népes és nagy történelmi múlttal visszatekintő ország volt, melynek lakossága elutasította az idegen uralmat. Az egyiptomiak ellenállása és lázadásai a perzsa királyoknak már komolyabb problémát jelentettek. A perzsák mediterráneumi politikájának alapvető célja az volt, hogy fenntartsák uralmukat Egyiptomban, illetve visszaszerezzék azt egy-egy lázadás után. A perzsa külpolitikában Hellas és Egyiptom ügye két okból is szorosan összekapcsolódott egymással. Egyrészt a problémák kezelése a nyugati határ egyik végén elvonta a figyelmet és a forrásokat a másiktól, másrészt pedig az egyiptomiak rendszeresen toboroztak görög zsoldosokat a perzsa uralom elleni

² Hyland 2018, 1–8.

harcukhoz. Amikor a perzsák Hellással foglalkoztak, elsősorban azt tartották szem előtt, miként befolyásolhatják a görögök lépései az ő egyiptomi pozícióikat.

A két görög hadjáratot követő évszázadban a perzsa királyok inkább diplomáciai úton próbálták elérni a Nyugaton katonai eszközökkel el nem ért célokat. A görög világ és Egyiptom továbbra is összefüggött, mivel az egyiptomi felkelők görög szövetségeseket szereztek és helyzetüket megerősítendő görög katonákat toboroztak. E türelmesebb perzsa Hellas-politika Kr. e. 387-ben hozta meg eredményét, amikor a nagykirály feltételeket szabhatott a belháborúikban kimerült görögöknek. Biztosítva az Égei-határvidéket, a perzsa hadsereg ekkor újra Egyiptom ellen vonult és ellenőrzése alá vonta a makacskodó tartományt.

Egy birodalom határvidékéről lévén szó, egyáltalán nem szokatlan jelenség, hogy a konfliktust a görögök és a perzsák gyökeresen máshogy ítélték meg: a görögök rendszerint nagyon sokat foglalkoztak Perzsiával, a Perzsa Birodalom viszont általában érdektelennek mutatkozott Hellas dolgai iránt. A történelem során minden birodalmi vezetésnek több különféle ügygel kell foglalkoznia egyszerre, a határvidéki lakossággal pedig csak akkor törődnek, ha valami nagyobb horderejű esemény miatt felértékelődik a szerepük. Ezzel szemben a birodalom határvidékén élők a társadalom minden szintjén érzékelhetik a központi hatalom és politika hatásait. E kettősség az írott forrásokban is megjelenik. Míg a görögök hosszasan írnak a Perzsiával való kapcsolataikról, a perzsák alig említik őket. Ennek eredményeként pedig a modern történészek a görög-perzsa kapcsolatokról szóló történeti összefoglalásokban óhatatlanul hajlottak rá, hogy eltúlozzák a görögök jelentőségét.

A Kr. e. 5. század eleji görög háborúk kiemelt szerepet kapnak a görög-perzsa kapcsolatokról szóló modern szakirodalomban, a valóságban viszont a görög-perzsa háború csak egy nagyobb történelmi folyamat része, amelyben a főszereplők nem a görögök, hanem a perzsák voltak, és melyben az események legfontosabb színtere Hellas helyett Egyiptom volt. A görög-perzsa háborúk így, szélesebb történeti látószögből nézve nyernek értelmet. Perzsia és a görögök összecsapásának története egyáltalán nem a Kelet és a Nyugat összeütközését, avagy a görögök felemelkedésének egy lépcsőfokát jelenti, hanem azt mutatja, miként alkalmazkodott a Perzsa Birodalom egy forrongó, kiszámíthatatlan határvidék kihívásaihoz.

A Perzsa Birodalom eredete és ideológiája

Perzsia nem az első birodalom volt az ókori Keleten, a perzsák tehát építhettek elődeik tapasztalataira és sokat tanultak is tőlük. A Perzsa Birodalom sikere éppen abban rejlett, hogy képes volt a korábbi államok vívmányait felhasználni.

A világon elsőként Mezopotámiában és Egyiptomban jöttek létre nagyméretű államok. Mindkettő nagy folyók köré szerveződött: Mezopotámia a Tigris és az Eufrátesz széles áradásterületén, Egyiptom pedig a Nílus mentén. E két régiót

a Mediterráneum keleti partjának szárazabb, de földművelésre alkalmas területei kötötték össze (amelyet Levante néven ismerünk), másfelől pedig sivatagok, hegyek és puszták övezték. Mezopotámia és Egyiptom termékenysége a folyóknak köszönhető könnyű szállítási lehetőséggel együtt nagy, stabil és összetartó társadalmakat volt képes fenntartani. Levante mezőgazdaságilag szintén előnyös, de kevésbé kiszámítható volt. Ennek következtében letelepült, ám nyugtalan és instabil társadalmak jöttek itt létre, a környező sivatagok és hegyvidékek pedig kisebb, gyakran nomád kultúráknak adtak otthont. A térség sokféle államának történelmét konfliktusok, feszültségek, szövetségek és kölcsönös kapcsolatok jellemezték már a Kr. e. negyedik évezredben is.

A Kr. e. 10. században az észak-mezopotámiai asszír királyság agresszív hódító hadjáratokba kezdett. Az asszír terjeszkedés a fejlett, ostromműveket és vasfegyvereket is használó katonai technológia, illetve a legyőzött népeket kíméletlenül elnyomó politika kombinációjára épült.³ Az AsszírIA által legyőzöttek sorsa általában a lemészároltatás, rabszolgaság és deportálás volt. Az asszír katonai sikerek lehetővé tették, hogy a királyság gyorsabban és távolabbra terjeszkedjen, mint bármely korábbi állam. Legnagyobb kiterjedésében az asszír uralom az iráni fennsík lábaitól nyugaton egészen a Nílus-völgy keleti részéig húzódott.

Gyors növekedése miatt azonban az asszír állam olyan kihívásokkal szembesült, amilyenekkel egyetlen korábbi hatalomnak sem kellett. Ezek közül a legnagyobb az volt, hogy fenntartsák az ellenőrzést egy hatalmas terület felett, melynek népességét semmi sem tartotta össze, sem a kultúra, sem a vallás, sem a történelem. Az asszír kegyetlenség azt a célt szolgálta, hogy megfélemlítse és állandó rettegésben tartsa a legyőzötteket, ám ez végeredményben inkább csak fokozott ellenállást váltott ki. Kr. e. 664 körül AsszírIA egyiptomi vazallus uralkodója, Psammetichos lázadást vezetve kikiáltotta magát egy újra független Egyiptom királyának. A Kr. e. 600-as évek végén, amikor AsszírIA-t polgárháború gyengítette, szomszédai és alattvalói szövetségre léptek a dél-mezopotámiai babiloniakkal és az iráni fennsíkon élő médekkel,⁴ és megdöntötték az asszír hatalmat. Egyiptom és Babilon AsszírIA utódállamaival és egymással is versengtek a hatalomért, míg a méd törzsek a hegyvidéken terjeszkedtek. A határvidéki nomád népek nyomása, amelyet immár nem tartott vissza az asszír katonai erő, még kaotikusabbá tette a térséget. Ezekben a zavaros időkben jött létre a Perzsa Birodalom.

A Kr. e. 2. évezredben iráni nyelveket beszélő nomád csoportok vándoroltak Mezopotámia keleti határhegységeibe. E jövevények összekeveredtek a helyiekkel, kapcsolatba léptek a tőlük nyugatra fekvő nagyobb, sokkal szervezettebb államokkal, és ennek eredményeképpen új népek alakultak ki. Ezek közé

³ de Backer 2007, 2009; Fagan 2010; Melville 2016, 21–50.

⁴ Média történelme bizonytalan. Bár a görög források birodalomnak írják le, a mezopotámiai hagyományok és régészeti bizonyítékok inkább törzsi államok laza szövetségére utalnak. Lásd pl. Liverani 2003, 4.

tartoztak a médek is. Egy másik nép, amely a déli, Elám nevű térségben fejlődött ki, perzsa néven lett ismert. Teispés, az írott forrásokból ismert első perzsa uralkodó Anshan elámi városát kormányozta a Kr. e. 7. század második felében. Őt fia, Kyros, majd unokája, I. Kambysés követte a trónon. A korai Perzsia csak egy apró és viszonylag gyenge államocska volt az olyan nagyobb és erősebb államok árnyékában, mint Babilon és az elámi királyság. Ám I. Kambysés fia, II. Kyros, megváltoztatta népe helyzetét a világban.⁵

Kr. e. 550 körül, amikor a mezopotámiai világ nagy része épphogy felocsúdott az északi nomádok betöréseiből, Kyros hódító hadjáratba kezdett, amelyben legyőzte a babiloni és méd államot. Majd tovább terjeszkedett és kiépített egy birodalmat, amely Közép-Ázsiától az Égeikum partjaiig ért.

A Perzsa Birodalom sok mindent örökölt a korábbi államoktól. Kyros hadserege átvette az asszír katonai szakértelmet és ostromtechnológiát, amely lehetővé tette a Babilonhoz hasonló erődített városok elfoglalását. A birodalom kormányzása pedig hivatali szervezetet igényelt, amely működésmódját és nyelvét tekintve is nagyrészt az elámi királyság hagyatéka volt. Más szempontokból viszont a perzsák új módszereket alkalmaztak annak érdekében, hogy képesek legyenek egy ilyen hatalmas területet kormányozni.

A Perzsa Birodalom az elfogadás és a kulturális sokszínűség megőrzésének elvét követte. A legyőzött népeket nem gyilkolták le vagy döntötték rabszolgasorba rutinszerűen. A deportálást is ritkán alkalmazták, és csak olyanokkal, akik különösen sok gondot okoztak nekik. Ehelyett a perzsák inkább segítették azoknak a népeknek a hazatérését, amelyeket az előző birodalmak űztek el otthonukból - a leghíresebb a zsidók példája, akiket Kyros visszatelepített Babilonból Júdeába, és akiknek a jeruzsálemi templomát újjáépíttette. Amíg a birodalom alattvalói megfizették az adót és katonákat állítottak ki a perzsa seregbe, általában meghagyták őket saját kormányzatuk alatt. A perzsa királyok különösen tiszteletben tartották a birodalom helyi vallási gyakorlatait, támogatták az egyes szakrális intézményeket, magukat pedig a helyi istenségek hű szolgálóiként ábrázoltatták. Senkit sem kényszerítettek arra, hogy vegye át a perzsák vallását, nyelvét vagy szokásait.⁶

A perzsa királyok Ahura Mazda isten képviselőiként formáltak jogot a világoralomra. A perzsa hitvilág szerint Ahura Mazda a Fény és az Igazság oldalán áll a Sötétség és a Hazugság ellen.⁷ A királyt az istenség földi helytartójá-

⁵ A görög történetírók rendszerint figyelmen kívül hagyják Theispést, I. Kyrost és I. Kambysést, és a birodalom történetét II. Kyrosszal kezdik. A görög források II. Kyrosra és fiára, II. Kambysésre csak, mint Kyrosra és Kambysésre hivatkoznak. Ebben a könyvben a szám nélküli királynevek az azon a néven legtöbbször szereplő királyra vonatkoznak.

⁶ Dandamayev, 1999.

⁷ Nem világos, hogy Ahura Mazda kultusza mennyire széles körben terjedt el a perzsák közt. Lehet, hogy ezt az istenséget kimondottan csak a királyok tisztelték.

nak tekintették, akinek ura nevében joga volt kiterjeszteni uralmát minden népre, ám ezeket bölcsen, igazságosan, megértően kell kormányoznia.⁸

A történelemben persze egyetlen birodalom sem volt képes teljesen megfelelni az általa hirdetett eszményeknek. A sokszínűség jóindulatú elfogadása a perzsák részéről is csak a kormányzás egy gyakorlati eszköze volt, melyet azonnal félretettek, ha birodalmi érdekekbe ütközött. Perzsia gyors terjeszkedése Kyros alatt és a későbbi királyok hadjáratai óhatatlanul erőszakosak voltak, sőt olykor az asszír kegyetlenséggel is vetekedtek. A nyugtalan határvidékeken sem haboztak a perzsa királyok és hadvezérek brutálisan megtorolni a lázadást és hűtlenséget. A tény, hogy a központi vezetés gyengébb időszakai – így amikor új, még tapasztalatlan király került hatalomra, vagy trónkövetelők harcoltak egymással – gyakran vezetett a provinciák területén lázadásokhoz, jelzi, hogy néhány térség pusztán gyakorlati okokból fogadta el a perzsa fennhatóságot és nem volt feltétlen híve annak.⁹

Mindazonáltal az eszmény, amit a perzsa királyok vallottak és amelynek elérésre törekedtek, egyfajta béke és biztonság volt, és a lehető legkisebb mértékben akartak beavatkozni a helyi ügyekbe.¹⁰ A politikai célszerűség határain belül Perzsia egy olyan birodalmat teremtett népeinek, amelyben számos kultúra virágozhatott, és sok nép élvezte a békét és a jólétet.¹¹

A birodalom szervezete

A Perzsa Birodalom nagyobb volt, mint bármely korábbi állam. Egy ekkora állam-szervezet kormányzása kifinomult adminisztrációs rendszert igényelt.

Kyros utódai alatt kialakult birodalomban a legfőbb hatalmat a király gyakorolta, akihez a családján kívül legközelebb egy gyakorlott hivatalnokréteg, valamint egy speciális tudással és politikai szereppel rendelkező csoport állt, akiket a „Király Barátainak” hívtak. Békeidőben a király udvartartásával együtt folyamatosan úton volt, székhelyét Susa, a főváros és olyan fontos szimbolikus és adminisztratív központok közt váltogatva, mint Ekbatana, Pasargadai, Babilon és később Persepolis. Amikor az udvar egyik székhelyről a másikba vonult, az egy olyan látványosságnak számított, melynek során a birodalom központi mezopotámiai és iráni területein élő alattvalók láthatták az uralkodót, sőt rövid időre akár találkozhattak is vele.

A birodalom *satrapiáknak* nevezett tartományokra volt osztva. Élükön a király által kinevezett kormányzók, azaz *satrapák* álltak. Ők gyakran a királyi családból kerültek ki, főleg határvidéki tartományokban, ahol jelentősebb haderő

⁸ Katchoudorian 2016, 1–24.

⁹ Harrison 2011, 73–90.

¹⁰ Dusinberre 2013, 49–82.

¹¹ A Perzsa Birodalom történetéről és szervezetéről lásd Briant: From Cyrus to Alexander 2002, 357–511; Brosius 2006, 6–78; Waters 2014, 92–113.

állomásozott, de a tisztséget a helyi elit tagjai is elnyerhették. A *satrapák* irányították a tartományi haderőt, adót szedtek és felügyelték a *satrapia* hivatalnokait, míg a napi ügyeket a helyiekre bízták, hogy azokat a maguk szokásai szerint intézzék. A *satrapák* felelősek voltak a királynak a béke fenntartásáért, a stabilitásáért és tartományuk biztonságáért.

A *satrapáknak* saját haderejük volt. Ennek magját hivatásos katonák alkották, szükség esetén azonban a tartomány lakosaiból toborzott egységekkel is ki lehetett egészíteni. A haderő a birodalom kulcsfontosságú pontjain állomásozott, hogy fenntartsa a rendet és a perzsa uralmat. Ebben a hadseregben nemcsak perzsa származású katonák, hanem a birodalom bármely részéről és határvidékeiről felfogadott zsoldosok is szolgáltak. A katonaság utánpótlását biztosító egyik legfontosabb területet éppen Hellas jelentette, de voltak mások is, akik pénzért szolgálták a perzsákat. Így például a dél-egyiptomi Elephantiné helyőrségében zsidó katonák állomásoztak és az ő ügyes-bajos dolgaikról elég sokat tudunk, mert levelezésük egy jelentős része papirusztöredékeken ránk is maradt.¹² Katonai és pénzügyi forrásaiknak köszönhetően a *satrapák* bizonyos mértékig önállóan járhattak el. Ez olykor a helyi problémákra való hatékonyabb reagálást tett lehetővé, anélkül, hogy a birodalmi adminisztrációt terhelték volna. Máskor viszont a *satrapák* saját helyi hatalmuk kiépítésével és a szomszéd kormányzókval való versengéssel voltak inkább elfoglalva, és viszonylag keveset törődtek a király szolgálatával.

Az adóbevétel egy részéből fizették a tartományi haderőt, hivatalnokokat és infrastruktúrát, míg más része a központi kincstárba folyt be. Néhány város vagy térség adója meghatározott személyeknek járt, mint például a „Király Barátainak”, vagy egyes királyi családtagoknak, férfiaknak és nőknek egyaránt. Ezen bevételek kezelése is a *satrapák* feladata volt, de helyiek is részt vettek benne. Évenként rendezték meg azt a szertartást Persepolisban, amelynek során a Perzsa Birodalom minden szegletéből érkező küldöttek átadták adóikat és ajándékaikat a királynak. Ez a szertartás egyike volt azon hagyományoknak, amelyek a birodalom egymástól nagyon eltérő tartományainak egységét voltak hivatva előmozdítani.

A Királyi Út nevű országút Susából kiindulva a legnyugatibb tartományi székhelynél, a nyugat-anatóliai Sardisnál ért véget. Az út mentén épült állomásokon szállás, élelem, friss ló várta a birodalom egyik végéből a másikba küldött hírvivőket, illetve az államügyekben utazó hivatalnokokat. Perzsia egységét szolgálta I. Dareios csatornaépítési projektje is, amely a Nílust és a Vörös-tengert kötötte össze. Dareios és utódai egységes súlyú arany-és ezüstpénzeket is verettek. Az egységes pénzrendszer és a szállítási útvonalak kiépítése a bel-és külkereskedelem fejlesztését szolgálta. A királyi udvar ugyanakkor fontos szerepet játszott a kézművesek és egyéb mesteremberek foglalkoztatásában, vonzotta például a birodalom különféle részeiről származó orvosokat és művészeket. Ezeket a szak-

¹² Tuplin 1987.

embereket, ideértve persze a görögöket is, a források szerint a központi kincstárból fizették.¹³

A hivatalos birodalmi feljegyzések nagyszámú dolgozóról tanúskodnak, akik a királyi birtokokon mindenféle munkát végeztek: volt köztük segédmunkás és nagy tudású szakember is. Általában természetben, főleg gabonában kapták a fizetségüket, de olykor ezüstöt is kaptak. A források szerint a nők bére elérte, olykor meg is haladta az azonos munkát végző férfiakét. Sok birtokon a munkásokat *arash-shará*-k, női felügyelők irányították, akik a legjobban fizetett dolgozók közé tartoztak.¹⁴

A munkások különféle területekről származtak és munkakörülményeik is igen sokfélék lehetett, jogállásuk pedig máig vita tárgya. A perzsák alapvetően elutasították a rabszolgaság intézményét, a birodalom perifériáján keletkezett görög források viszont a királyt rabszolgatartónak ábrázolják, akinek alattvalói még csak nem is ismerik a szabadságot.¹⁵ A valóság alighanem bonyolultabb lehetett.

A perzsa sereg nem vetette rabszolgaságba a legyőzötteket, ahogy a szolgasorsúak adásvétele, illetve kizsákmányolása sem volt jellemző, noha a források szerint olykor tényleg előfordult. A perzsák nem vettek részt a birodalom rabszolgatartó rendszereinek fenntartásában, igaz, nem is gátolták ezek működését a birodalom határvidékein (és a Mediterráneumban a rabszolgakereskedelem egy jelentős részét köztudottan a görög kereskedők bonyolították).¹⁶ A lázadókat és legyőzötteket ugyanakkor néha deportálták és nem engedték vissza hazájukba. Ahol letelepítették őket, közösséget alkotva, nyelvüket, szokásaikat, vallásukat megőrizve élhettek. Az ilyen kényszerű áthelyezés nyilván sokkoló volt azok számára, akik elszenvedték, személyes sorsuk és utódaik élete azonban nem hasonlítható össze az átlagos ókori rabszolgákéval, hiszen utóbbiakat általában családjuktól és hazájuktól elszakítva adták-vették és fizetés nélküli munkát kellett végezniük. A királyi birtokokon dolgozók kiszolgáltatottak voltak – a társadalom magasabb rangú rétegeitől függtek és viszonylag csekély önállóságot élveztek –, ám ez bármely premodern társadalom földműveseiről is elmondható.¹⁷

Perzsia nyugati terjeszkedése

Kyros a nyugat-anatóliai Lydiát is meghódította. Ez a terület Kr. e. 546-ban került perzsa fennhatóság alá és mivel Lydia már Kr. e. 560 körül uralma alá vonta az Égeikum anatóliai partvidékén élő ión görögök városait, ők történelmük során

¹³ Colburn 2013.

¹⁴ Brosius 1996, 84–97, 124–179.

¹⁵ Hérodotos VII.135; Arisztotelész: *Politika* 3.14 (=1285a.).

¹⁶ Lewis 2011.

¹⁷ Briant: *From Cyrus to Alexander* 2002, 429–439.

először lettek a Perzsa Birodalom alattvalói. Mint a legtöbb hellén ekkoriban, az iónok sem voltak egységesek, mindegyik városállamnak megvolt a maga sajátos kormányzati formája, amelyben a polgárság több-kevesebb befolyással bírt. És bár a perzsák általában a helyi kormányzatokat érintetlenül hagyták, Kyrost és alárendeltjeit nyugtalanította a görög politikai élet kiszámíthatatlansága és hevesége. Attól tartottak, hogy ez destabilizálhatja az új északnyugati határvidéket. Annak érdekében, hogy ezt megelőzzék, támogatták a helyi előkelők hatalomra jutását, hogy tartsák fenn a rendet az ión városokban. E helyi uralkodókat *tyrannosok*nak, azaz egyeduralkodóknak hívták: e szónak a görög világban eredetileg nem volt pejoratív jelentése.¹⁸

Kyrost Kr. e. 530-ban fia, II. Kambysés követte. Kr. e. 525-ben Kambysés úgy döntött, megszerzi nyugaton a nagy „falatot”, Egyiptomot. A Kr. e. 7. század közepe óta, miután Egyiptom kikerült az asszír uralom alól, Psammetichos utódai, a 26. dinasztia fáraói uralkodtak. Származási helyük, a deltavidéki Sais város alapján ezek az uralkodók Saisi-dinasztiaként is ismertek. Székhelyük Memphisben volt, onnan kormányozták Felső-Egyiptomot, a Deltától délre, a Nílus mentén hosszan elnyúló völgyet. Felső-Egyiptom települései a folyó közelében és a sivatag szorításában helyezkedtek el. A memphisi adminisztráció képes volt ellenőrizni a déli országrészt, és rögtön reagálni is a problémákra. A Deltában viszont más volt a helyzet. Az Alsó-Egyiptomnak is nevezett térség mocsarak, szigetek, ingoványok csatornákkal és természetes vízfolyásokkal szabdalta hálózata volt. A folyó évenkénti áradása új csatornákat hozott létre, és hordalékszigeteket rakott le, amelyek gátolták a vízi közlekedést. Annak ellenére, hogy onnan származtak, a saisi uralkodók számára nehéz volt Alsó-Egyiptomot kormányozni. Az asszír uralmat megelőző és az azt követő zűrés években számos deltabeli arisztokrata kiépítette a saját magánhadseregével védett helyi hatalmát. E kiskirályok nem engedtek beleszólást saját ügyeikbe még más egyiptomiaknak sem, és ellenálltak a saisi királyok országegyesítő törekvéseinek.

Amikor Kambysés megtámadta Egyiptomot, a saisi uralkodók és a deltai kiskirályok képtelenek voltak viszáljaikat időben félretéve megszervezni a közös védelmet. A levantei népek, amelyek hagyományosan Egyiptomban látták védnökeiket a mezopotámiai agresszió ellen, tapasztalhatták, hogy Egyiptom képtelen megvédeni őket, ezért harc nélkül megadták magukat Kambysésnek. Az utolsó saisi fáraó, III. Psammetichos a kelet-deltavidéki Pélusionnál csapott össze a perzsákkal és döntő vereséget szenvedett. A csata után a perzsa seregek előzönlötték a Deltát, ahol a helyi uralkodók vagy hűséget fogadtak, vagy semlegesek maradtak - majd elfoglalták Felső-Egyiptomot.

¹⁸ A görög *tyrannos* („zsarnok”) szó eredete bizonytalan, ám egyértelműen idegen, valószínűleg hittita, luwiai, föníciai vagy fríg eredetű. Eszerint nemcsak a kifejezés, de maga az egyeduralom eszméje is a görögök keleti kapcsolataiból származhat. Lásd Parker 1998; Macir-Davis-Hitchcock 2016, 334–335.

Kambysés apja példáját követve inkább alkalmazkodott az egyiptomi hagyományokhoz, mintsem rájuk erőltesse a perzsa szokásokat. Őt magát hivatalosan fáraóvá koronázták, és teljesítette is az ezzel járó rituális kötelességeket, így például hódolt az egyiptomi isteneknek és felügyelte a templomgazdaságokat. Ezen kívül hadsereget küldött Egyiptom déli és nyugati határaihoz. Ennek jóval inkább szimbolikus jelentősége volt, semmint gyakorlati haszna, hiszen kimutatta erejét, amit el is vártak egy egyiptomi uralkodótól. Fő tanácsadója a kormányzásban egy pap, Udjahorresne volt, aki egyúttal a saisi királyok flottaparancsnokaként átvált Kambyséshez és a „Király Barátja” lett. Kambysés számos más alacsonyabb rangú egyiptomi hivatalnokot is megtartott tisztségében, hogy kinyilvánítsa jóindulatát és a múlttal való folytonosságot. Az egyiptomiak azonban minden igyekezete ellenére sosem fogadták el a perzsa uralmat. A görög forrásokban megőrzött egyiptomi hagyományok Kambysést örült zsarnoknak ábrázolják, aki kigúnyolta isteneiket és megszenteltelénítette templomaikat.

Egyiptom széttagoaltsága a Kr. e. 6. században megkönnyítette a perzsa hódítást, ám ugyanez a bizonytalanság nehezítette a megtartását is. Egyiptom és Anatólia ión partvidéke volt a Perzsa Birodalom nyugati határának déli és északi végpontja. E két térség egymással való kapcsolata a perzsák számára állandó gondot okozott.¹⁹

A görögök és Egyiptom

A görögök Kr. e. 750 körül kezdtek kitörni viszonylagos elszigeteltségükből. Amint bekapcsolódtak a tágabb értelemben vett mediterrán kereskedelembe, Egyiptom és a görög világ között különleges kapcsolat jött létre. Hellas jórészt sziklás és száraz hegyvidék volt, gabonában szegény, ám kiváló minőségű bort és olívaolajat termelt. A görög kereskedők emellett közvetlenül hozzájutottak a közeli Makedónia, Thrákia, valamint Észak-Itália fémlelőhelyeihez. Egyiptom viszont ellenkezőleg, fémekben szegény, gabonát viszont bőségesen termelt. Agrárnagyhatalomként olyan elit állt az élén, amely igényelte a görög olajhoz és borhoz hasonló luxuscikkeket. Mivel tehát gazdaságilag természetből fogva kiegészítették egymást, a görögök és az egyiptomiak között hosszútávú gyümölcsöző kapcsolatok jöttek létre.

Hellas zsoldoskatonákat is tudott exportálni. Az élet a görög *polisok*ban, azaz városállamokban kiszámíthatatlan, és olykor nagyon is durva volt. A kevés termőföldért való vetélkedés a szomszédos *polisok* között szinte állandó háborúskodáshoz vezetett, míg a belső hatalmi harcok gyakran a vezető klánok vagy csoportok véres háborúiba torkolltak. Mindezek eredményeként sok profi zsoldoskatona óhatatlanul a vesztes oldalon találta magát. Jó néhányan közülük elhagyták Hellast, hogy a Mediterráneum gazdagabb és szilárdabb nagyhatalmait szolgálják, mint Lydia, Karthágó, Perzsia és Egyiptom.

¹⁹ Egyiptom perzsa meghódításáról lásd Ruzicka 2012, 14–25.

A fáraók és a Nílus-delta kiskirályai görög, illetve más területről származó – júdeai, líbiai, núbiai – zsoldosokkal töltötték fel magánhadseregüket. A görögök különösen népszerűek voltak Egyiptomban. A görög kereskedőkhöz hasonlóan ők is engedélyt kaptak arra, hogy Naukratis néven önálló várost alapítsanak a Deltában. A saisi királyok nem azért alkalmazták különös előszeretettel a görög csapatokat, mert bátrabbak vagy szívósabbak lettek volna, mint az egyiptomiak (noha a görögök előszeretettel hengegtek ezzel), hanem mert hűségüket nem zavarták helyi kötődések, nem igényeltek hosszas, időrabló kiképzést, és végül, mivel megfizethetők voltak.²⁰ A Kr. e. 6. században a fáraók egyre inkább saját befolyásuk alá vonták Hellast azzal, hogy kapcsolatba léptek helyi vezetőikkel, illetve támogatták középítkezéseiket, így például finanszírozták a leégett delphoi Apollón-templom újjáépítését.²¹

A perzsák számára Egyiptom és Hellas kapcsolata komoly fejtörést okozott. A görögök viszályai gyakran perzsa területre is átgűrűztek, csapatokat és forrásokat vonva el Egyiptomból, ha viszont Hellas épp megszilárdult, felszabadult erőikkel Egyiptomot segítették. Az Egyiptom feletti uralom megtartása érdekében tehát a görög világgal is foglalkozni kellett. A Kr. e. 6. század végétől kezdve egészen a Kr. e. 4. század elejéig a perzsa politika a Mediterráneumban különféle módszerekkel próbálta kezelni a nyugati határvidék problémáit.

A görögök és Perzsia

A görögök viszonya Perzsiával rendkívül összetett volt. Dareios és Xerxés a Kr. e. 5. század elején indított hadjáratainak utóhatásaként a görög gondolkodók saját koruk konfliktusait általában kiterjesztették a múltbeli eseményekre is, és a két nép korábbi történetét úgy ábrázolták, mintha ennek elkerülhetetlenül összecsapáshoz kellett volna vezetnie. Pedig a valóság korántsem volt ilyen egyértelmű, sem a háborúk előtt, sem pedig azután.²²

A hellén élet állandó bizonytalanságával szemben Perzsia kiszámíthatóságot kínált. A görög *polisok* állandóan vetélkedtek egymással a korlátozott erőforrásokért, és a városokon belül is folyamatos és sokszor véres küzdelmek zajlottak. A *polisok* gyakran háborúztak a kevés termőterületért és a kereskedelmi útvonalakért. Néhány szomszédos város hagyományosan rivalizált egymással, mint Spárta és Argos, vagy Athén és Thébai, de bármikor adódhatott olyan helyzet, hogy szövetségre léptek. Számos *polis* állandó beháborúktól szenvedett. Ennek egyik fő oka az oligarchikus és a demokratikus államberendezkedés híveinek küzdelme volt, de egyes családok és népszerű vezetők közt is kitörhettek konfliktusok. Egyes arisztokraták sokszor kihasználták ezt, és *tyrannosként* magukhoz

²⁰ Trundle 2004, 101–115; Rop 2019; 88–114.

²¹ Hérodotos II.180, 182; III.40, 47.

²² Briant: *History and Ideology* 2002; Wieshöfer 2007, 122–123; Morgan 2016, 67–124.

ragadták a hatalmat, ám többségüket hamar megbuktatták rivális előkelők, vagy saját csalódott híveik.

A *polisok* közül egyedül Spárta volt mentes a belháborúktól, amely története korai szakaszában szélsőségesen militarista kultúrát fejlesztett ki. A spártai fiúkat hét éves korukban elválasztották családjuktól, hogy állami nevelésben részesüljenek. E brutális rendszernek az volt a célja, hogy mindenkibe beleverjék fizikai tűrőképesség és a társadalmi egyenlőség eszméjét. Ha egy spártai nem volt képes e normáknak megfelelni, szegényen és kiszolgáltatottan élte le életét. A spártai militarizmus elsődleges célja a szomszédos Messéné feletti uralom fenntartása volt, amelyet Spárta a Kr. e. 8. században hódított meg, lakóit pedig *helótákká* süllyesztette. E szabadságuktól megfosztott termelőreteg feladata volt Spárta élelemmel való ellátása. Az egyenlőség-eszmény azonban nem gátolta meg, hogy Spártában is hatalmi harcok folyjanak mind egyének, mind érdekcsoportok között.²³

Az állandó, egymást átfedő konfliktusokba bonyolódó személyek és városok gyakran kerestek szövetségeseket riválisaik ellen. Miután a Perzsa Birodalom vált az Égeikum legnagyobb gazdasági és katonai hatalmává, belharcaik során a görögök egyre inkább potenciális támogatót láttak benne. A száműzetésbe kényszerült vezetők is előszeretettel menekültek Perzsiába. E kapcsolatok azonban éppoly változékonyak voltak, mint maga a hellén politika. Így amikor Hippiast, a *tyrannost* Kr. e. 510-ben elűzték Athénből, a perzsa udvarban talált menedéket. Athén új demokratikus kormányzata hamarosan szintén felvételét kérte a Perzsa Birodalomba, hogy védelmet nyerjen ezáltal a várható spártai támadás ellen, amint azonban a spártai veszély elmúlt, megbánták, hogy alávetették magukat a perzsa uralomnak. A Kr. e. 470-es években a Xerxés ellen harcoló görögöket vezető mindkét hadvezér, az athéni Themistoklés és a spártai Pausanias is kegyvesztetté vált saját hazájában, és végül Xerxésszel igyekezett megegyezni.

A birodalom égeikumi határvidékén a politikai viszonyokat személyes kapcsolatok is bonyolították. A görög arisztokratákat gyakran a *xenia*, azaz a vendégbarátság intézménye fűzte össze egymással, amelynek értelmében egyének és családok *polishatárokon* túl is támogatták egymást. Amint a Perzsa Birodalom az égei politika döntő szereplőjévé vált, sok előkelő görög lépett hasonló kapcsolatba perzsa királyokkal, *satrapákkal* és hadvezérekkel.²⁴ Csakhogy ezek a szövetségek nem feltétlenül a görögöknek kedveztek. Polykratés, Samos *tyrannosa* például egy ilyen politikai manővernek esett áldozatul, amikor Egyiptommal való korábbi szövetsége felbomlása után Perzsiával keresett kapcsolatot. A kísérlet eredményeképp a perzsák Polykratést kivégezték, Samost pedig meghódították.²⁵ Az ellentétes érdekek kölcsönhatása akár a teljes önellentmondásig bonyolíthatta

²³ Kennel 2011.

²⁴ Mitchell 1997, 111–133.

²⁵ Hérodotos III. 120–125; 139–149; Kaplan 2016.

a görög-perzsa viszonyokat. Így például a Kr. e. 380-as évek elején Athén épp a perzsák szövetségese volt, ennek ellenére Cipruson segítette a perzsaellenes felkelőket. Spárta viszont, amely Perzsiával háborúban állt, azért avatkozott be, hogy meggátolja a ciprusi lázadóknak nyújtott athéni segítséget.²⁶

Görögök és perzsák azonban nemcsak politikai és diplomáciai téren álltak egymással kapcsolatban. Egyiptomhoz hasonlóan Perzsia hatalmas felvevőpiac volt a görög áruk számára, amelyeket Hellas termelt, avagy északról, illetve nyugatról szállított. A királyi udvar és a helyi előkelők is foglalkoztattak szakképzett görögöket: kézműveseket, előadóművészeket, kurtizánokat, orvosokat, zsoldosokat.²⁷ A szakembereket Perzsia minden szegletéből felszívó udvar azt kívánta bemutatni, hogy a birodalom népei egységet alkotnak a király uralma alatt. Perzsa kőbányákban például görög kőfaragók számos felíratot hagytak maguk után, és családjaik is a királyi kincstárból kaptak ellátást. Egy görög nyelvű adminisztratív szöveg pedig arra utal, hogy a birodalmi hivatalnokok között is volt olyan, aki tudott görögül.²⁸

Még olyan esetről is tudunk, amikor egy száműzött perzsa, név szerint Zópyros, egy szintén Zópyros nevű perzsa hadvezér unokája, Athénben telepedett le.²⁹ A kereskedelem, a diplomáciai ajándékcseré, valamint a zsoldosok és kézművesek vándorlása révén a perzsa áruk a görög piacokon is megjelentek, el is keltek, sőt utánozták is azokat. Ruháktól és ivókupáktól kezdve a páváig és napernyőig a perzsa javak széles választéka épült be a görög anyagi kultúrába, és előszeretettel alkalmazták ezeket a dolgokat a fényűzés, illetve az előkelőség fitogtatására.³⁰ A perzsa építészet is hatott a görögre, ahogy ezt a Periklés által épített ódeion, azaz koncertterem is mutatja, amely állítólag a perzsa királyi sátor mintájára épült.³¹

Attól fogva, hogy Kyros Kr. e. 546-ban legyőzte Lydiát, a Perzsa Birodalom határa az égeikumi görög *polisok* között húzódott. Az anatóliai ión városállamok Perzsián belülre, ettől nyugatra viszont az anyaország *polisai* azon kívülre estek, miközben a kulturális, kereskedelmi és családi kapcsolatok továbbra is fennmaradtak és összekötötték az Égei-tenger két oldalán élőket. Mindennek köszönhetően a görög és perzsa világ szorosan összefonódott egymással, ám a Kr. e. 6. század végéig ez alig okozott feszültséget. Az ión városoknak a perzsa uralom gazdasági és kulturális tekintetben is virágkort hozott, és bár az anyaország perzsa kapcsolatai már ellentmondásosabbak voltak, Kyros és Kambyses alatt még

²⁶ Xenophón: *Hellenika*, IV. 8, 24.

²⁷ Rop 2019.

²⁸ Vlassopoulos 2013, 34–65. Pugliese Carratelli 1966, I.1–3; Hallock kiadatlan kézírata 1771; Hallock 1969, 1224.

²⁹ Hérodotos III.160.

³⁰ Miller 1997, 135–258; Gruen 2011, 9–75.

³¹ Plut. *Periklés* 13. 6.

nem sok jele volt a konfliktusoknak. Az első komolyabb zavarok e határvidéken az új király, I. Dareios alatt robbantak ki.

Dareios felemelkedése

Kr. e. 522-ben Kambysés halála mindenkit váratlanul ért. Rövid uralma nagy részét Egyiptomban töltötte, hogy megszilárdítsa a perzsa ellenőrzést a térségben. A Perzsa Birodalom még mindig viszonylag új államnak számított, amely folyamatosan kereste a módját, miképp valósítsa meg Kyrosnak a közös király uralma alatt élő kultúrák, nyelvek és hagyományok egységéről szóló álmát. És ha csak az uralkodó személye tartotta össze a különféle népeket, akkor a király huzamosabb távolléte komoly fenyegetést jelentett a birodalom egységére nézve. Valószínűleg éppen ezért, a kohézió fenntartása érdekében nevezte ki Kambysés az öccsét, Bardiyát több északi és nyugati *satrapia* élére. Ám bátyja távollétében Bardiya minden jel szerint királyi hatalomra tört. Néhány korabeli babiloni forrás Bardiyát egyenesen királynak mondja.³² Ha Kambysés tovább él, valószínűleg polgárháborúval kellett volna megküzdenie.³³

Bátyja halálakor Bardiya megszerezte a trónt, ám nem minden perzsa előkelő volt elégedett az ő uralmával. Összeesküvés szövődött, amelyet Kambysés egyik hadvezére, Dareios vezetett. Szövetségeseivel együtt Dareios behatolt a palotába, feldúlták Bardiya lakosztályát és megölték őt. A puccs igazolása céljából az összeesküvők azt állították, hogy az igazi Bardiyát még Kambysés halála előtt titkon meggyilkolták, helyébe pedig egy szélhámós lépett, aki a *magosok*nak, papi réteg tagja volt. Szövetségesei támogatásával végül Dareios királynak kiáltotta ki magát.

Ez a hatalomátvétel birodalomszerte azonnal és igen heves reakciókat váltott ki. Zavargások akkor is voltak, amikor Kyrost Kambysés, illetve Kambysést Bardiya követte a trónon, de Dareiosnak sokkal komolyabb lázadással kellett szembenéznie. Uralma első éveit számos *satrapiában* a zendülők elleni harccal töltötte. Amikor sikerült hatalmát megszilárdítania, Dareios egy monumentális felirattal örökítette meg győzelmét, amelyet Bisotun (Behisztun) mellett vésetett a sziklafalba és amely az események hivatalos verzióját hirdette.³⁴

A sikeres államcsíny és a katonai győzelmek ellenére Dareios úgy érezte, meg kell szilárdítania királyi hatalmát. Ezért hangsúlyozta, hogy Kyrosnak és neki közös az ősapjuk, Achaimenés, és ezért is nevezték az uralkodóházat

³² Xenophón: *Kürosz nevelkedése* VIII. 7, 11-12; Ktésias (Jacoby, FrGrH 688.Fr.9.8.); Jensen 2021, 6.2 sz. dokumentum.

³³ A Xenophón *Anabasis* c. művében elbeszélte események példázak, hogy a perzsa uralkodó öccse által irányított zűrzavaros nyugati határvidék könnyen válhatott királyellenes lázadás kiindulópontjává. (Xenophón: *Anabasis*, I. 1, 3 –11.)

³⁴ Magyar ford. Dareios behistuni felirata. Ford. Harmatta János, In: Ókori Keleti Történeti Chrestomathia, szerk.Harmatta János, Tankönyvkiadó, Bp., 1965, 311–320.

Achaimenidának. Ma már lehetetlen megítélni, mennyi volt az igazság ebben a genealógiában, de nyilván főként alkották meg, mert Dareios politikai igényeit szolgálta. Dareios gyakorolta az uralkodót hagyományosan megillető egyéb előjogokat is és igazi királyhoz méltón nagyszabású építkezésekbe és új hódításokba kezdett.

Dareios a birodalom szinte minden határánál nagyratörő hadjáratokba kezdett. Keleten India felé tolta ki a határt, északon a Kaspi-és a Fekete-tenger partvidékén terjesztette ki a perzsa uralmat. Délnyugaton a Nílus-völgytől nyugatra a Földközi-tenger mentén terjeszkedett, északnyugaton pedig meghódította Thrákiát, Makedóniát és néhány égei-tengeri szigetet. E hadjáratok közül nem mind járt sikerrel, főként északon, ahol a perzsa hadsereg a makacsul ellenálló sztyeppei nomádokkal küszködött. Ám Dareios számos hadszínteret illetően jogosan büszkélkedett azzal, hogy sikerült még több népet és országot Ahura Mazda választott földi képviselőjeként királyi hatalma alá hajtania.

Az ión felkelés

Dareios északnyugati hadjáratai események láncolatát indították el, amelyek a görögökre és az egész mediterrán perzsa politikára nézve súlyos következményekkel jártak. Amióta a Kr. e. 540-es években Kyros legyőzte Lydiát, nem volt nagyobb perzsa katonai hadművelet az Égeikumban. Dareios északnyugati hódításai a Kr. e. 6. század utolsó évtizedében új feszültségeket okoztak az ión városokban. Az iónoknak, mint a Perzsa Birodalom összes többi alattvalójának többek közt az volt a kötelessége, hogy katonákat állítsanak ki a királynak, ellássák a sereget és támogassák a hadműveleteket a térségben. A korábbi nemzedékek idején mindez viszonylag enyhe megterhelést jelentett, ám Dareios hadjáratai miatt már nagyobb súllyal nehezedett az ión alattvalókra. Emellett az iónoknak a perzsák által támogatott *tyrannosok*kal is meggyűlt a bajuk, akik az Égeikumban elfojtották azt a fajta politikai szabadságot, amit a *polisok* a görög anyaországban élveztek.³⁵

A perzsa követelések és a *tyrannosok* zsarnoksága miatt felgyülemlett feszültség Kr. e. 499-ben lázadásban robbant felszínre, amit ión felkelés néven ismerünk. Az iónok az égei görög *polisok*tól próbáltak segítséget kérni, ám csak két város, Athén és Eretria küldött csapatokat. Eretria apró, jelentéktelen városállam volt, így nem tudni, miért volt érdekelt a segítségnyújtásban - talán attól tartottak, hogy a perzsa terjeszkedés a tengeri kereskedelmi útvonalait veszélyezteti. Athén viszont már a görög világ nagyobb súlyú szereplője volt és igencsak ellentmondásos kapcsolatok fűzték Perzsiához. Hippias, az egykori athéni *tyrannos* perzsa segítséggel próbált visszatérni a város élére. A száműzetése utáni zűrzavarban Athént spártai megszállás fenyegette, ami ellen a perzsáktól próbáltak védelmet szerezni. Most azonban az athéniak már sem a perzsa uralmat, sem

³⁵ Lang 1968; Neville 1979.

Hippias visszatérését nem akarták. Így annak érdekében, hogy a perzsa birodalmi határ minél messzebb kerüljön az égei térségtől, az iónoknak való segítségnyújtás jó stratégiának tűnt.³⁶

A lázadás meglepetésként érte a perzsákat, hiszen az ión, athéni és eretriaie egyesült hadsereg a szárazföld belsejébe hatolva megtámadta a *satrapia* központját, Sardeist. A görög haderő hamar elfoglalta a város egy részét, a fellegvárat viszont a perzsák sikerrel tartották. A város hamarosan kigyulladt, noha nem tisztázott, hogy a tűzvész szándékos vagy véletlen volt, a görög haderő pedig visszavonult. A következő néhány évben a lázadás áterjedt a birodalom teljes északnyugati határvidékére a Helléspontostól Ciprusig, a helyi perzsa hadsereg pedig megpróbálta elfojtani. Az iónok képesek voltak az ellátmányt és a katonaságot tengeren szállítani, ami kezdetben előnyt jelentett számukra a szárazföldön mozgó perzsa erőkkkel szemben, akiknek a nyugat-anatóliai hegyvidéki tereppel kellett megbirkózniuk. Aztán Kr. e. 493-ra egy erős perzsa flotta érkezett a térségbe a szárazföldi hadműveletek támogatására. A lázadást leverték, Iónia újra perzsa uralom alá került.

Közvetlenül a felkelés után Perzsia kegyetlen megtorlással állt bosszút. A lázadást kirobbantó Milétoz népét Dél-Mezopotámiába deportálták. Nem sokkal később azonban a helyi *satrapa* megpróbálta konszolidálni a helyzetet és enyhíteni a lázadás kirobbanásához vezető feszültségeket. A városokra kirótt adóterheket felülvizsgálták és egységesítették, a *tyrannos*okat pedig elmozdították, így az ión városok újra demokratikus kormányzat alatt élhettek.

A Perzsa Birodalom a felkelésből három fontos tanulságot vont le. Az első: az égei határ sokkal egységesebb stratégiai irányítást igényel. A második: a térség ellenőrzése lehetetlen tengeri fölény nélkül. És végül a harmadik: a görög problémát csak úgy lehet kezelni, ha megoldást találunk Athén helyzetére. Dareios az elkövetkező években e három leckére építette politikáját.

Dareios égei hadjáratai

Az ión felkelés leverése után Dareios olyan katonai és diplomáciai műveletekbe kezdett, amelyek a görög világ feletti hatékonyabb ellenőrzést szolgálták. Kr. e. 492-ben elrendelt egy Hellas elleni támadást, ám ez katasztrófába fulladt, amikor a flotta az Égei-tenger északi részén, az Akté-félszigetnél egy viharban elpusztult. Így a következő évben inkább diplomáciai úton próbálkozott: követeket küldött

³⁶ Az ión felkelés és az azt követő Hellas elleni perzsa hadjáratok tekintetében csakis görög forrásokra támaszkodhatunk, leginkább Hérodotosz történeti művére. Hérodotosz *Görög-perzsa háború* című munkája összetett alkotás. A szerző igényes és lelkiismeretes történetíró, ám elfogult a görögök irányába, és szereti a drámai jeleneteket. Narratívájának legtöbb részletét a történészek vitatják, és sok kérdés máig nem kapott választ. Az itt bemutatott narratíva a sok közül az egyik, széles körben elfogadott értelmezés, de a bibliográfiában más megközelítésekkel is találkozhatunk.

szerte a görög világba, hogy földet és vizet kérjenek, mint a perzsa uralomnak való behódolás hagyományos szimbólumait. Néhány nép békésen meg is hódolt, főként a szigeteken élők, amelyek a perzsa flotta hatékonyságát már tapasztalták. Köztük volt az Athéntól délre eső Aigina szigete, amely gyakran versengett az athéniakkal a kereskedelmi útvonalak ellenőrzéséért. Aligha kétséges tehát, hogy az aiginaiak Athén elleni védőbástyát láttak Perzsiában.

Miután diplomáciai úton megvetette lábát Hellasban, Dareios elrendelt egy célzott csapást az ión felkelést támogató Eretria és Athén ellen. Kr. e. 490-ben egy kisebb perzsa flotta kelt át az Égei-tenger déli részén, élén Datis és Artaphrenés perzsa hadvezérekkel. Elsőként Naxost foglalták el, amely szintén belekeveredett az ión felkelésbe, majd megálltak Délos szent szigetén, ahol Datis és Artaphrenés igen gazdag tömjénáldozatot mutatott be a görög istennek, Apollónnak. Perzsia e korai lépései jól tükrözték a Hellással kapcsolatos szándékait: elfojtani a perzsa uralommal való szembeszállást, ugyanakkor tiszteletben tartani a helyi szokásokat és intézményeket.

A flotta Délosról Eretriába hajózott, ahol a perzsa haderő rövid ostrommal elfoglalta a várost. Mint Milétoz népét, a fogságba esett eretriaiakat is deportálták Susa vidékére. A perzsa flotta ezután Marathónnál kötött ki, amely egy apró település volt Athéntól keletre a tengerparton. Velük volt Hippias, akinek családja Marathónból származott, így a perzsák terve valószínűleg az volt, hogy helyi támogatást szereznek a visszatéréséhez, majd Athén ellen vonulva *tyrannosként* visszahelyezik a *polis* élére. Athén elpusztítása nem szerepelt a perzsa tervek között. Mint az egyik jelentős helyi hatalom, jobban szolgálta volna ugyanis érdekeiket szövetségesként, mint elnéptelenedett romvárosként.

Athén segítséget kért a többi városállamtól, de csak néhány *polis* vállalta, hogy szembeszálljon a perzsákkal. A spártaiak megígérték, hogy jönnek, de valási okokból későn érkeztek. Spártai szemszögből e késés politikailag teljesen ésszerű volt. Számukra ugyanis a *helóták* feletti uralom fenntartása volt a legfontosabb, és ebből a szempontból a Perzsiával való fegyveres konfliktus semmilyen előnyt nem jelentett volna. Így végül csak a kis Plataia küldött csapatokat Athén támogatására. Plataia az Athént körülvevő Attika, illetve Boiótia határán feküdt, melynek egyik nagyobb *polisa*, Théba elfoglalással fenyegette. A plataiaiak ezért fontos szövetségest láttak Athénban a thébai hódítás ellen, most pedig megragadták az alkalmat, hogy lekötelezzék őket. Az athéni haderő egy kis plataiai segédcsapattal a marathóni dombok felett foglalt állást, hogy elvágja a perzsák útját Athén felé.

A görög katonák elsősorban *hoplitaként*, azaz nehézfegyverzetű, lándzsával-pajzzsal felszerelt gyalogosként harcoltak. Egyénenként a *hopliták* gyengék és lassúak voltak, ám a *phalanx* nevű szoros alakzatba tömörülve félelmetes erőt képviseltek. A *hoplita* taktika alapvetően egyszerű volt és abból állt, hogy

a nehézgyalogosok szemtől szembe ütköztek meg egymással.³⁷ A perzsa haderő sokkal kifinomultabb stratégiát alkalmazott, amelyben a profi íjászszaktagokat és a lovasságot a mozgékony könnyűgyalogsággal kombinálták. A perzsák jellemzően nyílzáporral kezdték a csatát, amely meggyengítette az ellenséget és megbontották csatarendjüket. Ezt követte a gyalogosok rohama, mialatt a lovasság az ellenség gyenge pontjait támadta.³⁸ Marathónnál a görögök azt remélték, hogy a dombok közti szűk szorosban fognak harcolni, ahol hatékonyabb a *hoplita phalanx* szilárdsága jobban érvényesült. A perzsáknak viszont a partmenti síkság volt előnyös, ahol mozgékonyaságukat tudták volna jobban kihasználni.

Jó néhány napi várakozás után a perzsák élelmiszertartalékai kezdtek kimerülni és úgy tűnik Hippias nem tudta reményeinek megfelelően mozgósítani helyi támogatóit, így a perzsa haderő taktikát változtatott. Ahelyett, hogy szárazföldön próbáltak volna meg Athén ellen vonulni, elkezdték újra hajóra szállítani a csapataikat és Attikát körbehajózva, Athén kikötőjében partra szállva akarták elfoglalni a szinte teljesen védtelen várost. Amíg a perzsák ezzel voltak elfoglalva, az athéniak megragadták a kínálkozó alkalmat és támadásba lendültek. Gyors ütemben haladva az athéniak közel kerültek a perzsákhoz, és így sem íjászok, sem a lovasság nem tudott nagy veszteséget okozni soraikban, majd megtámadták és legyőzték azokat a perzsa erőket, amelyeket még nem sikerült behajózni.³⁹ Ezalatt viszont a már a hajókon lévő perzsa csapatok követték az eredeti tervet. Lehet, hogy kapcsolatban álltak Athén perzsabarát erőivel, akik arra biztatták őket, próbálják elfoglalni a várost akár kisebb létszámú haderővel is. De az athéniak erőltetett menetben haladva Marathóntól Athénig gyorsan megtették a 42 kilométeres távot, és újabb ütközetre készen sorakoztak fel városuk védelmére. Erre aztán a perzsa flotta nem kockáztatta meg a partraszállást, inkább visszavonult.

Dareios egy újabb sereget akart küldeni a görögök ellen, ám időközben zavargások támadtak Egyiptomban. A mediterráneumi perzsa flotta legénységének nagy részét egyiptomiak alkották, akikre az évtizedes égeikumi harcok különös súllyal nehezedtek. A tengeri hadműveletek továbbá veszélyeztették az egyiptomiak érdekeit a görögökkel való kereskedelemben és a zsoldosok toborzásában is. A Delta félig-meddig független arisztokratáit és fegyveres kíséretüket sem Kambysés, sem Dareios nem tudta uralma alá vonni, Kr. e. 487-ben pedig e helyi vezetők komolyabb zavart keltettek a helyi perzsa közigazgatásban. Az égei térségbe szánt haderőt erre Egyiptomba vezényelték, ahol némi erődemonst-

³⁷ A *hoplita* hadviselés részletei máig vitatottak. Lásd van Wees 2004, 177–191; Hanson 2009, 19–26; Krentz 2010, 2. fej.; Krentz 2013.

³⁸ Cawkwell 2005, 237–254; Brosius 2006, 58–63; Tuplin 2010; Charles 2012.

³⁹ Lásd a csata részletes rekonstrukcióját: Billows 2010, 203–233; Krentz 2010, 6. fej.; a problémával Whatley is foglalkozik (1964). Hyland Billow és Krentz-kritikája kiváló összegzést nyújt a csata és általában a görög-perzsa háborúk megoldatlan kérdéseiről (Hyland 2011).

ráció elég volt a felkelés elfojtására. A Nílus-delta arisztokratái nem vállalták a perzsákkal való összecsapást, inkább tartalékolták az erejüket.

Xerxés égei hadjárata

Dareios Kr. e. 486-ban meghalt, mielőtt még az északnyugati határon további lépéseket tehetett volna. A trónon fia, I. Xerxés követte, akinek legitimitása - apjával ellentétben - sosem volt kétséges. Az új uralkodónak nem kellett bizonygatnia, hogy mindenben megfelel a királlyal szemben támasztott hagyományos elvárásoknak, hanem szabadabban kísérletezhetett új politikai módszerekkel.⁴⁰ Főként Egyiptomhoz nyúlt keményebb kézzel. Míg Kambysés és Dareios egyiptomi fáraókként jelenítették meg magukat, és nagyrészt tiszteletben tartották a helyi hagyományokat, Xerxés inkább fegyveres erővel igyekezett biztosítani egyiptomi uralmát. Emellett Hellasban is új módszert alkalmazott, félretéve apja stratégiáját, amely inkább a diplomáciára támaszkodott, és csak korlátozott katonai beavatkozást jelentett. Ehelyett Xerxés hódító hadjáratot készített elő.

Kr. e. 484-ben egy babiloni lázadással kellett foglalkoznia, amely bizonyára csapatokat és utánpótlást vont el az Égeikumból, ám ezután rögtön belevágott a Kr. e. 480-as nagy művelet előkészületeibe. A király seregszemlét tartott, nyugati *satrapái* pedig flottát állítottak fel. A perzsák visszaszerezték uralmukat az Égei-tenger északi részén, ahol a makedón I. Amyntas király perzsa nemesek és a makedón udvar nőtagjai közti házasságokkal erősítette meg vazallusi státusát.⁴¹ Hajóhid készült a Hellésponton, hogy átkelhessen a sereg, az Akté-félszigeten pedig csatornát ástak, hogy a flottát átjuttassák a veszedelmes vizeken a szárazföldre. Xerxés nyilván arra számított, hogy gyorsan meghódíthatja a görög szárazföld jelentős részét.

Egy ilyen hadjárat jelentős erőket igényelt. Xerxés hadseregének méreteiről máig vitatkoznak a történészek, ám Hérodotost óvatos értelmezve, illetve régészeti adatokkal való összevetésből 50-és 100 ezer fő közti létszámra következtethetünk és a valóság inkább az alsó értékhez állhatott közelebb.⁴² A haderő magvát a 10 ezer fős elitalakulat alkotta, amelyet *Halhatatlanoknak* hívtak, mivel amint kárt szenvedett, rögtön új egységekkel töltötték fel.⁴³ A sereg többi részét a birodalom népeiből kiállított segédcsapatok tették ki. A flotta egyiptomi, főniciai és ión hajókból állt.

A hadsereg méretét az ellátás, leginkább az élelmiszer utánpótlás korlátozta.⁴⁴ Az olyan kemény, fizikai munkavégzés mint amilyen a harcoló katonáké,

⁴⁰ Littman 1975.

⁴¹ Olbrycht 342–369, főleg 343.

⁴² Maurice 1930; Young 1980; Barkworth 1993; Cawkwell 2005, 247–252.

⁴³ Charles 2001.

⁴⁴ Balcer 1989, 127–143.

folyamatos kalória-és fehérjebevitt igényel. Az ókorban ez elsősorban gabona-fejadagot jelentett, kenyér, kétszersült vagy kása formájában. Egy katonának naponta legalább egy kilogramm gabonára volt szüksége. Menetelés és harc közben, amikor nem legelhettek, a lovaknak legalább napi 9 kilogramm takarmány kellett.⁴⁵ Így, ha a hagyományos becslés szerint 45 ezer fős gyalogsággal és 5 ezres lovassággal számolunk, Xerxés seregének ellátásához naponta legalább 95 tonna gabonára volt szükség. Ezt a mennyiséget pedig képtelenek lettek volna a felszereléssel, fegyverekkel, sátrakkal és egyéb holmikkal együtt magukkal vinni. Amellett, hogy perzsák görög szövetségesei hozzájárultak a sereg táplálásához, ekkora mennyiségű ellátmányt csakis hajón lehetett biztonsággal a kellő időben és a kellő helyre szállítani. Xerxés hadserege tehát éhen pusztult volna az ellátását biztosító flotta nélkül, ez utóbbi pedig aligha működhetett volna hadihajók nélkül, amelyek megvédik a görögöktől. E két tényező nagyban meghatározta a hadjárat menetét.

Amikor Xerxés a támadáshoz szükséges előkészületeket megkezdte, a görög világ képtelen volt egységesen reagálni. Hellast mindig belső ellentétek osztották meg, hiszen az egymással szomszédos városok folyamatosan harcoltak a termőföldekért és a kereskedelmi útvonalak ellenőrzéséért. Emellett a legtöbb *polis*ban olykor belháborúk is dúltak egyes családok és hatalmi csoportok között. És mióta Kyros hadjáratainak köszönhetően a perzsa birodalom megjelent az Égei-tenger partvidékén, a görögök és perzsák közti diplomáciai kapcsolatok összekapcsolódtak a helyi politika szálaival. A görög *polisok* perzsákhoz való hozzáállását gyakran inkább befolyásolták a helyi érdekek, mint a perzsák iránti érzelmeik. A Xerxés támadása előtti évtizedekben Aigina szigete perzsa védelmet keresett Athén ellen, Athén pedig perzsa segítségre pályázott Spárta ellen. A plataiaiak is nem annyira perzsaellenességből, mint inkább azért segítették Athént Marathónnál, hogy megszerezzék annak támogatását Thébai ellen. Száműzött politikusok, mint Hippias, az athéni *tyrannos*, vagy a spártai király, Démaratos, perzsa felségterületen kerestek menedéket és támogatást, míg görög érdekcsoportok, mint például a nagyhatalmú athéni Alkmaionidák, azt is komolyan fontolóra vették, hogy eszközként használják a perzsákat riválisaik ellen. Mindez a politikai dinamika 480-ban éppoly erős volt, mint évtizedekkel korábban, és nagyban meghatározta a görög világ válaszát Xerxés támadására.

Néhány görög város védelmi szövetséget szervezett, amelyet a történészek hellén szövetségnek hívnak (bár ez csak alkalmi és ideiglenes volt, nem úgy, mint a délosi és a peloponnésosi szövetség, amelyek a következő évszázadban uralták a görög politikát.) Ilyen méretű *polisközi* együttműködésére korábban a görög világban nem volt példa, ugyanakkor a hellén szövetség messze nem volt egységes.

Sok *polis* semleges maradt, mások meg csatlakoztak ugyan a szövetséghez, de aztán kiszáltak belőle, míg megint mások kezdettől fogva a perzsák

⁴⁵ Engels 1978, 123–130.

mellé álltak. Argos például Spártával való ősi ellentéte miatt a semlegességet választotta, Athén régi ellenfele, Thébai pedig azonnal kilépett a szövetségből és átállt a perzsákhoz, amint Xerxés hadserege megjelent a határainál. Északon több jelentős erőt képviselő állam, így a makedónok és a thesszáliaiak is kezdetől fogva a perzsa oldalon álltak. Végeredményben tehát a hellén szövetség erői a görög világnak csak egy kis töredékét képviselték. Sőt, ha az uralma alatt lévő iónokat és a perzsák mellé álló *polis*okat vesszük, Xerxés több görögöt tudhatott maga mellett, mint ahányan ellene voltak.

A hellén szövetség két legnagyobb erejű tagja kapta a fővezérletet Spárta a szárazföldön, Athén pedig a tengeren. A stratégia kimunkálása azonban ezt követően is heves viták tárgyát képezte. Az első hadművelet az volt, hogy a szárazföldi és a tengeri erőket vezényeltek olyan természeti adottságokkal rendelkező pontokra, ahol késleltetni lehetett a perzsa előrenyomulást. Az első ilyen próbálkozás a messzi északon a Tempé-völgy megerősítése volt, ám ez nem vált be, így elvetették. A következő alkalmas helyszínnek a szárazföldön Thermopylai látszott, ahol csak egy keskeny parti síkság húzódik a tenger és a sziklás hegyvidék között. Egy kislétszámú görög egység vonult ide a spártai Leónidas király vezetésével. A spártai Eurybiadés vezérlete alatt álló és az athéni Themistoklés által támogatott görög flotta az Artemision-hegyfoknál horgonyozott, a görög szárazföld és Euboia hosszú, keskeny szigetének északi csücske között húzódó tengerszorost védve. Aligha remélhették, hogy bármelyik állás vég nélkül tartható lesz, de azt gondolhatták, hogy a perzsa előrenyomulást lelassítva megnehezíthetik Xerxés seregének ellátását, és fékezhetik a gyorsnak tervezett hadjáratot.⁴⁶

Szárazföldön a perzsa előrenyomulást napokon keresztül késleltette, hogy Thermopylainál a hellén szövetség erői ellenálltak a perzsa áttörési kísérleteknek. Aztán amikor egy helyi vezető megmutatta a hegyi ösvényt a perzsáknak, a *Halhatatlanok* egy kisebb egysége a görögök háta mögé került és bekerítéssel fenyegette őket. A görögök többsége ekkor visszavonult, míg egy kisebb, spártaiakból, thébaiakból és thespiaiakból álló egység hátramaradt, hogy fedezze a visszavonulást.

Ugyanekkor az Artemision-foknál a görög és a perzsa hajóhad össze-csapott. Mindkét oldalon főleg *triéréseket*, evezőkkel hajtott hosszú, alacsony építésű hadihajókat használtak. És bár ezek orrészre úgy volt kiképezve, hogy meg tudják lékelni és elsüllyeszthessék az ellenséges hajókat, ez a módszer ekkor még nem volt jellemző a tengeri hadviselésben. Ehelyett a legtöbb tengeri csatát a felső fedélzeten elhelyezkedő íjászok és egyéb könnyűfegyverzetű harcosok vívták, akik megpróbálták átjutni az ellenséges hajókra és elfoglalni azokat. A görög evezősöknek nem volt sok harci tapasztalatuk, de képesek voltak védelemre berendezkedve megakadályozni, hogy a perzsák továbbhaladjanak. Ám a *triérések* nem maradhattak korlátlan ideig a nyílt tengeren. Mindkét flottának

⁴⁶ Evans 1969.

arra volt szüksége, hogy éjjelente biztonságos kikötőbe vonulhassanak vissza. Így amint a görög szárazföldi egységek visszavonultak Thermopylaitól, a flottának is ugyanezt kellett tennie.

Thermopylai és a korinthosi-földszoros (*Isthmos*) között nem volt több olyan pont, amely földrajzi adottságainál fogva alkalmas lett volna a védekezésre. A spártai vezetésű haderő tehát az Isthmosnál rendezkedett be a védelemre és ott kezdett falat építeni. Thébait, Athént és a környező térséget harc nélkül átengedték a perzsáknak. Thébai a megadást választotta, és meg sem próbálta védeni a várost a perzsák ellen, hiszen a perzsák az ostromművészet mestereinek számítottak. Xerxés elnézően bánt a thébaiakkal, a *polis* katonáit pedig besorozták a perzsa seregbe. Athén viszont, a perzsákkal való korábbi ellentétek miatt kegyetlen bánásmódra számított, és ezért inkább evakuálta a lakosságát. Csak egy kis csoport maradt a templomokban az Akropolison, e sziklás hegyormon a város közepén, ahol Athéné istennő védelmében reménykedtek. Xerxés azonban könnyűszerrel bevette az Akropolist. Szándékosan vagy véletlenül, a templomok leégtek.

A perzsák ezután nyilvánvalóan azt tervezték, hogy flottájuk segítségével csapatokat tesznek majd partra a Peloponnésoson, az Isthmosnál állomásozó spártai védelmi vonal mögött. Ám amíg a görög flotta ütőképes állapotban volt, ez túl kockázatos lett volna. Amikor Xerxés azt látta, hogy a görög hajóhad beszorult az attikai part és Salamis szigete közti szűk szorosba, úgy gondolta, elérkezett a megfelelő pillanat, hogy megszabaduljon ettől a fenyegetéstől. Hajnalban a perzsa flotta támadásba lendült, ám tapasztalnia kellett, hogy az öbölben rendelkezésre álló szűk tér, valamint a görögök jobb helyismerete (a szelek, áramlatok és az árapályviszonyok pontos részletei) többet nyomnak a latban, mint a perzsa hajók fejlettebb evezőtechnikája és jobb manőverezhetősége. A kibontakozó csatában a perzsa flotta végül is súlyos vereséget szenvedett.⁴⁷

A salamisi kudarc alapvetően megváltoztatta a háborús helyzetet. Többé nem jöhetett szóba, hogy csapatokat szállítsanak a Peloponnésosra, a hadiflotta nélkül pedig a teherhajók képtelenek voltak a perzsa sereg számára szükséges élelmet biztonságosan szállítani. Ráadásul közeledett az ősz, a viharos mediterrán tél pedig veszélyessé tett volna mindenfajta hajózást. Xerxésnek nem volt más választása, elképzeléseit a megváltozott körülményekhez kellett igazítania. Serege egy részével visszavonult, a maradékot hadvezére, Mardonios irányítása alatt hagyta. A villámháború reménye immár végleg szertefoszlott. Mardonios erői Thesszáliába vonultak vissza, ahol helyi szövetségeseikkel együtt teleltek át.

A következő évben, Kr. e. 479-ben Mardonios serege ellenállás nélkül vonult délre. Attikát újra kiürítették. A hellén szövetség bomlásnak indult, Mardonios pedig az athéniaknak ajánlott különbékével próbálta meggyorsítani összeomlását. Ajánlatát azonban az athéniak visszautasították és maradtak a szö-

⁴⁷ Hammond, 1956; Pritchett 1959; Strauss 2004, 157–208.

vetségben. Egy görög sereg pedig a spártai régens, Pausanias vezetésével szembeszállt Mardoniosszal a délnyugat-boiótiai Plataiánál.

Egyik fél sem volt biztos a győzelmében. Számbelileg a két sereg nagyjából egyenlő volt, ám mindkettő problémákkal küzdött. A perzsák kezdtek kifogyni az ellátmányból, míg a görögök szövetsége bomlófélben volt. Mindkét sereg védekező állást vett fel és megpróbálta kiprovokálni, hogy a másik támadjon elsőként. Néhány napon át a perzsák zaklatták a görögöket, ellátási vonalakat támadták, míg válaszul azok átszervezték erőiket. Majd egy balsikerű éjjeli manőver miatt a görögök hadrendje hajnalra összekuszálódott. Ezt félreértve Mardonios azt hitte, a hellén haderő végleg szétszéled. Azonnali támadást rendelt el, hogy az ellenséget felkészületlenül érje, csak hogy tapasztalnia kellett, hogy rendezetlenségük ellenére a görögök készen állnak a harcra. A csata kaotikusan zajlott, mindkét oldalon kicsúszott az irányítás alól, de végül a görög erők kerekedtek felül.⁴⁸ Nagyjából ugyanekkor a görög flotta is összecsapott a perzsa flotta maradékával az ióniai Mykalénál és megsemmisítette azt. A plataiai és mykaléi győzelmet követően a hellén szövetségesek támadásba mentek át és kiszorították a perzsa egységeket az Égeikum északi részéből, a szigetekről és Ióniából is.

A háború traumatikus élmény volt a Xerxés ellen küzdő görögök számára. Főleg az athéniaknak, akiknek kétszer kellett városukat elhagyni, és végignézni annak leégését. A perzsákkal való sikeres szembeszállás a hellén szövetség tagállamai számára nemzedékeken át különleges dicsőséget jelentett. Jellemző, hogy ezt az örökséget belső konfliktusaikba is beleszőtték: városok, népek és csoportok is saját szerepüket felnagyítva, másokét csökkentve mesélték újra a történeteket. Így például Hérodotos elbeszélése Athént állítja az események középpontjába és a korinthosiakat Salamisnál gyávának, a spártaiakat pedig Plataiánál szinte komikusan szervezetlennek ábrázolja.⁴⁹

A hangsúly, amit Marathón, Thermopylai, Salamis és Plataia kapott a görög irodalomban és művészetben, számos modern tudós szemléletét is befolyásolta. Az elmúlt századokban számos történész készpénznek vette a görög narratívát, és általában elfogadták, hogy egy esetleges perzsa győzelem a görög civilizáció pusztulását jelentette volna, ám ez az érvelés figyelmen kívül hagyja a Perzsa Birodalom kultúrpolitikáját. Egy Dareios vagy Xerxés alatti perzsa győzelem rövid távon bizonyára pusztító következményekkel járt volna néhány városra, mint Athén és Spárta. Más városoknak viszont, mint Thébai és Argos, lehetővé tette volna, hogy úgy gyarapodjanak, mint az ión *polisok* a perzsa uralom alatt, amit még a felkelés és annak leverése sem tudott megakasztani.⁵⁰ A perzsáknak nem állt érdekében a hellén kultúra megsemmisítése.⁵¹ Sőt, a perzsa

⁴⁸ Wallace 1982; Konijnendijk 2012.

⁴⁹ Hérodotos VIII. 94; IX. 53–57.

⁵⁰ Georges 2000.

⁵¹ Balcer 1983.

királyok és *satrapák* inkább támogatták a görög szakembereket, művészetüket pedig beemelték a multikulturális Achaimenida udvari stílusba.⁵² Egy perzsa uralom alatt álló Hellasban nyilván nem Athén és Spárta lett volna a meghatározó, hanem más politikai és kulturális központok jöttek volna létre, ám nincs okunk feltételezni, hogy ettől még ne virágozhatott volna a térségben az az irodalom, művészet és filozófia, amely később olyan ösztönzően hatott a nyugati világra.

A perzsák levonták a tanulságot Xerxés hadjáratából: az egyetlen dolog, ami a görög városokat együttműködésre készítheti, az egy kívülről érkező hódítás veszélye. Ezért aztán többé ilyesmivel nem is próbálkoztak. Égeikumi befolyásukat ehelyett inkább diplomáciai manőverekre korlátozták, a lehető legkevesebb katonai beavatkozással.

A Perzsa Birodalom zaklatott sorsú határvidéke

A győzelemtől megmámorosodott Athénnek és Spártának, valamint a perzsa haderő visszaszorulásának köszönhetően a nyugati határ állandó probléma forrássá vált a perzsa királyok számára. Ezért a Kr. e. 470-es és 450-es évek közti években a Perzsa Birodalom igyekezett megszilárdítani és átgondolni a nyugati határvidék helyzetét.

A háborús görög szövetség ugyan rövid életű volt, ám az égei térségben egy új hatalom emelkedett fel, a déloszi szövetség, amely eredetileg perzsaellenes védelmi szövetség volt, és a számtalan tagállam csapatokat és hajókat küldött az Athén vezérlete alatt álló szövetségi haderőbe. A Kr. e. 470-460-as években a szövetség sikeresen űzte ki az utolsó perzsa helyőrségeket az Égeikumból, és meggátolta a perzsa uralom visszaállítását célzó törekvéseket. 466-ban a déloszi szövetség flottája legyőzött egy perzsa hajóhadat Ciprusnál, majd csapatait partra téve a dél-anatóliai Eurymedón folyónál, egy szárazföldi perzsa sereget is megvert. E kudarcokat követően a perzsák egy ideig nem próbáltak katonailag terjeszkedni az Égeikumban.

Ám a déloszi szövetség sikerei ellenére a görögök továbbra sem tudtak tartósan együttműködni. A perzsák elleni egység nem tartott sokáig. A nagy háború mindkét hadvezérét, Themistoklést, a Salamisnál győztes flotta athéni parancsnokát és a spártai Pausaniast, aki a plataiai csatában vezette a görögöket, politikai riválisaik megvádolták, hogy összejártsanak Xerxésszel. Pausanias meghalt, mielőtt tisztázhatta volna magát a gyanú alól, Themistoklés pedig Perzsiába menekült és a király szolgálatában fejezte be életét. A spártaiak semmi értelmét nem látták, hogy belépjenek a déloszi szövetségbe, inkább saját, már korábban is létező szövetségüket az ún. peloponnésosi szövetséget fejlesztették és így védekeztek az egyre agresszívabbá váló athéni politika ellen.

Xerxést egy puccskísérlet során 465-ben megölték. Míg a perzsa udvar ezt követően belső hatalmi harcokba merült, egy Inaros nevű egyiptomi arisztok-

⁵² Brosius 2006, 72–76.

rata felkelést robbantott ki a Nílus-deltában. Inaros az athéniakhoz fordult és azt képzelte, hogy egy egyiptomi-athéni szövetség ki tudná söpörni a perzsa uralmat a Földközi-tenger vidékéről. Az athéniak ezt lelkesen támogatták is és nagy sereget küldtek Inaros lázadásának megsegítésére. Az egyiptomi-athéni közös haderő megerősítette a Delta feletti uralmát, és ostrom alá vonta a Memphisben maradt perzsa helyőrséget.

Amint azonban Xerxés fia, I. Artaxerxés megszilárdította hatalmát a trónon, figyelme rögtön Egyiptom felé fordult. Kr. e. 458-ban először is megpróbálta az egyiptomi-athéni szövetséget azzal megosztani, hogy ráveszi Spártát Athén megtámadására. Ám a spártaiak visszautasították ezt a kezdeményezést. Ezután Artaxerxés sereget gyűjtött, hogy visszaszerezze a Deltát és felmentse a Memphisben rekedt perzsákat. A Kr. e. 450-es évek közepén ez a haderő behatolt Egyiptomba, legyőzte Inarost, és kiűzte mind a már itt állomásozó athéni seregeket, mind azokat a segédcsapatokat, amelyek a vereségről nem tudva, épp ekkor érkeztek meg.

Diplomácia és stabilitás

A perzsák egyiptomi sikerei ellenére egyértelmű volt, hogy a nyugati határvidék gondjai még mindig megoldásra várnak. Mint mindig, a deltavidék arisztokratái továbbra is lázadoztak, az egyiptomi hadviselés pedig a perzsáktól az erők akkora befektetését követelte, ami gyengítette a jelenlétüket más térségekben. Az athéniak továbbra is támadták a perzsák mediterrán birtokait: ezúttal Ciprusra koncentráltak. A kibontakozás egyetlen lehetősége a perzsák számára abban rejlett, hogy meggátolják a görögök és egyiptomiak együttműködését. És minthogy a görögök meghódítása egyszer már kudarcot vallott, leginkább a diplomáciai megoldás tűnt célravezetőnek.⁵³

Kr. e. 450-ben Artaxerxés legalább rövid távon elérte a célját. Néhány ókori forrás említ egy athéni-perzsa szerződést kalliaszi béke néven, de nem világos, mennyire volt ez egy hivatalos államközi szerződésnek tekinthető. A következő néhány évtizedben mindenesetre mindkét fél részéről enyhülés állt be: Athén békén hagyta a perzsák nyugati tartományait, a perzsák pedig nem küldtek katonákat az Égeikumba. Az enyhülés addig tartott, amíg a déloszi szövetség, amely ekkor már gyakorlatilag Athén saját birodalma volt, nagyhatalomként uralta az Égei-tengert.⁵⁴ Egyiptom is lecsendesült, mert ott is tisztában voltak vele, hogy nem kapnak görög segítséget, a perzsák pedig szükség esetén bármikor mozgósíthatják az egész nyugati haderejüket egy esetleges lázadás leverésére.

Ám amikor Kr.e. 431-ben háborúk sora robbant ki Athén és a déloszi szövetség, illetve Spárta és a peloponnésosi szövetség között – amelyet összefoglalóan

⁵³ Rung 2008.

⁵⁴ Kallet 2013.

a peloponnésosi háború néven szoktak emlegetni –, a kölcsönös visszafogottság kezdett megszűnni. A hosszú konfliktus mindkét fél erőtartalékait megcsapolta és bizonytalanságot keltett az egész Égei térségben. A perzsák ugyan tartózkodtak a közvetlen beavatkozástól, de Spártában hasznos ütőkártyát láttak Athén ellen. Artaxerxés egyik fiatal fia, az „ifjabb Kyros” néven ismert herceg közvetítésével Perzsia pénzt küldött Spártának, hogy flottát építsen Athén sakkban tartására. Cserébe a perzsák ígéretet kaptak, hogy visszaállíthatják uralmukat az ión városok felett. A perzsa pénzen felállított spártai flotta ellensúlyozta Athén tengeri előnyét, és lehetővé tette Spárta győzelmét Kr. e. 404-ben. A háború után Spárta támogatta jötevőjét, az ifjabb Kyrost bátyja, II. Artaxerxés elleni puccskísérlésében és Kyros vereségét, illetve halálát követően érthető módon elmérgesedett a viszony Spárta és Perzsia között, és a spártaiak megszegték ígéretüket, azaz nem adták vissza Ióniát a perzsáknak.

Ezalatt Egyiptom a görög hadiszerecsének megfelelően alakította politikáját. Az egyiptomiak abban reménykedtek, hogy a perzsák erőinek lekötése utat nyithat egy újabb felkelés számára. Kyros államcsínyre jó alkalmat nyújtott erre. A Kr. e. 5. század utolsó évtizedében egy Amyrtaios nevű arisztokrata vezetésével lázadás robbant ki a Delta nyugati felében. Amyrtaios és Kyros kölcsönösen hasznára voltak egymásnak, minthogy megosztották a perzsa erőket. Ám míg Kyros ambícióinak hamar befellegzett, Amyrtaios sikerrel kiűzte a perzsa csapatokat, és kikiáltotta magát az önálló Egyiptom királyának.

A Kr. e. 4. század elején Perzsiának újra a nyugati határvidék két jellegzetes problémájával kellett szembesülnie: a független Egyiptommal és az instabil Hellasszal. A két egymással szorosan összefüggő térség ügyeire egyszerre kellett megoldást találni, és erre ezúttal a görögországi helyzet kínált lehetőséget. Míg Egyiptom belső konfliktusai ellenére egységesen lépett fel a perzsák ellen, a görögök elsősorban saját problémáikkal foglalkoztak és számukra az egymással folytatott versengés mindig fontosabb volt, mint Perzsiához fűződő viszony. A Perzsa Birodalom pedig csak ahhoz keresett görög partnereket, hogy nyugalmat, illetve rendet teremtsen a térségben. Néha úgy érte ezt el, hogy egyik város háborúját pénzelte a másik ellen (noha a görögök panasza szerint a perzsa pénzeket sokkal gyakrabban ígérték, mint küldték), míg más alkalmakkor Perzsia döntőbíróként és béketeremtőként lépett fel a *polisok* között.⁵⁵

A perzsa diplomácia fő célja Iónia visszaszerzése volt a spártaiaktól. Kr. e. 395-ben Athén, Korinthos, Thébai és Argos szövetségre lépett Spárta ellen egy korinthusi háború néven ismert konfliktusban. A perzsák megvonták támogatásukat Spártától és a spártaellenes szövetséget támogatva megsemmisítették a nemrég még az ő pénzükből felállított spártai flottát, és így véget vetettek a spártaiak uralmának Anatóliában. Kr. e. 387-ben aztán II. Artaxerxés diktálhatta az általános, minden görög városállamra nézve kötelező békeszerződés feltételeit. A királybéke néven ismert szerződés egész Anatóliában visszaállította a perzsa

⁵⁵ Lewis 1989; Brosius 2012.

fennhatóságot, és felbontotta azokat a *polisközi* szövetségeket, amelyeket az elmúlt évtizedben épp a perzsák uszítottak egymásnak. A béke betartatására Artaxerxés Spártát hatalmazta fel megtoldva ezt azzal a fenyegetéssel, hogy ha egy *polis* megbontja a békét, akkor Perzsia katonai erővel lép majd fel ellene.⁵⁶ És bár a királybéke nem vetett véget minden égei konfliktusnak, biztosította Perzsiának a számára szükséges stabilitást a nyugati határvidéken, így erői felszabadultak Egyiptom ellen. Ez a békeszerződés lett a mintája valamennyi görög *polisközi* egyezménynek, amelyeket a Kr. e. 4. század folyamán kötöttek majd pedig a század végén a makedón II. Philippos és Alexandros szintén ezt a példát követve szervezte egységbe Hellast a Perzsia elleni hadjáratra.

A görög-perzsa konfliktusok, főleg a Kr. e. 490-es és a Kr. e. 480-479-es hadjáratok, évszázadokra a görög emlékezet és identitás sarokköveivé váltak. A görög-perzsa háborúkról szóló elbeszélések hozták létre a perzsa fenyegetés felett aratott hellén diadal történetét, amelyet aztán athéniak, spártaiak és a többi görög is előszeretettel használt saját politikai céljaik megvalósításához, illetve indoklásához. És mivel az európaiak és gyarmati utódaik bálványozták az ókori Hellast, Marathón, Thermopylai, Salamis és Plataia öröksége a nyugati kultúra alapvető részévé vált.⁵⁷

Míg a mindennapi nyugati emlékezetben ma is a görög-perzsa háborúk diadalmas hellén narratívája él, a történészek jóval kritikusabb szemmel látják a dolgot. A perzsa szövegek felfedezése és értelmezése bár magára az égei konfliktusra nem vet közvetlen fényt, segít árnyaltabban megérteni a Perzsa Birodalom szervezetét és eszmeiségét. Azáltal pedig, hogy a görög háborúban immár nem egy rendkívüli esetet, hanem egy nagyobb birodalmi történet egyik epizódját látjuk, jobban megérthetjük a perzsa célokat, és túlléphetünk a Kelet és Nyugat összecsapásának közhelyes képzetein.

Perzsia nem az első birodalom volt a világtörténelemben, miként Hellas sem az első problémás határövezet, melynek belső konfliktusai birodalmi ügygé váltak. Az viszont tény, hogy valóban a görögök hagyták ránk az első részletes beszámolót egy birodalmi határvidék feszültségeiről és problémáiról olyan kívülálló szemszögéből, akikre a birodalmi politika mindennapos hatásai nehezedtek. Emellett a Perzsa Birodalom Hellasra vonatkozó stratégiájának fokozatos alakulását is nyomon követhetjük, és ez is olyasmi, amit máskor és másutt ritkán lehet megfigyelni. A történelem során számos államnak kellett ugyanazokat a tanulságokat levonnia, mint amelyekre a perzsák tettek szert Hellasszal kapcsolatban. Ilyen tanulság volt az, hogy egy határvidék problémái átterjedhetnek egy másikra, hogy a katonai erő nem mindig megoldás, és hogy egy birodalom nem élhet csak saját valóságában, és nem hagyhatja figyelmen kívül a látszólag jelentéktelen távoli területeket érintő mindennapokat. A görög-perzsa háborúk igazi

⁵⁶ Ryder 1965, 7–20.

⁵⁷ Bridges-Hall-Rhodes 2007.

világtörténelmi öröksége így tehát nem is annyira a spártaiak Thermopylainál tanúsított hősiességében keresendő, hanem sokkal inkább abban, hogy az események révén bepillantást nyerünk egy birodalmi határvidék olykor meglepő bonyodalmaiba.

Bibliográfia

- Balcer, Jack Martin. „The Greeks and the Persians: The Processes of Acculturation.”: *Historia* Bd. 32, H. 3 (3rd quarter 1983): 257–267.
- Balcer, Jack Martin. „The Persian Wars Against Greece: A Reassessment.”: *Historia* Bd. 38, H.2. (2nd quarter 1989): 127–143.
- Barkworth, Peter R. „The Organization of Xerxes’ Army.”: *Iranica Antiqua* 27 (1993): 149–167.
- Billows, Richard A. *Marathon. How One Battle Changed Western Civilization*. New York: Overlook Duckworth, 2010.
- Briant, Pierre. *From Cyrus to Alexander. A History of Persian Empire*. Translated by Peter T. Daniels. Winona Lake, Eisenbrauns, 2002.
- Briant, Pierre. History and Ideology: The Greeks and „Persian Decadence.” Translated by Antonia Nevill, in Harrison: Greek and Barbarians. New York: Routledge, 2002, 193–210.
- Bridges, Emma, Edith Hall, and P. J. Rhodes, eds. *Cultural Responses to the Persian Wars: Antiquity to the Third Millennium*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Brosius, Maria. *Women in Ancient Persia, 559-331 BC*. Oxford: Clarendon, 1996.
- Brosius, Maria. *The Persians*. London, Routledge, 2006.
- Brosius, Maria. „Persian Diplomacy between «Pax Persica» and «Zero Tolerance»”, in *Maintaining Peace and Interstate Stability in Archaic and Classical Greece*, ed. Julia Wilker, Mainz: Verlag-Antike, 2012.
- Cawkwell, George. *The Greek Wars: The Failure of Persia*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Charles, Michael B. „Immortals and Apple Bearers: Towards a Better Understanding of Achaemenid Infantry Units.” :*Classical Quaterly*, new series 61, no.1 (May 2001): 114–133.

- Charles, Michael B. „The Persian Καρδακες”, *Journal of Hellenic Studies* 132 (2012).
- Colburn, Henry P. „Connectivity and Communication in the Achaemenid Empire”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 56, no.1 (2013): 29–52.
- Dandamayev, M.A. „Achaemenid Imperial Politicies and Provincial Governments.”: *Iranica Antiqua* 34 (1999): 269–282.
- De Backer, Fabrice. „Some Basic Tactics of Neo-Assyrian Warfare 2.: Siege Battles.”: *State Archives of Assyria Bulletin* 18 (2009): 265–268.
- De Backer, Fabrice. „Some Basic Tactics of Neo-Assyrian Warfare.”: *Ugarit-Forschungen* 39 (2007): 69–116.
- Dusinberre, Elspeth R.M. *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Engels, Donald W. *Alexander the Great and the Logistic of the Macedonian Army*. Berkeley: University of California Press, 1978
- Evans, J.A.S. „Notes on Thermopylae and Artemisium”: *Historia* Bd.18, H.4 (August 1969): 389–406.
- Fagan, Garret G. „I Fell upon Him Like a Furious Arrow”: Toward a Reconstruction of the Assyrian Tactical System.: Fagan and Trundle, *New Perspectives on Ancient Warfare*, Leiden: Brill, 2010, 81–100.
- Georges, Pericles B. „Persian Ionia under Darius: The Revolt Reconsidered.”: *Historia* Bd. 49, H.1 (1st quarter 2000): 1–39.
- Hammond, N.G.L. „The Battle of Salamis”: *Journal of Hellenic Studies* 76 (1956): 32–54.
- Harrison, Thomas. *Writing Ancient Persia*. London: Bristol Classical Press, 2011.
- Hodkinson, Stephen. „Sparta: An Exceptional Domination of State over Society?”: Powell ed. *A Companion to Sparta*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2017, 29–55.
- Hyland, John O. „Contesting Marathon: Billows, Krentz, and the Persian Problem.”: *Classical Philology* 106, no.3 (July 2011): 265–277.
- Hyland, John O. *Persian Interventions: The Achaemenid Empire, Athens and Sparta, 450-386 BCE*. Baltimore MD: John Hopkins University Press, 2018.

- Jensen, Erik. 2021. *The Greco-Persian Wars. A Short History with Documents*. Indianapolis, 2021.
- Kaplan, Philip. „The Ring of Polycrates: Friendship and Alliance in the East Mediterranean”: *Journal of Ancient History* 4 (2016): 132-154.
- Kallet, Lisa. „The Origins of the Athenian Economic Arche.”: *Journal of Hellenic Studies* 133 (2013): 43–60.
- Katchoudorian, Lori. *Imperial Matter: Ancient Persia and Archaeology of Empires*. Oakland: University of California Press, 2016.
- Kennel, Nigel M. *Spartans. A New History*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2011.
- Konijnendjik, Roel. „«Neither the Less Valorous nor the Weaker»: Persian Military Might and the Battle of Plataia”.: *Historia* Bd.61, H.1 (2012): 1–17.
- Krentz, Peter. *The Battle of Marathon*. New Haven: Yale University Press, 2010.
- Krentz, Peter. „Hoplite Hell: How Hoplites Fought.”: *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*, edited by Donald Kagan and Gregory Viggiano, 134–156. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Lang, Mabel. „Herodotus and the Ionian Revolt.” *Historia* Bd. 17, H.1 (January, 1968): 24-36.
- Lewis, David. „Persian Gold in Greek International Relations.” *Revue des Études Anciennes* T.1, no.1-2 (1989): 227-234.
- Lewis, David. „Near Eastern Slaves in Classical Attica and the Slave trade with Persian Territories.” *Classical Quarterly* 61, no.1 (2011): 91-113.
- Littman, Robert J. „The Religious Policy of Xerxes and the *Book of Esther*.” *Jewish Quarterly Review*, new series 65, no.3 (January 1975): 145-155.
- Liverani, Mario: „The Rise and Fall of Media.” In Lanfranchi, Roaf, and Rollinger: *Continuity of Empire(?): Assyria, Media, Persia*. Padua: S.A.r.g.o.n., 2003, 1-12.
- Maeir, Aren M., Brent Davis and Louise A. Hitchcock. „Philistine Names and Terms Once Again.” *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 4, no. 4 (2016): 321-340.
- Maurice, F. „The Size of the Army of Xerxes in the Invasion of Greece in 480 B.C.” *Journal of Hellenic Studies* 50, no.2 (1930): 210-235.

- Melville, Sarah C. *The Campaigns of Sargon II, King of Assyria 721-705 BC*. Norman: University of Oklahoma, 2016.
- Miller, Margaret C. *Athens and Persia in the 5th Century BC: A Study in Cultural Receptivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Mitchell, Lynette G. *Greeks Bearing Gifts: The Public Use of Private Relationships in the Greek World 435-323 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Morgan, Janett. *Greek Perspectives on the Achaemenid Empire: Persia through the Looking Glass*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
- Neville, J. „Was there an Ionian Revolt?” *Classical Quarterly* 29, no.2 (1979): 268-275.
- Olbrycht, Marek Jan. „Macedonia and Persia”, in *A Companion to Ancient Macedonia*, ed. Joseph Roisman and Ian Worthington, Malden, MA: Blackwell, 2010.
- Parker, Victor. „Τύραννος The Semantics of a Political Concepts from Archilochus to Aristotle.” *Hermes* Bd.126, H.2 (1998): 145-172.
- Pritchett, W. Kendrick „Toward a Restudy of the Battle of Salamis.” *American Journal of Archaeology* 63, no.3 (July 1959): 251-262.
- Rop, Jeffery. *Greek Military Service in the Ancient Near East 401-330 BCE*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Rung, Edward. „War, Peace and Diplomacy in Graeco-Persian Relations from the Fourth to the Sixth Century BC.” In *War and Peace in Ancient and Medieval History*, edited by Philip de Souza and John France, 28-50. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Ruzicka, Stephen. *Trouble in the West: Egypt and the Persian Empire 525-323 BCE*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Ryder, Timothy T.B. *Koine Eirene: General Peace and Local Independence in Ancient Greece*. London: Oxford University Press, 1965.
- Strauss, Barry. *The Battle of Salamis: The Naval Encounter That Saved Greece - and Western Civilization*. New York: Simon & Schuster, 2004.
- Trundle, Matthew. *Greek Mercenaries: From the Late Archaic Period to Alexander*. London: Routledge, 2004.
- Tuplin, Christopher. „Xenophon and the Garrisons of the Achaemenid Empire”. *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 20 (1987): 167-245.

- Tuplin, Christopher. „All the King’s Horse: In Search of Achaemenid Persian Cavalry.” In Fagan and Trundle: *New Perspectives on Ancient Warfare*, Leiden: Brill, 2010, 101-182.
- Van Wees, Hans. *Greek Warfare: Myths and Realities*, London: Duckworth, 2004.
- Gruen, Eric S. *Rethinking the Other in Antiquity*, Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Vlassopoulos, Kostas. „Greeks and Barbarians”, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Wallace, Paul W. „The Final Battle at Plataia.” *Hesperia Supplements* 19 (1982): 183-192.
- Waters, Matt. *Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Whatley, N. „On the Possibility of Reconstructing Marathon and Other Ancient Battles.” *Journal of Hellenic Studies* 84 (1964): 119-139.
- Wiesehöfer, Joseph. „From Achaemenid Imperial Order to Sasanian Diplomacy: War, Peace and Reconciliation in Pre-Islamic Iran.” In *War and Peace in the Ancient World*, edited by Kurt Raaflaub, 121-140. Malden, MA: Blackwell, 2007.
- Young, Cuyler T. „480-479 BC: A Persian Perspective.” *Iranica Antiqua* 15 (1980): 213-239.

BAJNOK DÁNIEL

XERXÉS HADJÁRATA AZ ATTIKAI SZÓNOKOKNÁL

*Hogyan dicsérhetnénk az athéniakat,
ha nem ismerjük a salamisi tengeri ütközetet?*
(Aristotelész: *Rhétorika* 1396a)

Ha Xerxés görög hadjáratának (Kr. e. 480–479) szónoki forrásait vizsgáljuk, akkor számításba kell vennünk, hogy minden ránk maradt beszéd szélsőségesen Athén-központú megközelítésből szól az eseményekről.¹ A nagyobb görög *polis*oknak bizonyára megvolt a maguk narratívája a perzsa háborúkról. Biztosan tudjuk, hogy Athénban, Spártában, Korinthosban vagy Thébában sajátos nézőpontból beszélték el az eseményeket, nem is szólva a perzsák szempontjáról; azonban nagyon kevés forrás árulkodik ezekről az eltérő megközelítésekről.² A háborúról szóló legfőbb beszámolónk Hérodotos munkája, amely döntően az athéniak és a spártaiak tetteit helyezi a középpontba.³ Látszólag perzsa szempontból közelíti meg a témát Aischylos *Perzsák* c. drámája, amelyben a salamisi csata első kézből származó és csaknem kortárs leírását találjuk, valójában azonban ez a mű is ízig-vérig athéni.⁴

A magától értetődő Athén-központúság miatt a szónokok nem is próbálnak úgy tenni, mintha más *polis*ok nézőpontját is tekintetbe vennék a perzsa háborúk kapcsán. Az egyetlen látszólagos kivétel Isokratész *Archidamosa* (366 körül), de a szöveg vizsgálata hamar leleplezi a látszatot. A beszélő a későbbi spártai király, III. Archidamos, Agésilaos fia, aki arra buzdítja polgártársait, hogy ne engedjenek Thébai követeléseinek Messéniában, és a perzsa háborúk megpróbáltatásait felidézve nem a thermopylai hősökben találja meg a rettenthetetlen kitartás példaképeit, hanem azokban a bátor athéniakban, akik elhagyták városukat a salamisi csata előtt. A következő idézetből kiderül, hogy egy athéni szónok Xerxés hadjáratáról szólva akkor

¹ A tanulmányban minden évszám Kr. e. értendő. Ahol fordító nincs föltüntetve, ott a fordítás a szerző munkája.

² Marincola 2007, 106–107.

³ Ezért és a boiótokkal szembeni elfogultsága miatt is kritizálta később Hérodotoszt Plutarchos a *Hérodotos rosszmájúságáról* írt művében.

⁴ Hall 1996, 11–13.

is csak Athént képes magasztalni (más *polisok* szerepét kisebbítve), amikor úgy tesz, mintha egy spártai király hangján beszélne.⁵

Ki ne tudná, hogy mekkora bajokból milyen szerencsés helyzetbe jutottak [az athéniak] a perzsa háborúban? Mert a Peloponnésoson kívül lakók közül ők voltak az egyetlenek, akik látták, hogy a barbárok hadereje feltartóztathatatlan, és mégsem gondolták, hogy helyes volna engedni a kényszernek, hanem azonnal eldöntötték, hogy inkább hagyják romba dőlni városukat, mint hogy rabságba süllyedjen. Elhagyták földjüket, és a szabadságot tekintve hazájuknak, velünk pedig a veszélyekben osztozva, a szerencsájük olyan változását élték meg, hogy miután néhány napra elvesztették mindenüket, hosszú időre mások uraivá váltak. (Isok. VI. 42–43.)⁶

A *Thesaurus Linguae Graecae* adatbázisára és Michel Nouhaud alapvető munkájára⁷ támaszkodva készült az alábbi összefoglaló táblázat, amely tartalmazza a *corpus oratorum*ban található összes hivatkozást Xerxés hadjáratának eseményeire és főbb szereplőire vonatkozóan.

Szónoki corpus ⁸	Themistoklész	Aristeidész	Xerxés	Thermopylai	Artemision	Athén evakuálása	Salamis	Plataia	Σ
Antiphón									0
Andokidész									0
Lysias	3 (2.42, 12.63, 30.28)		1 (2.27)	1 (2.30)	1 (2.30)	3 (2.33, 2.37, 2.40)	2 (2.34, 2.36)	2 (2.46, 2.47)	13

⁵ Marincola 2007, 107, 7. jegyzet.

⁶ Vö. VI. 83, ahol Archidamos arra buzdítja hallgatóságát, hogy kövessék a városukat elhagyó athéniak példáját.

⁷ Nouhaud 1982, 134–194. További hivatkozások felsorolása: Pownall 2004, 40, 14. jegyzet és Carey 2013, 126, 7. jegyzet.

⁸ A *corpusok* kvázi-kronológiai sorrendje a ps-plutarchosi *Tíz szónok élete* c. munkáét követi.

XERXÉS HADJÁRATA AZ ATTIKAI SZÓNOKOKNÁL

Szónoki corpus	Themistoklész	Aristeidész	Xerxész	Thermopylai	Artemision	Athén evakuálása	Salamis	Plataia	Σ
Isokratész	4 (4.154, 8.75, 15.233, 12.51)	1 (8.75)	8 (4.71, 4.88, 5.42, 12.49, 12.156, 12.161, 12.189, Epist. 2.7)	4 (4.90, 6.99, 5.148, 12.187)	1 (4.90)	7 (4.96, 5.147, 6.43, 6.83, 7.6, 8.43, 12.50, 15.233)	2 (4.97, 5.147)	2 (12.92, 14.59– 60)	29
Isaiosz									0
Aischinész	4 (1.25, 2.9, 3.181, 3.259)	5 (1.25, 2.23, 2.155, 3.181, 3.258)			1 (2.75)		4 (2.74, 2.75, 2.172, 3.181)	2 (2.75, 3.259)	16
Lykurgosz			3 (1.68, 1.71, 1.80)	1 (1.108)		2 (1.68, 1.69)	3 (1.68, 1.70, 1.73)	1 (1.80)	10
Démostenész	11 (13.21, 13.22, 13.29, 18.204, 19.303, 20.73, 20.74, 23.196, 23.198, 23.205, 23.207)	4 (3.21, 3.26, 13.29, 23.209)			1 (18.208)	2 18.204, 22.13,)	8 (13.21, 13.22, 18.208, 19.311, 19.312, 22.13, 23.196, 23.198)	3 (13.24, 18.208, 23.200,)	29
Ps-Démostenész		1 (26.6)	1 (59.95)	1 (59.95)	1 (59.95)		2 (59.95, 59.97)	2 (59.96, 59.97)	8
Hypereidész	1 (<i>Epi-</i> <i>taph.</i> 37)	1 (Fr. 145)		2 (<i>Epi-</i> <i>taph.</i> 12, <i>Dion.</i> 19)	1 (<i>Dion.</i> 13)	1 (<i>Athen-</i> <i>og.</i> 31)	1 (<i>Dion.</i> 13)		7
Deinarchosz	1 (1.37)	1 (1.37)							2
Összes szónok	24	13	13	9	6	15	22	12	114

Néhány megjegyzés: bár az attikai szónokok közé sorolják Antiphónt és Andokidést⁹ is, akiknek virágkora az 5. századra esik, a fenti szövegek mind 4. századiak. Andokidés a *Mystériumokról* c. beszédében (400/399) említi a marathóni csatát (I. 107–108), de annak következményeit tárgyalva úgy tűnik, mintha összekeverné azt Salamisszal.¹⁰ Bármilyen furcsa is, Andokidés e szakasza említi elsőként Xerxés hadjáratát a szónokok között. Megjegyzendő még, hogy Isaios, az örökösödési perek szakértője egyáltalán nem említi a hadjáratot, ellentétben híres tanárával (Isokratés) és nevezetes tanítványával (Démostenés).¹¹ A fenti adatok továbbá azt sugallják, hogy a salamisi csata volt a szónokok által leggyakrabban említett mozzanata a hadjáratnak, túlszárnyalva a döntő plataiai győzelmet is. A Themistoklésre történő utalások nagy száma jórészt Démostenésnek köszönhető.

Ha a Xerxés ellen harcolók emlékezetét felhasználó szónokok sajátos céljait vizsgáljuk, szükséges kategorizálnunk a szövegtörzset. Az alábbiakban az arisztotelési *Rhétorikában* szereplő, hagyományos hármass felosztást igyekszem követni (bemutató, tanácsadó és törvényszéki beszédek, Arisztotelész: *Rhétorika* 1358b), azonban fontos megjegyezni, hogy bizonyos esetekben nehéz elkülöníteni az egyes kategóriákat egymástól. Néhány alapvető különbség a szónoklattípusok fókuszában mégis megfigyelhető. Egyrészt, a ránk maradt bemutató beszédekből többnyire kirajzolódik az események hosszabb vagy rövidebb elbeszélése. Másrészt, a tanácsadó beszédek a jövő döntéseit megalapozó példázatként tekintenek a témára. Harmadrészt, a törvényszéki szónoklatokban sokféle részletet felhasználtak szimbólumként vagy akár követendő, akár elrettentő példaként, attól függően, hogy saját politikájuk igazolásához, vagy ellenfelük lejáratásához kerestek muníciót.

Bemutató beszédek (*epideiktikoi*)

A legtöbb itt tárgyalt szónoklat halotti beszéd, mivel a (legendás vagy történeti) múlt hőstettei elmaradhatatlan kellékei voltak az *epitaphiosoknak*.¹² Ezekon felül

⁹ Aristeidés kétszer szerepel az *Alkibiadés ellen* c. beszédben (Andok. IV. 11 és 12), de e beszédet nem tartják hitelesnek.

¹⁰ Andokidés szerint a marathóni győzelem után az athéniak úgy találták helyesnek, ha senkire sem gondolnak haraggal múltbeli sérelmek miatt. Éppen ezért történt, hogy bár romokban találták városukat, a szentélyeket porig égetve, a falakat és a házakat földig rombolva, és semmijük sem maradt, egymással egyetértve képesek voltak létrehozni a hellén birodalmat, és rátok hagytak egy ilyen gyönyörű és hatalmas várost. (I. 108.) Ez talán Andokidés arisztokrata származásának hatása lehet, amely miatt büszkébben gondol a hoplita győzelmekre, mint a tengeri csatákra, lásd Missiou 1992, 51–52.

¹¹ A *corpus Demosthenicum*ba sorolt egyes beszédek hitelességének megítélésében Martin 2019-t (Table 2) követtem. Dém. XIII (*A jövedelmek rendszeréről*, 350 k) hitelessége vitás, de én hitelesnek tartom, ahogyan D. MacDowell (2009, 226–227) és J. Trevett (2011, 224–225) is. A ps-démostenési művek közül Apollodóros *Neaira elleni* beszéde ([Dém.] LIX) utal legtöbbször a perzsa háborúra.

¹² Loraux 1986, 132 és Herrman 2004, 1–4.

Isokratés *Panegyrikosát* (380) és *Panathénaikosát* (339) is ide vehetjük, amelyekben részletes leírását találjuk a hadjáratnak és az athéni vitézségnek.¹³

A legkorábbi ránk maradt halotti beszéd Periklésé (430), és Thukydidés őrizte meg számunkra. Periklés szerint a görögök és barbárok fölött aratott athéni győzelmek közismertek, így egyszerűen átlépi a perzsa háborúkat.¹⁴ A későbbi *epitaphiosok* azonban mindig említették a Xerxés ellen harcolókat, kivéve talán Gorgiast, akinek fennmaradt töredékeiből semmi sem derül ki erre vonatkozóan. Lysias viszont, akinek beszéde a korinthusi háborúban elesetteknek állít emléket a 390-es évek végén,¹⁵ igen részletes leírást adott a 490-es és 480-as perzsa hadjáratról is.¹⁶

Lysias elbeszélésének első része a marathóni győzelemig tart, amely nem tárgya e tanulmánynak. Legyen elég annyi, hogy a Marathón és Salamis közötti versengés röviddel az események után elkezdődött, és e két csata jelentőségének összemérése örökzöld téma maradt a recepció történetében.¹⁷ A félmillió¹⁸ barbár ellen magányosan harcoló¹⁹ athéni hopliták képe meghatározó jelentőségűvé vált az athéni önreprezentációban, és számos forrás szerint az athéniak többsége sokkal büszkébben tekintett a perzsa inváziót egyedül visszaverő marathóni hősökre, mint a más *polisokkal* közösen elért salamiszi tengeri győzelemre.²⁰ Mindazonáltal úgy tűnik, Lysias (II. 40–43) Salamist helyezi az első helyre.

¹³ Bár Isokratés értelmiségi jellegű műveit nehéz besorolni a bemutató vagy a tanácsadó beszédek közé (lásd Edwards 1994, 75–76), e téren Papillont (2004, 15) követem, aki e beszédeket bemutatóknak tekinti.

¹⁴ Thukydidész II. 36: *Nem akarok hosszabban beszélni arról, amit amúgy is jól tudtok, hogy mindezt milyen haditettekkel szerezték meg, vagy hogy ti magatok és atyáitok milyen hősiezen vertétek vissza akár a barbárok, akár a görögök támadásait.* (Muraközy Gy. ford.) A mitikus és történeti hőstettek hiánya alighanem kivételes e beszédben, lásd Pritchard 1996, 144.

¹⁵ Hitelesnek tekintem a beszédet, de a Lysias szerzőségéről folyó vita itt nem számít, ha a keltezés helytálló; mindehhez lásd Todd 2007, 157–164.

¹⁶ A 490-es eseményekhez: Lys. II. 20–26; 480–479-hez: Lys. II. 27–47. A perzsa háborúkról szóló narratíva több mint egyharmadát teszi ki az egész beszédnek, amely egyébként a leghosszabb ránk maradt *epitaphios*, lásd Frangeskou 1999, 317.

¹⁷ Lásd Loraux 1986, 155–163; Bélyác 2020, 66–71.

¹⁸ Lys. II. 21. E nagyban túlzó számadat párhuzama: Plat. *Menex.* 240a6.

¹⁹ Az „egyedül harcoltunk” népszerű közhelyé vált a halotti beszédekben, lásd Walters 1981, 204–211. Hérodotos (VI. 108) említ plataiai csapatokat, akik az athéniakkal harcoltak Marathónnál, és akiket Apollodóros szerint a Stoa Poikilé híres festményén is megörökítették ([Dem.] 59.94).

²⁰ Platónnál (*Törvények* 707b–c) az Athéni szerint a legtöbb görög úgy hiszi, hogy a salamiszi tengeri győzelem mentette meg Hellast, ő mégis ragaszkodik hozzá, *hogy az első lépést a marathóni csata jelentette a görögök megmentése felé, a döntést pedig a plataiai ütközet hozta meg; ez a két, gyalogosok által szárazföldön megvívott csata tette jobbá a görögöket, amazok [ti. a tengeri ütközetek] ellenben nem, hogy ítéletet mondjunk mindazon csatákról, mik megmentésünkhöz hozzájárultak: a salamisizhoz ugyanis az artemisioni tengeri ütközetet is hozzácsatolom.* (Bolonyai G. ford.) A *Menexenos* ‘Aspasiája’ (240e–241c) kijelenti, hogy Marathón hősei érdemlik az első

A Marathónról szóló beszámoló után Lysias rátér Xerxés Hellas elleni hadjáratára. Az előkészületek és az invázió kezdete, a feltartóztatási kísérletek Thermopylainál és Artemisionnál, majd a győzelem a perzsa flotta fölött Salamisnál és a szárazföldi sereg fölött Plataiainál – ezek alkotják az elbeszélés főbb részeit. Lysias szerint a haszon és a félelem (κέρδος καὶ δέος) gátolta meg a legtöbb görög *polist* abban, hogy szembeszálljon a támadókkal, de nem így az athéniakat és a spártaiakat. Az előbbieket Artemisionhoz hajóztak és győztek, az utóbbiak pedig szövetségeseikkel Thermopylaihoz vonultak és elesetek (Lysias II. 30–31). Érdemes felfigyelni néhány részletre, amelyek révén az athéniak vitéz helyállása elhalványítja a többi görög, különösen a spártaiak teljesítményét: az események sorrendje (előbb Artemision, aztán Thermopylai); a görög koalíció elhallgatása (az athéniak egyedül küzdenek, a spártaiak nem); és legfőképpen az a megállapítás, hogy az athéniak győztek az artemisioni csatában (ἐνίκων τῆ ναυμαχίᾳ, II. 31), holott Hérodotos beszámolója szerint a küzdelem legfőbb döntetlen volt, eredményét tekintve pedig újabb perzsa stratégiai siker.²¹ Mindazonáltal Lysias állítása az athéni győzelemről uralkodó narratíva maradt a szónokok körében.²²

A következő szakaszokban Lysias felvázolja azt a dilemmát, amellyel az athéniak szembesültek Artemision és Thermopylai után. Vagy szárazföldön csapnak össze a barbárokkal, de így Xerxés tengerről beveheti Athént, vagy hajóra szállnak, de akkor a perzsa sereg foglalja el a várost (II. 32).²³ Végül is el kellett dönteniük, hogy elhagyják-e hazájukat Hellas érdekében, vagy csatlakoznak a barbárokhoz. A perzsák ajánlata, hogy Athén álljon át hozzájuk (ezt Isokratés részletesebben tárgyalja, IV. 93–96), talán Mardonios egyik próbálkozására megy vissza: ő küldte el ezzel a javaslattal a makedón Alexandrost az athéniakhoz 479 tavaszán (Hérodotos VIII. 136–143), valamint egy bizonyos Murychidést is 479 nyarán (Hérodotos IX. 4–5). Lysias célzása a perzsa ajánlatra Salamis előtt azonban mindenképp anakronisztikus, és alighanem azt a célt szolgálja, hogy kifejezze Athén rendületlen hűségét Hellas iránt a legsötétebb órákban is: *Többre tartották azonban a száműzetésben és szegénységben, de dicsőséggel megélt szabadságot, mint a haza jólétben bővelkedő, ám gyalázatos szolgaságát.* (II. 33, Horváth L.

díjat, a salamisai és az artemisioni hősök a másodikat, és a plataiaiakat a harmadikat. Pausanias (I. 14. 5): *Hiszen még Aischylos is, pedig költészetével igen nagy hírnevet szerzett, és részt vett az Artemision-fok és a Salamis mellett vívott tengeri ütközetekben is, halála előtt sírfeliratának szövegében csupán apjáról, szülővárosáról és saját bátorságáról emlékezett meg, s azt írta, hogy erről a marathóni berek és az ott partra szállt perzsák tehetnek tanúbizonyságot.* (Muraközy Gy. ford.)

²¹ Hdt. VIII. 18. További kommentár: Todd 2007, 237–238.

²² Isok. IV. 92, Plat. *Menex.* 241a. A későbbiekben csak futó utalásokat találunk Artemisionra, és mindig Salamisszal együtt: Aischin. II. 75, Dém. XVIII. 208, [Dém.] LIX. 95. Lásd még Nouhaud 1982, 155. Hypereidést lásd alább.

²³ Ez a dilemma nem merült föl Hérodotosnál, mert a peloponnésosiak isthmosi falépítése rögtön ráébresztette az athéniakat, hogy Attika szárazföldön védhetetlen, lásd Hdt. VIII. 40–41.

ford.) Athén evakuálása így lett annak az önfeláldozásnak az ékes bizonyítéka, amelyet a pánhellén szabadság oltárán hoztak meg.²⁴

A hadjárat narratívája a salamisi csatát leíró drámai jelenetekben éri el csúcspontját (II. 34–43). A szónok számos rétorikai eszközt bevet (kérdés, ellentét, felkiáltás, stb.) az athéni hősiesség és a csata iszonyata által keltett érzelmek ábrázolására, ám a valóságot kevésbé részletezi.²⁵ A győzelem bemutatásakor Lysias, meglepő módon, egyetlen személynek adja a legnagyobb elismerést: *Igen, őseink a hellének szabadságához mindenkinél jobban és dicsőségesebben járultak hozzá: adtak egy hadvezért, Themistoklést, ki kiválóan érvelt, döntött és cselekedett, adtak egy hajóhadat, mely túlszárnyalta szövetségeseikét, és adtak sokat tapasztalt férfiakat.* (II. 42, Horváth L. ford.) A halotti beszédekben felettébb szokatlan néven nevezni egy háború hadvezérét,²⁶ Lysias például nem nevezte meg Miltiadést a marathóni csatáról szólva, és Themistoklésra sincs közvetlen utalás a kortárs *epitaphios*-utánzatban, Platón *Menexenos*ában (387/6?). Isokratés *Panegyrikos*ában (IV. 88–98) hasonló elbeszélést olvashatunk Xerxés hadjáratáról, amely számos részletében emlékeztet a lysiasi modellre, ám itt sincs név szerinti utalás Themistoklésra.²⁷ Mégis, Isokratés egyik megjegyzését úgy is érthetjük, mint egy célzást arra a híres cselre, amelyet Sikinnos segítségével hajtott végre Themistoklés a csata előtt:²⁸ *a peloponnésosiak arra kényszerültek, hogy osztozzanak a veszélyekben* (ἠναγκάσθησαν μετασχεῖν τῶν κινδύνων, IV. 97). Nyilvánvalónak tűnik, hogy a peloponnésosi flotta, amely Hérodotos szerint már éppen arra készült, hogy elhagyja a Salamisi-szorost, kénytelen volt vállalni a harcot, miután Themistoklés tanácsára a perzsák mindkét kijáratot lezárták. Magát a cselt azonban egyetlen szónok sem részletezi, és a halotti beszédek szinte teljesen elhallgatják, hogy az athéniakon kívül más görögök is részt vettek a salamisi csatában.

Lysias elbeszélésének utolsó szakaszában (II. 44–47) ejt szót a Salamistól Plataiai-ig terjedő eseményekről. Az athéni hősiesség dicsőítése helyett, ami a korábbi rész központi témája volt, a szónok most ennek ellenpontját mutatja meg a peloponnésosiak önző és gyáva viselkedésében, akik falat építenek az Isthmoson, és abban reménykednek, hogy az majd megvédi földjüket, míg a perzsák leigáz-

²⁴ A Hellas megmentése érdekében végrehajtott attikai kiűrés különösen gyakran szerepel Isokratésnál, lásd a fenti táblázatot.

²⁵ A *Panegyrikos*ban található párhuzamhoz lásd Isok. IV. 96–97. A leírást talán a syrakusai nagy kikötőben vívott végső ütközet ihlette (Thuk. VII. 70–71), lásd Todd 2007, 242–243.

²⁶ Nouhaud 1982, 166; Sansone 2020, 5.

²⁷ Themistoklés neve felbukkan a *Panegyrikos* egy másik szakaszában, ahol Isokratés azt állítja, hogy a perzsák rosszabbul bántak szövetségeseikkel, mint az ellenségeikkel, hiszen elfogták és talán ki is végezték Konónt, azonban Themistoklés jutalmat kapott Artaxerxés nagykirálytól (vö. Thuk. I. 138). *Themistoklést viszont, aki tengeren legyőzte őket, hogy megmentse Hellast, talán nem halmozták el a legnagyobb ajándékokkal?* (Isok. IV. 154.)

²⁸ Részletesen: Hdt. VIII. 75.

hatják Hellas többi részét. (Lysias nem árulja el, hogy a fal építése már a salamisi csata előtt, a thermopylai vereség hírére megkezdődött,²⁹ így ábrázolásában a peloponnésosiak még gyávábbnak tűnnek, hiszen egy fényes győzelem után látnak neki a védekezésnek.) Az athéniak árulással vádolják a többi görögöt, köztük a spártaiakat is, és felháborodásuk végül eléri célját:³⁰ *E világos okfejtés hatására a peloponnésosiak belátták magatartásuk becstelenségét és tervük ostobaságát, másfelől elismerték az athéniak igazságát és intelmeik bölcsességét, és Plataiaihoz vonultak.* (Lys. II. 46, Horváth L. ford.)³¹ Következésképp, a salamisi és plataiai győzelmeket, amelyek a közös görög erőfeszítés gyümölcsei voltak, Lysias főleg az athéniak sikereként állítja be a halotti beszédben: *minden hellén, egykori szövetségeseik és ellenfeleik egyaránt, őket kiáltotta ki Hellas méltó vezetőinek.* (Lys. II. 47, Horváth L. ford.)³²

A *Panegyrikos* (380) után hosszú ideig egyetlen ránk maradt bemutató beszéd sem szól Xerxés hadjárataról – egészen a 339-ben befejezett *Panathénaiikos* beszédig (Isokratés XII).³³ A szónoklat egészét átható Spárta-ellenes hangulat megnyilvánul a perzsa háborúkról szóló narratív egységben is (XII. 49–52), amely a salamisi csatára fókuszál, egyetlen szót sem vesztegetve Thermopylaira, Artemisionra vagy Plataiaira.³⁴ Isokratés szerint három bizonyíték igazolja, hogy Athén nagyszerűbb Spártánál:³⁵ (1) Athénnek több és jobb minőségű hadihajója volt, mint Spártának: a lakedaimóniak mindössze 10 triérést küldtek, miközben Athén több hajót adott, mint az összes többi szövetséges együtt (XII. 50).³⁶ (2) Athénnek volt jobb hadvezére: Themistoklés. Ha a spártai Eurybiadés terve szerint jártak volna el, megsemmisítő vereséget szenvedtek volna a görögök (XII. 51).³⁷ (3) Az események tanúi megfosztották Spártát a Hellas fölötti főhatalomtól (ἀφελόμενοι γὰρ Λακεδαιμονίους

²⁹ Hdt. VIII. 40 és 71. Isokratés (IV. 93) is Salamis elé teszi a falépítés kezdetét.

³⁰ Vö. Hdt. IX. 6–9.

³¹ ‘Aspasia’ a platóni *Menexenos*-ban (241c) a spártaiak és athéniak közös győzelmeként tekint Plataiaira (de Salamisra nem!).

³² Hasonló következtetésre jut Isokratés (IV. 98), bár ő itt nem is említi Plataiait (Usher 1990, 173). Lásd még Isok. XII. 189.

³³ Roth 2003, 71.

³⁴ A *Panathénaiikos* más szakaszaiban Isokratés említi a thermopylai (XII. 187) és a plataiai csatákat (XII. 92), ám a spártaiakat itt is elmarasztalja Athénnal szemben.

³⁵ Roth 2003, 112–115.

³⁶ Noha Isokratésnek bizonyára igaza van, amikor azt állítja, hogy Athén küldte a legnagyobb hajókontingenst a szövetséges flottába (vö. Isok. IV. 98), az adatai valószínűleg túlzók. Hérodotos szerint Athén 180 hajót adott a 378-ból vagy 380-ból (Hdt. VIII. 44, 48, 82), a spártaiak pedig 16 hajót küldtek Salamishoz (VIII. 43). A forrásokban szereplő eltérő adatokhoz lásd Bélyácz 2020, 81–88. Isokratés a perzsa sereg (700.000 harcos) és flotta (1.300 hajó) számait sem pontosan veszi át Hérodotostól, lásd Roth 2003, 112.

³⁷ Hérodotos óvatos és határozatlan vezetőnek ábrázolja az egyesült sereg spártai főparancsnokát, Eurybiadést, aki azonban eleinte nem akadályozza Themistoklés terveit (Hdt. VIII. 4–5, 58–63, vö. VIII. 108). A Themistoklést remek hadvezérként bemutató Isokratés ítéletét osztja a többi szónok is, pl. Lys. II. 42, Dém. XIII.21, XXIII. 196, Lyk. I. 170.

τὴν ἡγεμονίαν), és Athénának adták azt (XII. 52). E harmadikat tekinti a legerősebb bizonyítéknak (τεκμήριον μέγιστον), és e szakasz valóban közeli szövegpárhuzamba állítható Hérodotos egy mondatával (ἀπειλοντο τὴν ἡγεμονίην τοῦς Λακεδαιμονίους, Hérodotos VIII. 3),³⁸ jöllehet e „hatalomátvétel” isokratési leírása közvetlenül a salamiszi csata következményeként jelenik meg, megfelelően a spártai Pausanias szerepéről az események alakulásában.³⁹

Az eddigiekkel ellentétben az utolsó ránk maradt halotti beszédek, Démostenésé (338) és Hypereidésé (322),⁴⁰ látványosan rövidebben szólnak a Xerxés ellen harcolókról, és hősiességüket mindkét beszédben más (mitikus vagy történeti) athéni személyekhez mérik, nem pedig spártaiakhoz. Démostenés a Trója ellen vonuló hősökhöz hasonlítja azokat, *akik egymagukban, szárazon és vízben egyaránt kétszer⁴¹ verték vissza egész Ázsiának ellenük felvonult seregét*, de úgy véli, hogy a perzsák ellen küzdők még a trójai hősöket is felülmúlták, mert *egyedül az egész szárazföldről áradó, mindent maga alá gyűrő sereget nemcsak visszaverték, de még a másokon elkövetett bűneiket is megtorolták*. (Dém. LX. 10–11, Horváth L. ford.) Hypereidés még ennél is meglepőbb párhuzamot von, és nemcsak azzal töri meg a hagyományt, hogy név szerint említi a régi és az újabb korok hadvezéreit, de azzal is, hogy összehasonlításukban az éppen gyászolt Leóstenést állítja be bölcsőbbnek és bátrabbnak:

Ami pedig a trójaiak után született, őseik tetteit méltó módon követő nemzedékeket illeti – elsősorban Miltiadésra, Themistoklésre és Hellas többi megszabadítójára gondolok, akik hazájuknak dicsőséget, saját életüknek hírnevet szereztek – bátorság és bölcsesség dolgában Leóstenés rajtuk is messze túltett, mert ők csak a barbárok betörő seregét verték vissza, Leóstenés viszont már a betörésüket is megakadályozta. És ők eltűrték ugyan, hogy az ellenség hazájuk földjén hadakozzon, Leóstenés ellenben a saját területükön győzte le a makedónokat. (Hypereidés: Halotti beszéd 37–38, Horváth L. ford.)⁴²

³⁸ Lásd még Thuk. I. 75.

³⁹ Lásd Thuk. I. 94–96, 128–134. Pausanias királynak nevezi, de máskülönben a thukydidészi narratívát követi Apollodóros ([Dém.] LIX. 96–97) és Lykurgos (I. 128–129).

⁴⁰ Dionysios Halikarnasseus (*De Dem.* 44) ítéletét követve a Dém. LX-t sokáig hamisítványnak tartották, de az újabb szakirodalom többnyire hitelesnek tekinti, lásd Herrman 2008 és Horváth 2019.

⁴¹ „μόνοι δις ἡμίοναντο καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν”, tehát Démostenés két hoplita győzelemre (bizonyára Marathónra és Plataiaira) és két tengeri győzelemre (Salamisra és Mykaléra?) céloz, amelyeket szerinte az athéniak egymagukban értek el.

⁴² Leóstenés természetesen nem Makedóniában hadakozott, hanem a thessaliali Lamiánál. A szakasz kommentárját lásd Herrman 2009, 59.

Xerxés hadjáratának epideiktikus szónoki hagyománya felnagyítja Athén szerepét a többi görög *polis* kárára, elsősorban Spártáéra. Néhány beszédben megtaláljuk az események részletes narratíváját, amelyek arról árulkodnak, hogy bizonyos szónokok ismerték Hérodotos és Thukydides munkáit, jóllehet a számadatok terén gyakran eltérnek a történetírói hagyománytól. Bizonyos szakaszok hangsúlyosan kiemelik Themistoklés szerepét. A személyes kiválóság fontossága a korszak utolsó halotti beszédében éri el csúcspontját. Ebben a perzsa háborúk hősei már nem pusztán egy dicsőséges történeti hagyomány részei, hanem olyan viszonyítási pontok is egyben, amelyekhez képest még inkább kitűnik az éppen eltemetett hadvezér páratlan vitézsége.

Tanácsadó beszédek (*sybuleutikoi*)

A 480/479-es perzsa hadjáratra vonatkozó utalások a tanácsadó beszédekben általában rövidek és *ad hoc* illeszkednek a szónok aktuális témájához. Minden ide tartozó szakasz Isokratés és Démostenés beszédeiből származik, ami nem is csoda, hiszen szinte az összes tanácsadó beszéd tőlük maradt ránk.⁴³ E körülmények miatt a *sybuleutikoi* műfajában nemigen lehetséges jól megalapozott, általános érvényű megállapításokra jutni.

Isokratés tanácsadó beszédeiben Athén Salamis előtti evakuálása a leggyakrabban említett mozzanat, amelynek célja többnyire a hallgatóság emlékeztetése őseik bátor és önzetlen tetteire. Ide tartozik az *Archidamos* csak látszólag a spártaiakhoz szóló, a bevezetőben idézett szakasza. *A békéről* című munkájában (355?) Isokratés ezt írja: *Annyival silányabbak vagyunk az akkoriban élőknel tetteinkben és gondolkodásunkban, hogy míg ők mások szabadságáért el merték hagyni hazájukat, és legyőzték a barbárokat szárazon és vízen, addig mi még a saját hasznunk érdekében sem vállaljuk a veszélyt.* (VIII. 43.) Csaknem egy évtizeddel később, *Philipposz*hoz szólva, hogy egyesítse a helléneket Perzsia ellen, Isokratés azt állítja, hogy a hatalom és a gazdagság csak vádakat hozott Athén számára, nem dicséretet. *Azonban a marathóni csata és a salamisi tengeri ütközet miatt, és legfőképpen mert elhagytuk városunkat Hellas túlélése érdekében, mindenki Athén dicsőségét zengi. Ugyanez a vélemény járja a spártaiakról, hiszen sokkal inkább csodálják őket thermopylai vereségükért, mint más győzelmeikért.* (V. 147–148.)⁴⁴

A város elhagyása bátor és önfeláldozó lépés volt, amely nagyszerű és tehetséges vezetőket kívánt. Isokratés több ízben is kiemel politikusokat Athén történelméből, legtöbbször Themistoklést, hogy ellentétbe állítsa őket utóda-

⁴³ A fennmaradt szónoklatok kategorizálásához (bemutató, tanácsadó, törvényszéki) lásd Edwards 1994, 74–79.

⁴⁴ A thermopylai csatát gyakran értelmezték Spárta számára dicsőséges eseményként, lásd Isok. IV. 92, VI. 100, XII. 187, Lyk. I. 108–109, Hyp. *Dión*. 19. Vö. Hyp. *Epitaph*. 12, ahol Hypereidés a spártaiak említése nélkül beszél a thermopylai csatáról.

ikkal. Az *Antidosis*ban (354/3) úgy beszél Solónról, Kleisthenésről, és végül Themistoklésről, mint kiváló szónokokról, akik Athén javára kamatoztatták képességeiket. *Utána* (ti. Kleisthenés után) *Themistoklés lett vezérük a perzsa háborúban, és azt a tanácsot adta őseinknek, hogy hagyják el Athént. Ki tudta volna meggyőzni őket erről kivételes szónoki képességek híján? A város ügyeit aztán olyan nagyszerűen intézte, hogy a néhány napig tartó hontalanság után hosszú időre a hellének uraivá váltak.* (XV. 233.)⁴⁵ A múlt és a jelen közötti kontraszt még élesebb a *Békéről* mondott beszéd alábbi szakaszában: *A régi államberendezkedésünk tehát ugyanannyival volt jobb és erősebb az újabbnál, amennyivel Aristeidés, Themistoklés és Miltiadés is kiválóbb férfiak voltak Hyperbolosnál, Kleophónnál, és a többi mai demagógnál.* (VIII. 75.) A régi és az új összehasonlításával a törvényszéki szónoklatok is gyakran éltek, amint az alább kiderül. Egy ízben azonban Isokratés úgy idézi fel Athén nagy jótevőinek emlékét, hogy ki sem mondja nevüket. Az *Antidosis*ban Kleisthenés és Miltiadés tettei után Themistoklésra céloz, amikor felteszi a költői kérdéseket: *Ki volt aztán, aki felszabadította a görögöket, és őseinket fővezérlethez és hatalomhoz juttatta? Ki ismerte föl a Peiraieus döntő jelentőségét, és vette körül fallal a várost, a spártaiak tiltakozása ellenére?* (XV. 307.)⁴⁶

Démostenés legkorábbi ránk maradt, *A symmoriákról* (354/3) szóló tanácsadó beszédében azt javasolta az athéniaknak, hogy ne reagáljanak agresszívan a bizonytalan hírre, amely szerint a perzsa nagykirály hadjáratot tervez Hellas ellen. Ehelyett fel kell készülni az ellenállásra, de nem szabad háborút provokálni. A beszéd témája alkalmat nyújtott volna, hogy Xerxés hadjáratát történelmi példaként említse, azonban csak egyetlen szakaszban utal a salamisi csatára, tanulságul a jelen helyzetre: *a perzsa nagykirály tudja, hogy kétszáz triérésszel, amelyből százat mi adtunk, őseink ezer hajót pusztítottak el az övéiből, és arról is tudomást fog szerezni, hogy most háromszáz triérés áll a rendelkezésünkre. Ezért aztán, még ha egészen bolond volna is, nem fogja teljes könnyelműséggel ellenségévé tenni városunkat.* (Démostenés XIV. 29.) Az itt szereplő számok (kétszáz vs. ezer hajó) nem egyeznek Hérodotos és Aischylos adataival,⁴⁷ de az is lehet, hogy Démostenés egy másik tengeri győzelemre céloz, talán az eury-medónira, amelynek forrásaiban előfordulnak ezek a számok.⁴⁸ Mindazonáltal e szakasz jól példázza az „azonos közönség” toposzát: „mi” (az athéniak) és „ő” (a perzsa nagykirály) azonosak vagyunk a bő évszázaddal korábbiakkal, és ez megerősíti a múlt és a jelen közti folytonosság élményét.⁴⁹

⁴⁵ A politikusok listája Periklészsel folytatódik, akit mindenkinél többre tart Isokratés. A kommentárhoz lásd Too 2008, 204.

⁴⁶ A következő szakaszokban újra Periklésről esik szó, lásd Too 2008, 236–238.

⁴⁷ Lásd fent a 36. jegyzetet.

⁴⁸ Thuk. I. 100 (kommentárral: Gomme 1945, 286–289), Plut. *Kim.* 12–13.

⁴⁹ Westwood 2020, 161–162.

A *Harmadik Philippikában* (341) viszont Démosthenés a korábbival ellentétes jelenségre irányítja a figyelmet, ti. hogy óriási különbség van a múltbeli és a jelenlegi Athén között. *Volt akkor valami, athéni férfiak, volt a népszellemben, ami most nincsen meg; ami még a perzsák gazdagságán is diadalmaskodott, megőrizte Hellas szabadságát, és nem lelt legyőzőre sem tengeri, sem szárazföldi csatákban – de már elveszett, és mindent romba döntött, felforgatva egész Hellast.* (IX. 36.) Az a különbség, magyarázza Démosthenés, hogy akkoriban elfogadhatatlan volt, hogy valakit megvesztegessenek. Az ehhez hasonló „akkor–most” ellentétek igen gyakoriak az attikai szónoklásban,⁵⁰ ezért nem csoda, hogy Démosthenés itt nem említi Themistoklés nevezetes megvesztegetési ügyeit, bár ezek a történetírói hagyományból közismertek lehettek.⁵¹

Néhány tanácsadó beszédében azt hangsúlyozza Démosthenés, hogy bár Themistoklés és Aristeidés mindig is Athén nagy jötevőinek számítottak, mégsem kaptak soha különleges kiváltságokat a polgártársaiktól, legyen az tiszteletükre emelt szobor vagy nagyszerű lakóház. *A jövedelmek rendszeréről* című (350?), az állami pénzügyekről szóló beszédében a politikusoknak és hadvezéreknek megszavazott túlzó kitüntetések korabeli gyakorlata ellen emelte fel szavát. Azt állította, hogy a régiek nem állítottak bronzszobrokat még azoknak sem, akiknek tettei valóban kiemelkedők voltak, mint Themistoklésé vagy Miltiadésé, és sosem engedték meg nekik, hogy maguknak tulajdonítsák a salamisi vagy marathóni győzelemet. Ezeket a vezetőket inkább a közösség tagjaiként tisztelték, és nem felsőbbrendű lényekként, miközben az ütközetek dicsőségét senki sem vitatta el az athéni néptől.⁵² Ugyanez a „demokratikus” meggyőződés érződik e beszéd egy másik szakaszában is, ahol Démosthenés azt bizonygatja, hogy Themistoklés, Kimón vagy Aristeidés magánházaik nem voltak nagyobbak, mint szomszédaik

⁵⁰ Lásd Pelling 2007, 147. 6. jegyzet.

⁵¹ Vö. pl. Hdt. VII. 4–5, 112, Thuk. I. 137, és Theopompos (BNJ 115 F 85–86).

⁵² Dém. XIII. 21–22: *Aztán gondoljátok csak meg, miként volt ez őseitek idejében, mert nem idegenek példáján, hanem a sajátjaitokén keresztül lehet megtanulni, hogy mit is kellene tennetek. Őseitek, Zeusra mondom, nem állítottak bronzszobrot sem Themistoklésnek, a salamisi tengeri ütközet parancsnokának, sem Miltiadésnak, a marathóni csata hadvezérének, sem másoknak, akik pedig sokkal nagyobb tetteket hajtottak végre, mint a mai hadvezérek, hanem úgy tisztelték őket, mintha semmiben sem lettek volna nagyobbak a népnél. Így aztán, athéni férfiak, az akkori nagy tettek közül egyiktől sem hagyták megfosztani magukat. Nincs is olyan ember, aki azt mondaná, hogy a salamisi győzelem Themistoklésé, hanem: az athéniaké! Azt sem mondják, hogy Marathón Miltiadésé, hanem inkább a városé! Most viszont sokan úgy beszélnek, hogy »Kerkyrát Timotheos foglalta el«, vagy »a spártai egységet Iphikratés semmisítette meg«, vagy »a Naxosnál vívott tengeri csatát Chabrias nyerte«. A túlzó jutalmak alapján, amelyekkel ellátátok mindőjüket, úgy tűnik, átengedtétek nekik ezeket a nagy tetteket.* Egy csaknem azonos, bár valamivel hosszabb szakasz áll az *Aristokratés elleni* beszédben (Dém. XXIII. 196–198), amelyet néhány évvel hamarabb írt a szónok, lásd MacDowell 2009, 226.

otthonai.⁵³ Bár megjegyezhetjük, hogy Themistoklésnak vagy Miltiadésnak – politikai bukásuk ellenére – már az 5. században is állítottak emlékművet,⁵⁴ vidéki házuk pedig sokkal fényűzőbb lehetett a városinál,⁵⁵ Démosthenés üzenetének lényege világos: egy ideális Athénban a kivételes vezetők a város iránti felülmúlhatatlan odaadásukkal válnak kiemelkedővé, nem pedig egyedülálló kitüntetésekkel vagy gazdagsággal.⁵⁶

Törvényszéki beszédek (*dikanikoi*)

Xerxés hadjáratának részleteit olykor a bíróságokon is felhasználták történelmi példázatként. Legtöbbször csak elszórt utalásokat, célzásokat találunk eseményekre (általában győztes csatákra) vagy személyekre (többnyire Themistoklésre vagy Aristeidésre), azonban akad két hosszabb elbeszélő részlet is: Apollodóros *Neaira elleni* beszédében (343–340k) a plataiaiak „szemszögéből” kaphatunk áttekintést a perzsa háborúról ([Démosthenés] LIX. 94–98), Lykurgos *Leókratés elleni* beszédének (331) egy szakasza pedig Athén evakuálását állítja éles ellentétbe a városból való gyáva elmeneküléssel (Lykurgos I. 68–73). A releváns beszédek időrendi megoszlása különös: a marathóni és salamisi csata Andokidésnél látott furcsa összevegyítése (400/399)⁵⁷ után egyetlen fennmaradt törvényszéki szónoklat sem foglalkozik a perzsákkal egészen Démosthenés korai közzéadásaiig a 350-es évek közepén. A következő évtizedekben viszont (szinte mindig közzéadás szónoklatokban⁵⁸) a téma sűrűn felbukkant Aischinés, Apollodóros, Lykurgos, Hypereidés és Deinarchos beszédeiben, és alighanem másoknál is,

⁵³ Dém. XIII. 29: *Az egykori hatalmasok lakóházai annyira mértékletesek és az állam nevéhez méltók voltak, hogy ha valamelyikőtök ismeri Themistoklés, Kimón, Aristeidés, vagy más kiválóság házát, akkor tudja, hogy semmivel sem nagyszerűbb a szomszédjánál.* Egy igen hasonló szakasz található ismét az *Aristokratés elleni beszédben*, ahol Themistoklés és Miltiadés házeit említi példaként (Dém. XXIII. 206–207), valamint a *Harmadik olynthosi beszédben*, ahol Aristeidés és Miltiadés házai a példák (Dém. III. 25–26).

⁵⁴ Miltiadés szerepelt Polygnótos marathóni csatát ábrázoló, Stoa Poikilé-beli festményén, Themistoklésnek pedig a városfalak és egy síremlék állított fizikai emléket, lásd Westwood 2020, 17. Az első athéni, akinek már életében nyilvános szobrot állítottak, Konón volt (Isok. IX. 57, Dém. XX. 70).

⁵⁵ Lásd Nouhaud 1982, 174 (Thuk. II. 16 és 62 alapján) és Westwood 2020, 155 ([Arist.] *Ath. Pol.* XXVII. 3 alapján).

⁵⁶ A *Harmadik olynthosi beszédben* Aristeidés azok között szerepel, akik hajlandók voltak a közügyek biztonságát előbbre sorolni, mint saját szónoki sikereiket. (Dém. III. 21.) E listán szerepel még Nikias, Démosthenés (a peloponnésosi háború hadvezére) és Periklés, lásd MacDowell 2009, 237.

⁵⁷ Lásd 10. jegyzet.

⁵⁸ Az egyetlen magánvadás perbeszéd Hypereidés *Athénogenés elleni* szónoklata (330 és 324 között), amelyben a szónok megemlíti (31), hogy Troizén befogadta az athéni menekülteket a perzsa háborúk idején.

akiknek művei nem maradtak ránk. A Xerxés ellen harcolóknak a kollektív emlékezetben élő tettei a politikai csatározások eszközévé váltak a bíróságokon.

Az ide vonatkozó szakaszokban sokszor találunk nyilvánvaló történeti tévedéseket, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy a szónokok nem mindig ügyeltek a történelmi pontosságra. Kortárs közönségük talán nem is vette észre ezeket a hibákat, de ha észrevette is, nem törődött velük. Néhány példa: a spártai hadvezért, Pausaniast visszatérően a lakedaimóniak királyának nevezte Apollodóros,⁵⁹ holott Pausanias régens volt fiatalabb unokatestvére, Pleistarchos király gyámjaként.⁶⁰ Eurybiadést, a szövetséges flotta spártai főparancsnokát Lykurgos tévesen Eteonikosnak nevezte.⁶¹ A makedón királyt, aki szétverte a plataiai csata után visszavonuló perzsa csapatokat, Démosthenés két ízben is Perdikkasnak nevezi,⁶² jöllehet ez I. Alexandroshoz fűződik. Démosthenés *Koszorú*-beszédében kronológiailag hibás sorrendben szerepelnek a perzsák elleni csaták, mert Artemision Salamis után áll,⁶³ ám mindezek csekély jelentőségű részletek.

Ennél fontosabbak viszont azok a személyes példák, amelyek teljesen (vagy szinte teljesen) hiányoznak más forrásainkból, és így kizárólag a szónoki művekből ismertek. Az alábbiakban három negatív példát ismertetek, amelyeket egy vagy több szónok felhasznált elrettentés céljával: Arthmios esetét, amely a megvesztegetés példázata; Kyrtilos történetét, amely a gyávaságról és a megalkuvásról szól; valamint Thébai *médismos*ának kései, politikai célzatú felhasználását.

Először is, a zeleiai Arthmiost nem említik a 4. sz. előtt, de történetének szónoki szövegekben megjelenő népszerűsége igazolja, hogy a közvélemény szerint az ősök (οἱ πρόγονοί) sokkal szigorúbban büntették a korrupciót és az árulást, mint a kortársak. A történet legkorábbi változatát Démosthenés *Hűtlen követségről* mondott beszédében (343) találjuk, ahol a szónok felolvastat egy akropolisi feliratot a bírának, hogy összehasonlíthassák a vádlott Aischinést, akit II. Philippos állítólag megvesztegetett, Arthmiossal, aki perzsa aranyat hozott Athénba.

Hallottátok, athéni férfiak, mit mond e felirat. Az athéni nép és minden szövetségesei ellenségének nyilvánítja a zeleiai Arthmiost,

⁵⁹ [Dém.] LIX. 96 és 97.

⁶⁰ Hdt. IX. 10, Thuk. I. 132. Apollodóros valószínűleg olvasta Thukydidést, de nem az egész művet, lásd Kapparis 1999, 376–386.

⁶¹ Lyk. I. 70. Eteonikos egy későbbi spártai hadvezér és *harmostés* volt, aki az athéniak ellen harcolt, lásd Roisman–Edwards 2019, 153.

⁶² Dém. XIII. 24 és XXIII. 20. E szakaszok is nagyjából azonosak egymással, lásd a 52. és 53. jegyzeteket.

⁶³ Dém. XVIII. 208: *De nem, athéni férfiak, nem lehetséges az, hogy hibáztatok, mikor mindnyájunk közös szabadsága és túlélése érdekében a veszedelmes harcra vállalkoztatok; esküszöm őseitekre, akik Marathónnál elsőként vállalták a veszélyt, akik Plataiainál felsorakoztak, akik Salamisnál, majd Artemisionnál megvívták a tengeri csatát; esküszöm annyi sok más derék hazafira, akik nyilvános sírboltjainkban nyugszanak...* (Gyomlay Gy. ford.)

Pythónax fiát, háborút üzen neki és egész nemzetségének. S miért? Mert a barbárok aranyát behozta Hellasba. Kiderül ebből, úgy hiszem, annyi, hogy míg eleitek arra is ügyeltek, hogy még idegen ember se okozhasson pénzével bajt Hellasban, addig ti még annak sem veszitek elejét, hogy valamelyik polgár ne vétkezzék saját várostok ellen. (Démostenés XIX. 271, Gyomlay Gy. ford.)

Az archetipikus áruló, Arthmios történetét Démostenés két évvel később újra felhasználja a *Harmadik Philippikában* (Démostenés IX. 41–46), aztán különös módon éppen Aischinés fordítja vissza ugyanezt a történetet Démostenés ellen 330-ban (Aischinés III. 258), hozzátéve, hogy Arthmios Athén hivatalos vendégbarátja (*proxenos*) volt. Talán Aischinéstől veszi át e vádat később Deinarchos (II. 22–26), aki az *Aristogeiton ellen* mondott beszédében (323) alkalmazza az esetet.⁶⁴ Arthmios bűnét mindegyik perben a vádlottra olvassák.

Másodszor, Kyrzilos esetét két törvényszéki beszéd is említi az árulás példázataként. Ő nem azért volt áruló, mert megvesztegették, hanem mert gyáva volt, és ki akart egyezni a barbárokkal a háborúban. Démostenés szerint az incidensre a salamisi csata előtt került sor: *Ki is ne csodálná ama férfiak nagyságát, akik készek voltak inkább országukat, városukat elhagyni, s hajóra szállni, semhogy más alattvalóivá legyenek, s azt az embert, aki nekik ezt a tanácsot adta, Themistoklést, hadvezérükké választották, azt ellenben, aki a megadás mellett nyilatkozott, Kyrzilost, megkövezték, nemcsak magát, hanem nejét is a ti nőitek. (Démostenés XVIII. 204, Gyomlay Gy. ford.)* Lykurgosnál pedig, bár a név nem szerepel, a kontextus és a gyászos végkifejlet egyértelművé teszi, hogy Kyrzilosról szól a felolvasott határozat: *Érdemes hát meghallgatnotok a Salamison kivégzett emberről szóló határozatot. Bár csak egy beszéddel próbálta elárulni a várost, a Bulé tagjai letették koszorúikat, és saját kezükkel végezték vele. Férfiak, ez egy nemes határozat volt, és tökéletesen méltó őseitekhez, mert így megmutatták, hogy nem csupán személyükben előkelők, hanem a bűnözőkre kirótt büntetésben is. (Lykurgos I. 122.)*

A történet csaknem azonos azzal, amit Hérodotos mesél Lykidésről, az athéni Bulé tagjáról, aki támogatta a Murychidés által közvetített perzsa szövetségkötési ajánlatot.⁶⁵ A felháborodott tanácstagok azon nyomban halálra kövez-

⁶⁴ Plutarchos (*Them.* 6) azt állítja, hogy a határozatot Themistoklés terjesztette be, ami 480-ra datálná az eseményt, de az athéni *pséphismák* gyűjteményét összeállító Krateros szerint Kimón volt a javaslattevő (FGrH 342 F 14). A kommentárhoz lásd MacDowell 2000, 319–320.

⁶⁵ Hdt. IX. 5: *Ilyen megfontolásból küldte [Mardonios] Salamisra Murychidést, aki odaérkezvén ismertette a tanáccsal az üzenetet. Az egyik tanácstag, név szerint Lykidés, úgy vélekedett, hogy a legjobb lenne elfogadniuk és a népgyűlés elé terjeszteniük a javaslatot – már akár azért nyilatkozott így, mert Mardonios lepézelte, akár azért, mert csakugyan tetszett neki az ajánlat. A tanácsban ülő athéniak azonban nagyon felháborodtak, nemkülönben azok, akik odakünn értesültek Lykidés nyilatkozatáról, így aztán körülfogták Lykidést, és halálra kövezték. A helléspon-*

ték, és hamarosan felesége és gyermekei is ugyanígy végezték. A név különbözősége (Lykidés/Kyrsilos) mellett a dátum is problémás: Hérodotos 479 nyarára helyezi az eseményt, miután Athént másodszor is megszállták a perzsák. Megjegyzendő, hogy Lykurgosnál nem szerepel az időpont, de szóhasználata (ἔν Σαλαμῖνι τελευτήσαντος) jelzi, hogy a perzsa ajánlatról szóló vita Salamison zajlott, tehát a második evakuáció után. Démostenés szavai korábbi időpontra utalnak, mégpedig a város első kiürítése előtti vita idejére,⁶⁶ de érdemes felfigyelni a Themistoklés és Kyrsilos között vázolt ellentétre. Ez ugyanis párhuzamos azzal a kontraszttal, amely az Athén érdekében háborút is vállaló Démostenés bátorsága és az örök békepárti Aischinés gyávasága között gondosan épül föl a *Koszorú*-beszédben. Valószínűleg Démostenés utólagos népszerűsége okozta, hogy a későbbi forrásokban a történet Kyrsilos nevével (és nem Lykidésével) szerepel, a korábbi keltezését követve.⁶⁷

Harmadszor, Thébai közismert *médismosa* politikai fegyverként is szolgálhatott, de nem két peres fél között, hanem két állam vitájában. A médbarát thébaiakra vonatkozó célzások egyáltalán nem ritkák az attikai szónokoknál,⁶⁸ de előfordult egy olyan incidens is, amikor a thébaiak állítólagos, a perzsa háborúk idején tanúsított áruló magatartásának nyilvános felemlégetése hozzájárult a Delphoi Amphiktyonia békéjének megtöréséhez a 4. században. Az esetet Aischinés meséli el a *Ktésiphón ellen* mondott beszédében (330). A szónok korábban követként (*pylagoras*) szolgált az amphiktyónok tanácsában, és a beszéd ezen pontján éppen a Negyedik Szent Háború kitörésének (339) előzményeiről van szó. Aischinés szerint azért kezdődött az ellenségeskedés, mert egy Delphoi közelében lévő város lakói, az *amphissaiak a thébaiak befolyása alá kerültek, és őket elvtelenül szolgálva éppen egy javaslatot próbáltak benyújtani városunk ellen, amely ötven talanton bírsággal sújtotta volna az athéni népet azért, mert aranyozott pajzsokat ajánlottunk föl az új [delphoi] szentély számára még annak felszentelése előtt, és ráírtuk a megfelelő feliratot: »Az athéniak zsákmánya a médektől és a thébaiaktól, amikor azok a görögök ellen harcoltak.«* (Aischinés III. 116.) Az amphissaiak tehát látszólag azért akarták megbírságotlatni az athéniakat, mert szabálytalanul jártak el a votív pajzsok felajánlásakor, de a valódi ok az volt, hogy az athéniak felirata mélységesen sértette a thébaiak büszkeségét és

tosi Murychidést azonban sértetlenül hagyták eltávozni. Ez a Lykidés-ügy általános felzúdulást kellett Salamison, s amikor az athéni asszonyok tudomást szereztek róla, Lykidés szállásához rohantak, és feleségét és gyermekeit is megkövezték. (Muraközy Gyula ford.)

⁶⁶ Vö. a perzsa ajánlatot Salamis előttre helyező epideiktikus hagyománnyal (Lys. II. 33, Isok. IV. 93–96), lásd fent.

⁶⁷ A történet későbbi említéseit lásd az ide vonatkozó kommentárookban (Wankel 1976 és Roisman–Edwards 2019).

⁶⁸ Különösen a bemutató és a tanácsadó beszédekben: Dém. XIV. 33–34, VI. 11–12, Isok. XIV. 30, 61, Isok. XII. 93; de nem csak azokban: [Dém.] LIX. 95. A thébaiak médbarátságát az athéniak ellenképeként elemzi Steinbock 2013, 100–154.

hazafias érzéseit. Az ügyet követő tanácsi vita, benne Aischinés igen heves felszólalásával (III. 119–121), végső soron egy Amphissanak küldött hadüzenethez vezetett – közvetve pedig a 338-as chairóneiai csatához.

A fenti negatív példák mellett számos olyan utalást is találunk a törvényszéki beszédekben, amelyek példaképként állítják a kortársak elé a perzsa háborúk hőseit: Miltiadést, Aristeidést, és legfőképpen Themistoklést. Más esetekben fordítva: a szónok aktuális ellenfeleinek kontrasztjaként szerepelnek e hősök. Aischinés (I. 25) szerint például Themistoklés, Aristeidés és a dicső múlt más szónokai annyira erkölcsösek (οὔτως σόφρονες) voltak, hogy nyilvános beszéd közben ruházatukba rejtették még a kezüket is, ellentétben a karjukat fedetlenül tartó újabb politikusokkal, mint amilyen Aischinés ellenfele, Timarchos is volt. Mind Démostenés, mind Aischinés gyakran vontak közvetlen vagy közvetett párhuzamot ellenfeleik és Themistoklés között.⁶⁹ Lykurgos is összehasonlítja a szökevény Leókratést és a nagyszerű Themistoklést: Athén evakuálása hősies és előrelátó lépés volt, azonban Leókratés elmenekülése a chairóneiai csata után aljas árulás.⁷⁰ Themistoklés emlékét bármelyik szónok felhasználhatta a város dicső múltjának szimbólumaként, akár a jelenlévő ellenfelek lejáratására is.⁷¹

Van azonban két fontos mozzanata Themistoklés életének, amelyek szinte teljességgel hiányoznak a szónokok által fenntartott emlékezetből. Először is, bár mindenki kiváló vezetőként és szónokként jellemzi, néhány olyan, Hérodotos és Thukydides által megőrzött vonása, mint pl. cseles és gátlástalan természete, szinte egyáltalán nem kerül elő az attikai szónokoknál. Ebből következően Themistoklés híres csele (lásd fent) majdnem teljesen hiányzik a törvényszéki beszédekből. Mindössze egyetlen homályos utalást találunk, amely talán erre vonatkozhat: Lykurgos szerint *amikor a többi görögök már hátra akarták hagyni őseinket, akkor erővel fellépve a többieket is felszabadították, és arra kényszerítették (ἀναγκάσαντες) őket Salamisnál, hogy együtt harcoljanak a barbárok ellen.* (Lykurgos I. 70.)⁷² Másodszer, Themistoklés perzsákkal történt titkos kollaborációja, valamint *ostrakismosa* és száműzetése szintén hiányzik a szónoki szövegekből. Az egyetlen kivétel itt Démostenés, aki az *Aristokratés elleni* beszédben (352/1) szokatlan árnyaltsággal beszél, mert a Salamisnál mutatott érdemeinek elismerése után és szerény otthonának dicsérete előtt⁷³ ezt a megjegyzést teszi:

⁶⁹ Aischin. II. 9, III. 181–182 (Miltiadésszal és Aristeidésszel is), 259; Dém. XVIII. 204, XIX. 303 (Miltiadésszal is). Démostenés védekezéséppen azt követeli, hogy hasonlítsák a kortársaihoz, ne pedig a dicső múlt nagyszerű államférfijaihoz (Dém. XVIII. 314–315).

⁷⁰ Lyk. I. 68–69. A tetszetős érveléssel Leókratés védekezését kívánja előre megcáfolni, lásd Hesk 2012, 216–217.

⁷¹ „The memory of Themistocles was such that all factions within the democracy used him as a convenient symbol of the city’s glorious past.” Frost 1980, 24.

⁷² Vö. Isok. IV. 97.

⁷³ Dém. XXIII. 196–198 és 206–207; a párhuzamos szöveghelyekhez lásd a 52. és 53. jegyzeteket.

„Vizsgáljátok csak meg, elődeink miként büntették az ellenük vétkezőket, s vajon ti is hasonlóan jártok-e el? Ők Themistoklést, aki polgártársainál is nagyobbra tartott a magát, sem kimélték: száműzték hazájából és perzsa-barátságért (médismos) elítélték.” (Démostenész XXIII. 204–205, Vilmos L. ford.)⁷⁴ Sorsáról semmi több nem kerül ki a szónokoknál. A törvényszéken ritkán volt kifizetődő az árnyalt jellemábrázolás.

Következtetés

Amennyire szórványos forrásainkból kiolvasható, a 480/479-es perzsa hadjáratot nem sűrűn emlegették az 5. századi szónoki szövegekben. Amikor e téma előtérbe kerül a 4. század elején, immár eltelt több mint nyolcvan év. A Xerxés ellen harcolók tettei akkor bukkannak fel a szónokoknál, amikor e hősök már nem a kommunikatív emlékezet részei a hallgatóság számára, hanem a kulturális emlékezethez tartoznak.⁷⁵ A nagyszerű vezetők, különösen Themistoklés és Aristeidész, többé nem valóságos emberi lények, hanem inkább a közösségi identitás fontos, szimbolikus elemei. A szabadságért folytatott hősiességük, vagy az a tény, hogy honfitársaik nem halmozták el őket túlaradó kitüntetésekkel, példaként mutatkozott az utókor számára. Mindazok, akik nem követték e vezetők példáját (árulók, médbarátok, vagy akár a vonakodó spártaiak) könnyedén negatív összefüggésbe helyezhetőkké lettek. A bíróságokon közkedvelt rétorikai eszközzé vált az ellenfél összehasonlítása az athéni történelem dicső korszakának valamely kiemelkedő politikusával, ám Themistoklés megkérdőjelezhető döntései, közismert voltak dacára, csak igen kivételes esetekben kerültek szóba.

Bibliográfia

- Bélyácz, K. 2020. *A salamis csata emlékezete*. Budapest.
- Carey, C. 2013. „Marathon and the Construction of the Comic Past”: C. Carey – M. Edwards (szerk.): *Marathon – 2,500 Years: Proceedings of The Marathon Conference 2010*. London, 123–142.
- Edwards, M. 1994. *The Attic Orators*. London.
- Frangeskou, V. 1999. „Tradition and Originality in Some Attic Funeral Orations”: *Classical World* 92, 315–336.
- Frost, F. J. 1980. *Plutarch's Themistocles. A Historical Commentary*. Princeton.

⁷⁴ Vö. Plat. *Gorg.* 516d.

⁷⁵ Jan Assmann (2011, 36–37) szerint nyolcvan évnél húzódik a végső határvonal a kommunikatív és a kulturális emlékezet között.

- Gomme, A. W. 1945. *A Historical Commentary on Thucydides. Volume I. Introduction and Commentary on Book I.* Oxford.
- Hall, E. 1996. *Aeschylus, Persians.* Warminster.
- Herrman, J. 2004. *The Athenian Funeral Orations.* Newburyport.
- Herrman, J. 2008. „The Authenticity of the Demosthenic Funeral Oration”: *AA-Hung* 48, 171–178.
- Herrman, J. 2009. *Hyperides, Funeral Oration.* Oxford.
- Hesk, J. 2012. „Common Knowledge and the Contestation of History in Some Fourth-Century Athenian Trials”: J. Marincola et al. (szerk.): *Greek Notions of the Past in the Archaic and Classical Eras. History without Historians.* Edinburgh, 207–226.
- Horváth, L. 2019. „Démostenés, Halotti Beszéd. Az eredetiség kérdéséhez”: *Antik Tanulmányok* 63, 67–84.
- Kapparis, K. A. 1999. *Apollodoros, ‘Against Neaira’ [D. 59].* Berlin–New York.
- Loraux, N. 1986. *The Invention of Athens. The Funeral Oration in the Classical City.* (ford. A. Sheridan.) Cambridge–London.
- MacDowell, D. M. 2000. *Demosthenes, On the False Embassy (Oration 19).* Oxford.
- MacDowell, D. M. 2009. *Demosthenes the Orator.* Oxford.
- Marincola, J. 2007. „The Persian Wars in Fourth-Century Oratory and Historiography”: E. Bridges – E. Hall – P. J. Rhodes (szerk.): *Cultural Responses to the Persian Wars. Antiquity to the Third Millennium.* Oxford, 105–125.
- Martin, G. (szerk.) 2019. *The Oxford Handbook of Demosthenes.* Oxford.
- Nouhaud, M. 1982. *L’utilisation de l’histoire par les orateurs attiques.* Paris.
- Papillon, T. L. 2004. *Isocrates II.* Austin.
- Pelling, C. 2007. „De Malignitate Plutarchi. Plutarch, Herodotus, and the Persian Wars”: E. Bridges – E. Hall – P. J. Rhodes (szerk.): *Cultural Responses to the Persian Wars. Antiquity to the Third Millennium.* Oxford, 145–164.
- Pownall, F. 2004. *Lessons from the Past. The Moral Use of History in Fourth-Century Prose.* Ann Arbor.

- Pritchard, D. 1996. „Thucydides and the Tradition of the Athenian Funeral Oration”: *Ancient History* 26, 137–150.
- Roisman, J. – Edwards, M. J. 2019. *Lycurgus: Against Leocrates*. Oxford.
- Roth, P. 2003. *Der Panathenaikos des Isokrates: Übersetzung und Kommentar*. München/Leipzig.
- Sansone, D. 2020. *Plato, Menexenus*. Cambridge.
- Steinbock, B. 2013. *Social Memory in Athenian Public Discourse. Uses and Meanings of the Past*. Ann Arbor.
- Todd, S. C. 2007. *A Commentary on Lysias, Speeches I–II*. Oxford.
- Too, Y. L. 2008. *A Commentary on Isocrates' Antidosis*. Oxford.
- Trevett, J. 2011. *Demosthenes, Speeches 1–17. Translated with introduction and notes*. Austin.
- Usher, S. 1990. *Greek Orators III. Isocrates, Panegyricus and To Nicocles*. Oxford.
- Walters, K. R. 1981. „»We Fought Alone at Marathon«: Historical Falsification in the Attic Funeral Oration”: *Rheinisches Museum für Philologie* 124, 204–211.
- Wankel, H. 1976. *Demosthenes, Rede für Ktesiphon über den Kranz. I–II*. Heidelberg.
- Westwood, G. 2020. *The Rhetoric of the Past in Demosthenes and Aeschines. Oratory, History, and Politics in Classical Athens*. Oxford.
- Worthington, I. 2006. *Demosthenes, Speeches 60 and 61, Prologues, Letters*. Austin.

FORISEK PÉTER

PERZSA ÉS GÖRÖG STRATÉGIAI ELKÉPZELÉSEK KR. E. 480-BAN

Xerxés Kr. e. 480-as támadása előtt Hérodotos a következő történetet írja le a Spártából elűzött korábbi királyról, Démaratosról: *Most pedig rátérek arra, ami elbeszélésemből korábban kimaradt. Először a lakedaimóniak értesültek róla, hogy a király Hellasz ellen készülődik. Ekkor küldtek el Delphoiba jóslatért, ahol a már ismertetett választ kapták. A hír pedig a következő, különös módon jutott el Lakedaimónba. A médekhez menekült Démaratosz, Arisztón fia véleményem szerint amit a tények is támogatnak - nemigen kedvelte a lakedaimóniakat, így eltöprenghetünkrajta, hogy jóindulatból vagy kárörömből tette-e, amit tett. Amikor ugyanis Xerxész úgy döntött, hogy hadjáratot indít Hellasz ellen, a Szuszában időző Démaratosz elhatározta, hogy hírt küld róla a lakedaimóniaknak.*¹

A történet jól ismert, Xerxés hatalmas hadsereget állított fel, bevonult Görögországba, elfoglalta Észak- és Közép-Görögországot, elfoglalta vagy behódoltatta a szigetek nagy részét, Thermopylainál a perzsák legyőzték és megölték a görög szövetség parancsnokát Leónidast és a 300 spártait, ezután bevonultak a kiürített Athénba, amelyet leromboltak. Kr. e. 480 augusztusában Hellasz nagy része Xerxés lábai előtt hevert. Eddig a történet a korábbi évtizedek perzsa hódításainak a sikertörténetéhez volt hasonló. Ez történt Lydiával, az Újbabilóni Birodalommal, számos közép-ázsiai királysággal, Egyiptommal és a kis-ázsiai ión görögökkel is. Ezután azonban egy váratlan fordulat következett. Szeptemberben a salamiszi tengeri csatában a szövetséges görög flotta megverte a perzsa király túlerőben lévő flottáját, aki a vereséget követően, visszatért Perzsiába, a további hadműveleteket hadvezérére, Mardoniosra bízta. Egy évvel később a görög szövetség szárazföldi hadereje Plataiainál legyőzte a perzsa sereget, amely ezzel elvesztette a korábban megszerzett görög területek feletti uralmát. A perzsa katonák elestek, elmenekültek, vagy fogságba estek. Egy jól ismert történet, amelyről 2500 éve nagyon sokan írtak történeti, katonai, kulturális és egyéb kontextusban.

Tanulmányomban a következő négy kérdésre keresem a választ. Mikor szerezhetek tudomást a görögök az ellenük készülő támadásról? Milyen stratégiával készültek a perzsák az összecsapásra? Milyen stratégiával készültek vagy inkább

¹ Hdt. VII. 239. (valamennyi Hérodotos fordítás Muraközy Gyulától származik)

készülhettek fel a görögök? Mely események következtek be törvényszerűen és mely események alakultak véletlenszerűen a háborúban?

A görög-perzsa háború eseményeihez legfontosabb forrásunk Hérodotos műve, amely a háború eseményeinek legfőbb és bizonyos szempontból egyetlen leírása, ugyanakkor több kritikát is megfogalmaz vele szemben a mai kutatás. Hérodotosz műve bevezetőjében megemlíti, célja, hogy *ne vesszen el nyomtalanul azoknak a nagy és csodálatra méltó cselekedeteknek az emléke, amelyeket részben a hellének, részben a barbárok vittek véghez, sem az, hogy milyen okok készítették őket a háborúra egymás ellen.* Ennek megfelelően koncepciójában a görögök és a perzsák egymás ellen vívott háborúja egy nagy történelmi folyamatba, kelet és nyugat konfliktusába illeszkedik. Véleménye szerint az isteni erő formálja a történelmet és ez irányítja az emberi sorsokat, de mellette az emberi cselekvésnek is nagy jelentősége van.² Az istenekkel szembeni hybris szükségszerűen bukáshoz vezet. Xerxés Kr. e. 480-as hadjáratát is eleve kudarcra ítélték az istenek a perzsa király hybrise miatt. Az Egyiptomról szóló fejezetben elmondja, hogy leírásait kutatásai alapján alkotott saját véleménye alapján írja le, de fel kell használnia másoktól hallott, nem ellenőrizhető történeteket is. Ugyanakkor a hallott dolgokat le kell írnia, de csak az higgye el azokat, aki akarja. Amikor pedig egy témáról két különböző történetet hallott, akkor mindkettőt leírja,³ bár közülük az egyiket mesésnek tartja. Mindez a történelmi forráskritika első, nagyon egyszerű megnyilvánulása. A modernkori tudományban sokan támadják Hérodotoszt és állításait, mint félrevezető, számos történelmi kérdésben téveszméket megalapozó művet.⁴ Jelen tanulmányban nem foglalkozom a Hérodotosz-kritika kérdéseivel, de az egyes események tárgyalásánál jelezni fogom a Hérodotoszal szembeni ókori és modern kori ellenvetéseket.⁵

Elsőként a bevezető forrásrészletből kiindulva azt vizsgálom, hogy mikor szerezhettek tudomást a görögök az ellenük készülő támadásról. Az ókorban az egyes államok uralkodói többnyire nyíltan szövetkeztek egy harmadik féllel szemben, megállapodásokkal segítették egymást. Hérodotos például részletesen beszámol arról, hogy Kroisos lyd király hogyan hozott létre egy perzsaellenes szövetséget Amasis, egyiptomi fáraó és Polykratés samosi tyrannos támogatásával.⁶ A perzsa királyok nem titkolták külpolitikai céljaikat. Előkészítették hódításaikat, amelyben felhasználták a meghódítandó állam perzsa kollaboránsait, és sohasem titkolták, ha

² Harrison 2000. Hérodotosz történelemszemléletében az istenek befolyásolják az emberi szerencsét, valamint Harrison összefoglalja, hogy Hérodotosznál milyen szerepe van a történelemben a jóslatoknak és a csodáknak.

³ Hdt. II. 99., II. 123., III. 9.

⁴ Rhodes 2010, 27.

⁵ Hérodotoszhoz: Dewald – Marincola 2006, Fehling 1971.

⁶ Hdt. I. 77.

egy nép vagy egy állam megtámadására készültek, a terveiket elhíresztelték, ezzel is nyomás alá helyezve ellenfeleiket.⁷

Hérodotos több olyan előzményt is leír, amelyben Xerxés egyértelművé tette, hogy Hellas megtámadására készül. Ezek közül egyet emelek ki. A perzsák elfogtak három görög kémeket, akik kereskedők voltak,⁸ így könnyen bejutottak a perzsa táborba és alaposan megfigyelhették a perzsa hadsereget. Elfogásukat követően a király elé vezették őket, a perzsák és valószínűleg ők maguk is, arra számítottak, hogy Xerxés kivégeztesse őket, de a nagykirály ehelyett *kifaggatta őket jövetelük céljáról, majd megparancsolta testőreinek, hogy vezessék körül a helléneket és mutassák meg nekik az egész gyalogos és lovas hadsereget, miután pedig mindent megszemléltek, bántódás nélkül engedjék őket szabadon, hadd menjenek, ahová akarnak.*⁹ Xerxés ezzel ismét maga közölte a görögökkel, hogy ellenük készül háborúra és nem is titkolja előlük a terveit és seregének méretét és összetételét.

A kis-ázsiai Sardeisből Xerxés már maga üzent meg a görögöknek, hogy ellenük készül, Athén és Spárta kivételével minden görög polisba elküldte követeit, hogy földet és vizet kérjenek a behódolás jeleként. Ebben apját és királyi elődjét, Dareioszt követte, aki szintén elküldte követeit a görög polisokba, hogy hódoljanak be neki és behódolásuk jeleként küldjenek neki a területük feletti uralmat jelképező földet és vizet. Az athéniak a követeket egy szakadékba, a spártaiak pedig egy kútba dobták, így szembezárták a királlyal.¹⁰

A görög polisok Dareios követjárása óta tisztában voltak vele, hogy a perzsák a városaik elfoglalására készülnek, a Dareios halála utáni trónharcokról a görögöknek is tudomása lehetett, Kr. e. 484-től kezdve viszont a fentebb említett egyértelmű jelei voltak annak, hogy a perzsa hadsereg támadásra készül.

A perzsa stratégia és felkészülés

A következőkben a perzsa stratégiát, illetve a görögök elleni hadjáratra való felkészülést vizsgálom. A Perzsa Birodalom expanzív külpolitikája a Kr. e. 6. század végén Dareios szkíta hadjáratával érte el Európa területét. Thrákia ekkor a

⁷ Például a halikarnassosi Phanés, aki Amasis seregében szolgált zsoldosvezérként, elárulta az egyiptomi hadsereget Kambysesnek (Hdt. III. 4.); a perzsa diplomációhoz: Plat. Leg. III. 698e-699b., ld. hozzá Rahe 2015, 192-193.

⁸ A korszakban a kereskedőket valamennyi fél felhasználta az információszerezésre. Soph. Phil. 128.; Xen. Hell. III. 4. ld. hozzá Richmond 1998, 3-5.

⁹ Hdt. VII. 146-147.

¹⁰ Hdt. VII. 32. a követek kiküldése, VII. 131-133. a követek visszaérkezése. Hdt. VI. 48-49. Dareios követei, a VII. 133-ban szerepel, hogy a követeket az athéniak egy szakadékba, a spártaiak pedig egy kútba dobták. A 491-es követjáráshoz: Sealey 1976. Hérodotos szerint (IV. 126-127.) Dareios ugyancsak földet és vizet kért Idanthysostól, a szkíták királyától, aki megtagadta ezt. A makedón Amyntas megadta a földet és vizet, de vendégbarátsággal visszaelő perzsa követeket fia, Alexandros végül lemészárolta (Hdt. V. 17-21.).

perzsa királyok vazallusa lett, a makedónok és a görögök is kapcsolatba kerültek a perzsákkal, a történeti hagyomány szerint Athén is ekkor kötötte első szerződését velük.¹¹ Az ión felkelést leverő Mardonios Kr. e. 492-es hadjáratával állította helyre a perzsák fennhatóságát Thrákiában, ugyanekkor a makedón uralkodó, I. Alexandros is a perzsa királyok vazallusává vált, bár Makedónia egy sajátos hinpapolitikát folytatott a perzsák és a görög polisok között. Balcer szerint Mardonios északi irányból, a thrák és a makedón területek meghódításával akart fokozatosan a görög polisok közelébe jutni, hogy így stabil logisztikai utánpótlást biztosítson majd a felvonuló perzsa hadseregnek. Datis Kr. e. 490-es marathóni hadjárata több ok mellett azért fulladt kudarcba, mert a perzsák a korábban előkészített szárazföldi felvonulási útvonal helyett az Égei-tenger szigetei között támadtak Athénra. Ezzel Datis utánpótlási nehézségeket okozott hadseregének, amely nem jutott se elegendő élelemhez, se ivóvízhez.¹²

A perzsa stratégia fontos eleme volt egy-egy támadás előtt, hogy árulókkal gyengítsék meg a megtámadni készült ellenfél védelmét. Amikor Hérodotos beszámol Xerxés, Mardonios és Artabanos vitájáról a Kr. e. 480-as hadjárat megindításáról, akkor felsorolja azokat a görögöket, akik Xerxés udvarában a király elé járultak. Az athéni Peisistratidák, az elűzött spártai király, Démaratos és a thessáliei Aleudák, mind a hazájuk elleni támadásra buzdították a perzsa királyt.¹³

A perzsa stratégia alapvetően a haderejük nyomasztó túlerejére épített, amelynek túlzott létszámát már a támadás kezdete előtt elhíresztelték. Ugyanígy elhíresztelték azt is, hogy a megtámadott ellenség vagy behódol és megadja magát, vagy pusztulás vár rájuk. Így történt ez a görögök esetében is.¹⁴

A perzsa uralkodó grandiózus vállalkozásokkal demoralizálta görög ellenfeleit, amelyek szintén a támadás előkészületeihez tartoztak. Kr. 484-483-ban Xerxés utasítására egy csatornával kettévágták az Akté-félszigetet. Ezt Hérodotos és a későbbi történetírás is Xerxés babonás felfogásával magyarázta, hogy a baljós Kr. e. 492-es események ne ismétlődhessenek meg, amikor egy vihar elpusztította Mardonios flottájának nagy részét az Athós-hegyfoknál.¹⁵ Hasonló akciót már az államalapító Kyros is végrehajtott, amikor Babilón elfoglalására indulva, a sebes áramlású Gündész folyó (ma Diyala folyó, Irak) partjainál háromszázhatvan árkot ásatott katonáival, így vezetve el a folyó vizét.¹⁶ Az erődemonstrációra

¹¹ Balcer 1989. Hdt. V. 73.

¹² Balcer 1989, 131.

¹³ Hdt. VII. 3., VI. 2-3., 102-104., 130., 209., 234-5., 237. Balcer 1989, 134. a perzsabarát görögök motivációiról.

¹⁴ Hdt IX. 17, VII. 172.; Rahe 2015

¹⁵ Mardonios seregének pusztulása. Hdt. VI. 44-45. A hadjárat célját illetően viták vannak, hogy valóban Athén ellen irányult-e, vagy pedig a thrák és makedón területek feletti uralmat akarták megszerezni, amit sikerült is. Xerxés csatornaépítése: Hdt. VII. 22-24.

¹⁶ Hdt. I. 189-190.

utal Hérodotos beszámolója is, amely szerint a nagykirály akkorra csatornát akart készíteni, amelyen egyszerre akár két/három hadihajó is áthajózhatott egymás mellett.¹⁷

A görögök elleni készülődés során a perzsák egy raktárhálózatot építettek ki az égei-tengeri partvonal mentén (ld. térkép). A raktárak láncolatát a Fehérparttól, Tyrodizán, Doriskoson keresztül, Éiónon át Makedóniáig építették ki.¹⁸ Ebben rengeteg élelmiszert halmoztak fel a hadsereg katonáinak, a lovaknak és az igásállatoknak is. Az egyes városok, közösségek vezetőinek előírták, hogy kinek mennyi élelmiszerral kell ellátnia a királyt és kíséretét. Hérodotos időnként megdöbbentő összegeket és mennyiségeket közöl, amellyel közvetlenül a perzsa sereg nyomasztó létszámára utal.¹⁹ Ugyanakkor egy kis történet arra utal, hogy Xerxés számolt a görögországi erőforrásokkal is, amikor ugyanis a tengerpartról meglátta, hogy áruval megrakott hajók tartanak Görögország felé, akkor megtiltotta, hogy megállítsák őket, mivel a görög városok elfoglalása után úgyszemint megszerzik maguknak a hajók által szállított gabonát.²⁰

Xerxés Kis-Ázsiába érkezését követően úgy döntött, hogy serege nem hajókkal kel át a Dardanellákon, hanem a hajók egy részéből monumentális hajóhidat épített. Miután az első hajóhidat elpusztította egy vihar, az perzsa király megkorbácsoltatta a tengert és egy kettős hajóhid épült fel, amelynek méreteire jellemző, hogy kisebb hajók áthaladhattak alatta. A grandiózus vállalkozás, a hadászati szempontok mellett egyaránt megmutatta a perzsa király és a perzsa hadsereg erejét, valamint szolgálta a görögök megfélemlítését.²¹

A Kr. e. 480-as támadás Mardonios korábbi stratégiájának a folytatása volt, a már perzsa uralom alatt álló thrák és makedón területeken keresztül a szárazföldön vonultak Görögország ellen, ugyanakkor a szárazföldi hadsereget egy jelentős hadiflotta is kísérte a tengerparton. A hadiflottát az utánpótlás biztosítása és a görög flotta elleni bevetése mellett mai szóval deszant hadműveletekre is felkészíthették, mivel Diodóros szerint 850 lószállító hajó is volt, amelyekkel valószínűleg a tengeri fölény megszerzését követően a görögök háta mögött akarták kirakni a lovasságot.²²

A perzsa hadsereg és hadvezetés számos előnnyel rendelkezett a görögökkel szemben. A későbbiekben még részletesebben foglalkozom a Hérodotos által közölt létszámadatokkal, illetve az azokkal kapcsolatos kritikai észrevételekkel.

¹⁷ Hdt. VII. 24. Hérodotos is kiemeli, hogy *Xerxész pusztá kérdéséből rendelte el a csatorna ásását, hogy dicsekedjen a hatalmával, és valami emlékezetes alkotást hagyjon maga után.*

¹⁸ Hdt. VII. 25. Rahe 2015, 168-170.

¹⁹ Hdt. VII. 118-119. A seregnek csak az élelmezéséről kellett gondoskodni a városoknak, Xerxésnek és kíséretének viszont fényes lakomát kellett rendezni, sátot kellett biztosítani, díszes, arany, illetve aranyozott bútorzatot és étkezésletet és különleges lakomát.

²⁰ Hdt. VII. 146. Rahe 2015

²¹ Hdt. VII. 34-36.

²² Diod. Sic. XII. 7.; Rahe 2015, 170.

A perzsák mellett szólt az egységes parancsnoki rendszer, amelyben a király személyes jelenléte miatt, maga Xerxés hozta meg a döntéseket hadvezérei tanácsát kikérve. A perzsa sereg tizes számrendszer alapján felépített hadszervezetének parancsnoki láncolatában is egyértelmű volt az egyes egységek parancsnokainak alá-fölrendeltsége.²³ A perzsa hadvezetés mellett szólt, hogy vezéreik és a katonák többsége is már évtizedes tapasztalatokkal rendelkezett távoli helyekre vezetett hadjáratokkal kapcsolatban. A sikeres perzsa stratégia következtében egészen a salamis csatáig a perzsák voltak fölényben a háború során.

A görög államok stratégiája és felkészülésük

A következőkben a görögök felkészülését, illetve lehetséges stratégiai elképzeléseit vizsgálom. Miután Xerxés követei teljes behódolást kértek, a görög polisok nagy része behódolt, egy részük Spárta és Athén vezetésével az ellenállást választották és egy katonai szövetséget hoztak létre, de több polis is kivárt, hogy majd a megfelelő pillanatban a győzteshez csatlakozzon.²⁴ A görög szövetséges haderő célja az volt, hogy az ellenállást vállaló és a kivárho szárazföldi polisoktól minél északabbra megállítsák a perzsákat, hogy ezzel minél több potenciális szövetségest maguk mellett tartsanak. A perzsák számbeli fölénye miatt nem vállaltak nyíltszíni csatát, helyette kedvező földrajzi helyeken álltak ellen, ahol nem érvényesülhet a perzsa túlerő (Tempé-völgy, Thermopylai, illetve a tengeren Artemision, Salamis, legvégül a Peloponnésosra vezető Isthmos).²⁵ Rahe felhívja a figyelmet, hogy a görög szövetségen belül a két nagy polissnak, Athénnek és Spártának, az együttműködés mellett, volt saját stratégiájuk is.²⁶ Spárta legfőbb célja az volt, hogy megakadályozza a perzsák eljutását a Peloponnésosra, illetve hogy a szárazföldi Görögországban ne kerüljenek többségbe a perzsabarát álla-

²³ How 1923 120. Hdt. VII. 81. alapján a perzsa sereg struktúrája a tizes számrendszeren alapult. Ugyanakkor Thukydidesre hivatkozva (Thuk. V. 66.) How azt írja, hogy a spártai hoplita seregnek is volt egy parancsnoki láncolata: király-polemarchos-lochagos-pentékontér-enómotarchés. A perzsa és görög tisztikarhoz ld. How 1923, 123. Lazenby részletesen elemzi a két hadsereg közötti parancsnoki struktúra különbségeit, de ő a perzsa hadsereg vezetőit is inkább a királyi kegy által választott parancsnokoknak tartja, mintsem professzionális vezetőnek. Lazenby 1993, 17-45.

²⁴ Hdt. VII. 132. sorolja fel a perzsáknak behódoló polisokat. Még Delphoi is azt javasolta, hogy a görögök ne álljanak ellen a perzsáknak, hanem hódoljanak be. A későbbi athéni propaganda fontos eleme volt, hogy míg a polisok többsége behódolt, addig a harcot választotta és megmentette Görögországot. Az athéniaknak adott első, nagyon kedvezőtlen és második, reményt adó delphoi jóslat: Hdt. VII. 14-142.; Rahe 2015, 193-196. a különféle delphoi jóslatokról.

²⁵ Az artemisioni tengeri ütközet jelentőségét elhanyagolja a modern történetírás. Bár a csata végül döntetlenül végződött az idő közben kitört vihar miatt, ahogy arra Balcer 1989, 137. is felhívja a figyelmet, ebben a csatában dőlt meg a perzsa flotta sebezhetetlenségének mítosza. Lazenby is fontos mérőöldkönek tartja: Lazenby 1964

²⁶ Rahe 2015, 202-208.

mok. Az összegörög stratégia egészen a salamisi csatáig kudarcot vallott, hiszen a perzsáknak Észak- és Közép-Görögország városai behódoltak, az egyetlen számottevő ellenállást, Leónidas és a spártaiak hősi ellenállását pedig könnyedén felszámolták. A 300 spártai heroikus önfeláldozása morális szempontból jelentős szerepet játszott nemcsak a spártaiak, hanem az összes görög későbbi helytállásában.²⁷

A görög szövetség több szempontból kedvezőtlen helyzetben volt a perzsákkal szemben. Az egységes perzsa vezetéssel szemben a görögök bár választottak maguknak egy spártai szárazföldi parancsnokot (Leónidast, akit a halála után Pausanias váltott), de a görög hadsereg nem volt egységes. A szövetséget körülbelül harminc jelentősebb polis alkotta, köztük voltak néhányan, akik pár évvel vagy évtizeddel korábban még egymás gyűlölt ellenségei voltak, pl. Athén és Aigina, vagy Spárta és Argos. Mindez vissza is köszön a későbbi történetírásban, hiszen a salamisi győzelmet az athéniak és az aiginaiak egyaránt a saját vitézségüknek és helytállásuknak tulajdonították.²⁸ Starr szerint ugyanakkor a görög győzelemben a legfontosabb tényező az volt, hogy a perzsák ellen létrejött egy görög szövetség és a polisok elfogadták ebben Spárta vezető szerepét. Ez a vélemény elfogadható, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy egy olyan kaliberű hadvezér, mint Themistoklés manipulálni tudta a spártai hadvezetést és – akár csellel is – rájuk kényszerítette akaratát.

A hosszan tartó, messzi területeken vívott háborúban jártas perzsákkal szemben a görögök nem rendelkeztek hasonló tapasztalatokkal, mivel a többségük csak kis lokális háborúkat vívott, azt is többnyire egymás ellen.²⁹ A polisok közül egyedül Athén rendelkezett valamilyen tapasztalattal, mivel egy expedíciós haderővel támogatta az ión felkelést Kis-Ázsiában. Ugyancsak hátrányt jelentett, hogy a professzionális perzsa hadvezetéssel szemben a görög seregek vezérei vagy származási alapon kerültek a hadsereg élére, mint a spártai királyok, vagy politikai alapon, mint az athéni stratégosok. Ezen tényezők miatt a görög hadvezérek nagy része eleve alkalmatlan volt a hadvezetésre. Gondoljunk arra, hogy a marathóni csata csak azért következhetett be, mert a perzsáknak való behódolást támogató és az ellenállást választó stratégosok vitájában Miltiadés végül meggyőzte Kallimachost a támadásról.

²⁷ Rahe 2015, 122-124.; Starr 1962, 330. felhívja a figyelmet a szicíliai Diodóros egy mondatára, amelyben azt írja, hogy a thermopylai csata inkább hozzájárult Hellas szabadságához, mint a későbbi csaták Xerxés ellen.

²⁸ Hdt. VIII. 86. Starr 1962 mellett több modern kori történész is felhívja a figyelmet arra, hogy az athéni tengeri hatalom megteremtése az Aigina és Athén közötti küzdelem eredménye volt. Ugyanakkor a két polis a perzsák elleni háborúban félre tudta tenni ellenségeskedését és együtt harcoltak a közös ellenség ellen.

²⁹ Rahe 2015, 138-139, 187-189; Starr 1962, 323.

Mindezek után két kérdés merül fel, mely események következtek be törvényszerűen és mely események alakultak véletlenszerűen a háborúban? Hérodotos egyik leginkább támadható megjegyzése, hogy a perzsák felett aratott győzelem kizárólag az athéniak helytállásának és flottaépítésüknek volt köszönhető.³⁰ Vele szemben Thukydides azt írja, hogy Xerxés hadjáratát nem a görögök nyerték meg, hanem a perzsák vesztették el. A peloponnésosi háború előestéjén a Spártába érkezett spártai szövetségesek közül a korinthusiak a következőket mondják: *Pedig tudjátok, hogy a barbár sereg vereségét elsősorban saját hibái okozták...*³¹ A modernkori történetírásban Lazenby Thukydides nyomán szintén azt írja, hogy a perzsa baklövészek sorozata vezetett a görögök Kr. e. 480-as és 479-es győzelmeihez.³²

A perzsa felvonulás sikerét már Hérodotos és a későbbi antik történetírás, illetve a modernkori történetírás is a perzsák túlerőben lévő szárazföldi és tengeri haderejének tulajdonította. Hérodotos szerint Xerxés hadserege több mint két és félmillió, Simónides szerint négymillió katonából állt. A knidosi Ktésias, aki II. Artaxerxés perzsa király udvari orvosaként hozzáférhetett a perzsa forrásokhoz, így hitelesebb képet adhatott Xerxés perzsa hadseregéről, nyolcszázezer főre teszi a létszámot. Hérodotos és Simónides létszámadatait nyilvánvalóan képtelenségnek tartja a modern tudomány, de Ktésias nyolcszázezer fős hadserege is valószínűtlen. Egy 1922-ben a Chanak-krízis idején Isztambulban tartózkodó brit tiszt, Sir Maurice végigjárta Dardanellákat és a földrajzi viszonyokat, a terület ellátó képességét és vízforrásait felmérve megbecsülte, hogy mennyi katonája lehetett ténylegesen Xerxésnek. Megfigyeléseit és ezek alapján kialakított véleményét publikálta is, szerinte legfeljebb kétszázötvenezer katonából állhatott a perzsa hadsereg.³³ A modernkori becslések szerint még ennél is kevesebben voltak a perzsák. Young szintén a gabonaellátmány és a vízkészletek miatt az egyesített görög seregnél nem volt sokkal nagyobb. A legújabb összefoglalások ötvenezer-százazer főre becslik Xerxés katonáinak számát.³⁴ Véleményem szerint a perzsák mindenképpen létszámfölényben voltak, továbbá a görög polissok nagy

³⁰ Hdt. VII. 139. *Így hát aki azt állítja, hogy Hellaszt az athéniak mentették meg, az a szinigazat mondja. Mert bármibe fogtak is, mindig ők szabták meg az események menetét. S minthogy úgy döntöttek, hogy megvédik Hellasz szabadságát, felszították a harci kedvet a többi hellénben is, akik nem álltak át a perzsákhoz, és az istenek után nekik köszönhető, hogy sikerült visszaverni a király támadását.*

³¹ Thuk. I. 69. (Ford. Muraközy Gyula)

³² Lazenby 1993, 248-260. Szerinte nem a szabad emberek bátorság győzött a keleti despotizmus felett és nem volt jobb a görög stratégia a perzsánál. A görög győzelem okai szerinte a következők voltak: az egység megteremtése és annak megőrzése, katonáik bátorsága, a számos erkölcsi példa és főleg a perzsák hibái.

³³ Maurice 1930. Maurice értékelése: Rahe 2015, 176-177.

³⁴ Young 1980; Rahe 2015, 175-178. maximum 100.000 harcost tart elképzelhetőnek, Flower 2007 és Garland 2017 akár még ennél is kevesebb, 50-100.000 perzsa harcosról ír.

része behódolt, így a perzsa felvonulás során a behódolt polisok hadereje hozzájuk csatlakozott, ezzel együtt viszont a görög szövetségesek száma csökkent.

A perzsa sereg moráljában jelentős szerepe volt a király személyének. Xerxés személyes jelenléte lelkesítőleg hatott katonáira, amit ő maga is tudatosan fokozott. A salamisi ütközetet személyesen nézte végig és az írkokokkal feljegyeztette a legbátrabb hajóskapitányok neveit, hogy megjutalmazza őket.³⁵ Emellett jelentős szerepe volt a megfélemlítésnek is, az akaratával szembefordulókat szigorúan megbüntette. Amikor a lyd Pythios azt kérte, hogy öt gyermeke közül a legidősebb fiával hadd térjen haza, a többi fia viszont maradjon Xerxéssel, így nem halhat ki a családja, akkor Xerxés példát statuálva kettévágatta Pythios legidősebb fiat és a félbevágott teste között vonultatta el hadseregét, ezzel is jelezve, hogy megköveteli a maga iránti feltétlen hűséget.³⁶ Ugyancsak a király személyes jelenlétének fontosságát mutatja, hogy a salamisi csatában a perzsa hajóskapitányok egymással versengve hajtottak végre hőstetteket, mivel a király a partról nézte őket és feljegyeztette a hőstetteket és a gyáva megfutamodást is egyaránt. A legismertebb, Hérodotos által szarkasztikusan leírt történet Artemisia halikarnassosi királynő története, aki nem egy görög, hanem egy perzsa szövetséges kalyndai hajót támadott meg és süllyesztett el, mivel az akadályozta a csatában. A csatát a szárazföldről figyelemmel kísérő Xerxés azt hitte, hogy egy ellenséges görög hajót süllyesztett el, ezért kíséretéhez fordulva megjegyezte: *A perzsa férfiak asszonyokká válnak, az asszonyok pedig férfiakká!*³⁷

A szövetséges görögök számára egyetlen lehetőség maradt, miután visszautasították a behódolást Xerxésnek. Például szolgált számukra az athéni Miltiadés küzdelme, hogy honfitársai a behódolás helyett kitartsanak és felvegyék a küzdelmet Datisz támadásával szemben. A heroikus önfeláldozásban Leónidas és társainak példája lebegett előttük, illetve a már szintén említett spártai követké, akik a halált is vállalták, hogy feláldozzák magukat városukért.³⁸

Amint már említettem, egyes szerzők szerint a görögök győzelmében a legfontosabb szerepet a görög összefogás teremtette meg. Ennek volt egy olyan geopolitikai előzménye, amiről már Hérodotos is írt, de jelentőségét csak a modern történetírás emelte ki. A marathóni győzelem után Miltiadés kezdeményezésére és vezetésével az athéniak egy flottát küldtek, hogy Datis felvonulása során perzsa uralom alá került szigetekről elűzzék a perzsákat, illetve a perzsabarát politikai vezetőket. Miltiadés sikereket ért el, azonban Paros ostrománál megsebesült, és az athéniak hazatértek Athénba.³⁹ Bár az athéni állam pénzbírságra és börtönbüntetésre ítélte Marathón hőségét, aki hamarosan bele is halt sérüléseibe, Athén égei-

³⁵ Hdt. VIII. 90.

³⁶ Hdt. VII. 39.

³⁷ Hdt. VIII. 87-88.

³⁸ Hdt. VII. 136.

³⁹ Hdt. VI. 132-136.; Rahe 2015, 180-184.

tengeri befolyása megerősödött. Valószínűleg ennek tudható be, hogy a szigetek egy része, Hérodotos szerint Seriphos, Siphnos, Mélos és Naxos a görögökhöz csatlakozott, Xerxés Kr. e. 480-as támadásakor, Keós, Karystos, Andros, Ténos viszont a perzsákhoz, Paros pedig kivárt, hogy melyik oldal kerül ki győztesen a küzdelemből (bár Hérodotos szerint a perzsák tartalékban tartották őket).⁴⁰

Az első nagy görög győzelem és egyben a háború fordulópontja, Xerxés hadjárata idején, a salamisí volt, amelyben kulcsszerepet játszott az újonnan épített athéni hadiflotta. Az ión felkelést Athén húsz hajóval támogatta, ami nem tűnik nagy flottának, de a korabeli Athén számára komoly erőfeszítést igényelt.⁴¹ A Kr. e. 480-as évek elején az Aiginával vívott háborúban Athén még Korinthostól kölcsönzött hadihajókat. Az aristotelési Athéni államban leírt közismert vita, a szárazföldi hadsereg megerősítését szorgalmazó Aristeidés és a flottaépítést erőltető Themistoklés között, az athéni tengeri uralom (thalassokrácia) kialakulását eredményezte. Kr. e. 483 után még egy Aigina elleni háború miatt ötven a korszakban legmodernebbnek számító hadihajót, triérést építettek, majd hamarosan még százat.⁴² Az athéni flottalegénység emellett megtanulta a hajók működtetését és a tengeri hadviselést is.

A thermopylai győzelem után Xerxés serege akadály nélkül foglalta el Boiótiát, majd Attikát. Athént kiürítették, a város rövid ostrom után került a perzsák kezébe, akik bosszúból a sardeisi szentélyek elpusztításáért, felgyújtották és lerombolták az Akropolist.⁴³ Az athéniak hontalanná váltak, a város lakói szétszóródtak, Salamis szigetére és a peloponnésosi Troizénba telepítették át őket. Athén kikötőjében, Phaléronban a perzsa flotta állomásozott, az athéni flotta a görög szövetséges flottával Salamis szigetén.⁴⁴ Xerxésnek nem kellett sietnie, a spártaiak által uralt Peloponnésos kivétel az egész szárazföldi Görögország és az égei-tengeri szigeteinek többsége behódolt neki. A spártai vezetés a Peloponnésosi-félsziget védelmére koncentrált, az Isthmoson egy falat emeltek, e mögé állt fel a szövetséges görög szárazföldi hadsereg.⁴⁵ Ugyanekkor elrendelték, hogy a teljes görög flotta vonuljon vissza Salamistól a Peloponnésosi-félsziget védelmére. Az athéniak ezt nem teheték meg, hiszen családjaik így a perzsák kezébe kerültek volna. Themistoklés egy zseniális hadicsellel (vagy árulással?) megpróbálta rávenni Xerxést, hogy tengeri csatát vállaljon. A perzsa királynak küldött üzenete részben igaz is volt, hiszen a görög szövetségesek között feszültség alakult ki.

⁴⁰ Rahe 2015, 183-184. Hdt. VIII. 112-ben ír az égei-tengeri szigetek Xerxés Kr. e. 480-as támadása során tanúsított politikájáról. Themistoklés az athéni flottával kényszerítette a szigeteket, köztük Parost, hogy a görög szövetséget támogassák a perzsákkal szemben. A parosi flotta, mint perzsa tartalék: Hdt. VIII. 67.

⁴¹ Garland 2017, 13-15.

⁴² Rahe 2015, 188-189.; a triérésekhez: Strauss 2004, XVII-XXI.

⁴³ Hdt. VIII. 52-54. Balcer 1989, 137.

⁴⁴ Hdt. VIII. 66-67.

⁴⁵ A spártai stratégiához: Rahe 2015

Ugyanakkor Themistoklés olyan üzenetet küldött, amelyre a király már régóta várt és mivel ki is fejezte a király iránti hűségét, az megbízhatott benne, hogy egy leendő helytartói tisztségért cserében árulja el a görögöket.⁴⁶

Xerxés ekkor a tengeri háborút eldöntő stratégiai hibát követett el, mivel a perzsa flotta létszámfölényét, a szárazföldi győzelmek sikereit figyelmen kívül hagyva csatát vállalt a görögök ellen.⁴⁷ A Hérodotos által leírt hősiességű görög küzdelemhez számos szerencsés tényező hozzájárult. A perzsa flotta lezárta a salamiszi szoros mindkét oldalát. A peloponnésosiaiak haza akartak hajózni, hogy saját partvidéküket védjék a perzsa flottától, ezért a spártai parancsnok, Eurybiadés haditanácsot hívott össze. Ekkor érkezett meg a száműzetésből visszatérő Aristeidés, aki elmondta nekik, hogy nem tudnak elmenekülni, mivel a perzsák bekerítették őket.⁴⁸ Aristeidés szavait egy a perzsáktól átállt ténosi hajó legénysége is megerősítette. A görögök számára ezt követően csak az élethalálharc maradt. Hérodotos szerint Xerxés a vereséget követően elhatározta, hogy elmenekül, nehogy a görögök fogságába kerüljön. Valójában a leírásból kitűnik, hogy több megbeszélést is folytatott a vezéreivel, míg végül úgy döntött, hogy ő maga visszavonul a serege egy részével, míg a sereg nagyobb részét hátrahagyja Mardonios parancsnoksága alatt.⁴⁹ Mindenesetre később Hérodotos kifejezetten menekülésként írja le Xerxés visszavonulását, amelyre több verziót is említ. Sardeisbe érkezve a király egy ideig még tartotta a kapcsolatot seregével, majd tovább utazott.⁵⁰

Salamis nem jelentette a végleges győzelmet, hiszen – immár Xerxés nélkül – de a perzsa szárazföldi hadsereg még Közép-Görögországban, a velük szövetséges Boiótiában állomásozott. Mardonios kísérletet tett a görög szövetség felbomlasztására, I. Alexandros makedón király közvetítésével ajánlatot tett az athéniaknak, hogy ha behódolnak Xerxésnek, akkor nemcsak újraépíthetik városukat perzsa segítséggel, hanem uralkodhatnak a többi görög és az Égei-tenger felett is.⁵¹ Athén nem fogadta el az ajánlatot, a spártaiak viszont lépéskényszerbe

⁴⁶ Balcer 1989, 138.

⁴⁷ Meg kell jegyezni, hogy a már korábban említett Artemisia, halikarnassosi királynő a haditanácsban azt javasolta Xerxésnek, hogy a háborút a szárazföldön döntsék el, mivel ott a perzsa hadsereg létszámfölényben volt. A szárazföldi vereség után a görög flottának nem maradt volna bázisa. Artemisia a görög szövetségen belüli athéni-spártai ellentétet is ki akarta használni, hiszen ha a perzsák a Peloponnésost támadják, akkor Spárta nem fog Athénnal törödni. Xerxés azonban nem fogadta el Artemisia tanácsát. Hdt. VIII. 68.

⁴⁸ Hdt. VIII. 79-82.

⁴⁹ Hdt. VIII. 97, illetve 100-102. Artemisia királynő javaslatára azért hagyta hátra végül a sereget Mardoniossal, mert ha az győzelmet arat a görögökön, akkor azzal az ő királysága gyarapodik, ha viszont vereséget szenved, akkor csak a király egy szolgáját győzték le a görögök, őt magát nem.

⁵⁰ Hdt. VIII. 117-120.

⁵¹ Hdt. VIII. 140., VIII. 144., IX. 13. Balcer 1989, 140.

kerültek és kockáztatniuk kellett egy hadjáratot a görög szövetség egyben tartására, hogy közösen visszaszerezzék Athén területeit. A Kr. e. 479-es plataiai győzelmet ismét Mardonios stratégiai és taktikai hibái okozták, amely végül az ő halálához, a perzsák teljes vereségéhez és a görögök győzelméhez vezetett.⁵²

Összességében elmondhatjuk, hogy a görög-perzsa háborúk során Xerxés Kr. e. 480-as görögországi hadjárata a perzsák legjelentősebb kísérlete volt a görög anyagország elfoglalására és bekebelezésére. A görögök összefogása és a perzsa hadvezetés stratégiai hibái közösen vezettek a görög győzelemhez, aminek következtében a perzsák egy időre feladták hódító törekvéseiket a térségben, a görög világ erőviszonyai pedig jelentősen átrendeződtek, hiszen Athén tengeri hatalomként geopolitikai tényezővé vált.

Felhasznált irodalom

Balcer, J. M. 1989. „The Persian Wars against Greece. A Reassessment.”: *Historia* 38/2, 127-143.

Dewald, C. – Marincola, J. (Eds.) 2006. *The Cambridge Companion to Herodotus*. Cambridge.

Fehling, D. 1989. *Herodotus and His ‘Sources’*. Leeds.

Garland, R. 2017. *Athens Burning. The Persian Invasion of Greece and the Evacuation of Attica*. Baltimore.

Harrison, Th. 2000. *Divinity and History: The Religion of Herodotus*. Oxford.

How, W. W. 1923. „Arms, Tactics and Strategy in the Persian War”: *JHS* 43/2, 117-132.

Kertész István. 2017. *A görög-római hadművészet fejlődése: a trójai háborútól Julius Caesar koráig*. Budapest.

Lazenby, J. F. 1964. „The Strategy of the Greeks in the Opening Campaign of the Persian War”: *Hermes* 92/3, 264-284.

Lazenby, J. F. 1993. *The Defence of Greece 490–479 BC*. Aris-Phillips.

Maurice, F. 1930. „The Size of the Army of Xerxes in the Invasion of Greece 480 B. C.”: *JHS* 50/2, 210-235.

Rahe, P. A. 2015. *The Grand Strategy of Classical Sparta*. New Haven and London.

⁵² Rahe 2015

- Rhodes, P. J. 2006. „The Literary Sources”: Kinzl, Konrad H. (Ed.): *A Companion to the Classical Greek World*. Wiley-Blackwell, 26-44.
- Richmond J. A. 1998. „Spies in Ancient Greece”: *Greece & Rome* 45/1, 1-18.
- Rung, E. 2008. „War, peace and diplomacy in Graeco-Persian relations from the sixth to the fourth century BC”: de Souza, P – France, J. (Eds.): *War and Peace in Ancient and Medieval History*. University of California Press, 28-50.
- Sealey, R. 1976. „The Pit and the Well. The Persian Heralds of 491 B. C.”: *CJ* 72, 13-20.
- Starr, C. G. 1962. „Why did the Greeks defeat the Persians?”: *La Parola el Passato* 86, 322-332.
- Strauss, B. 2004. *The Battle of Salamis. The Naval Encounter That Saved Greece and Western Civilization*. New York.
- Young, T. C. 1980. „480/479 B.C.-A Persian Perspective”: *Iranica Antiqua* 15, 213-39.

GRADVOHL EDINA

PERZSA GYÜMÖLCSÖK

Az ókori görög városállamok és a Perzsa Birodalom folyamatos kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek, amelyek befolyásolták mindkét fél hétköznapi életét. Ezenkívül meglehetősen valószínű, hogy ezek a kapcsolatok orvosi termékeket is érintettek, például gyógynövényeket és növényeket, amelyekről a Perzsiába költözött görög orvosok utazásaiból (is) tudhatunk. Hagyományosan a perzsa orvoslásról szóló információk szinte kizárólag görög és latin forrásokon alapultak.

Az egyik leghíresebb görög orvos, a krotóni Démokédés volt (Kr. e. 500 körül). Hérodotos, *aki korának legügyesebb orvosaként* (Hérodotos: *Görög-perzsa háborúk* III. 125, 1) méltatta, részletesen beszámol pályafutásáról. Démokédés, mivel nem fér meg szörnyű apjával, Krotónból Aiginába menekül, ahol hamar kitűnik tehetsége, és a második év után már városi orvosként szerződtek egy talanton fizetésért. A harmadik évben Athénba került immár száz mináért, a negyedik évben pedig már Polykratés orvosa lett két talantonért (kétszer 26 kiló ezüst) Samoson. Később, Kr. e. 552-ben Oroités, Lydia szatrapája elfogja és Sardisba kerül rabszolgaként, onnan pedig egyenesen a perzsa udvarba. A történet szerint Dareios, perzsa király lába egy vadászat során kibicsaklott, teljesen kifordult a bokája, amikor leugrott a lováról. Egyiptomi orvosai próbálták helyre rakni a lábát, de olyan erőszakosan tették, hogy a király a fájdalomtól aludni sem tudott napokon keresztül. Ekkor említették meg neki, hogy van egy orvos, a krotóni Démokédés, aki kiváló gyógyító hírében áll. Dareios rögtön maga elé hozatta, és megkérdezte, hogy ért-e az orvosláshoz. Démokédés hazudott neki, attól félve, hogy soha nem jut vissza a hazájába. Ezt észrevette Dareios és kínzószerszámokat hozatott elő, amiket Démokédés meglátva rögtön felfedte kilétét és azt válaszolta, hogy *koránt sincs birtokában az egész orvostudománynak, csak sokat időzött egy orvos társaságában, s tőle sajátított el valamicskét ebből a mesterségből.* (Hérod. III. 130, 1) Ezután hellén módszerekkel meggyógyította a királyt, aki jutalmat adott neki. Nemsokkal ezután Dareios feleségét, Attossát is meggyógyította, aki elérte férjénél, hogy Démokédés perzsa kísérettel visszatérjen Hellasba. Csakhogy onnan hazaszökött és feleségül vette a híres birkózó, Milón lányát. Családot alapít és haláláig nem hagyta el Krotónt.

Egy másik híres görög orvos, aki szintén perzsa szolgálatban állt, a háromgenerációs orvosi családból származó knidosi Ktésias. Galénos, a Kr. u. 2. században élt görög orvos szerint egyenesen az *Asklépiadák családjából.* (Galen.

In Hippocratis de articulis librum IV. 9, K. XVIII A) Életéről kevés adattal rendelkezünk. A Suda-lexikonban olvashatjuk: *Ktésias Ktésiarchos vagy Ktésiochos fia volt; Knidosból származott; [1] orvos; [ő volt az], aki Perzsiában a Mnémón nevű Artaxerxés [2] orvosaként praktizált, és huszonhárom könyvben megírta a Perzsa Históriakat.*¹ A szicíliai Diodóros szerint Ktésias hadifogolyként került Perzsiába, ahol tizenhét évet töltött II. Artaxerxés személyes orvosaként (II. 32, 4). A perzsa udvarban emellett közvetítő szerepet töltött be (egyrészt a kunaxai csata után a Kyros zsoldosaival folytatott, másrészt a 380-as évek elején a perzsa–spártai–salamisi tárgyalásokban). Ezt követő életpályájáról különféle feltételezések láttak napvilágot. Töredékekben fennmaradt műve a *Persika*, amely eredetileg 23 könyvből állt, másik műve az *Indika*, emellett még három könyvet írt az ázsiai adókról és egy több címen is idézett *Periodost*. Van két esszé *A hegyekről* és *A folyókról* címmel, amelyeket ugyan Ktésiasnak tulajdonítanak, de valószínűleg nem az ő művei.² Mind a *Persikában*, mind az *Indikában* szót ejt a Hellasban ismeretlen növényekről.

A növényeket, gyümölcsöket tartalmazó görög leírásokban megfigyelhetjük, hogy a perzsa területről származóknál a görög elnevezés elé hozzáteszik a *persikos* vagy a *médikos* melléknevet, egyértelműen jelezve annak származását,³ vagy legalábbis azt, hogy a keleti növény perzsa közvetítéssel érkezett meg Hellasba.

Gyümölcsök

A görögök az őszibarackról és a citromról úgy gondolták, hogy azok az alma egy-egy fajtái, a narancs, a gránátalma és a sárgabarack is ide sorolható. Általában perzsiai almának vagy perzsiainak, esetleg méd almának, vagy egyszerűen médnek nevezték ezeket annak ellenére, hogy a *persikos* és a *médikos* szavak ekkor már egymás szinonimái.⁴ Így nyilvánvaló volt mindenki számára, hogy pl. az őszibarack és a citrom külföldről érkezett, a nevüket pedig egy már létező, azelőtt is ismert gyümölcsnek, az almának köszönhetik.

Az őszibarack vagy őszibarackfa a rózsafélék családjába és a *Prunus* nemzetségbe tartozó gyümölcsfa, amely Kína észak-nyugati részéről érkezett a Földközi-tenger vidékére.⁵ Nagyon nehéz pontosan megmondani, hogy a fa vagy a termése mikor érkezett erre a területre. A források alapján annyi bizonyos, hogy

¹ *Κτησίας, Κτησιάρχου ἢ Κτησιόχου, Κνίδιος, ἰατρός: ὃς ἰάτρειυσεν ἐν Πέρσαις Ἀρταξέρξην τὸν Μνήμονα κληθέντα καὶ συνέγραψε Περσικὰ ἐν βιβλίοις κ καὶ γ.* Suda, k2521; Jacoby 1922, 2032.

² Jacoby 1922, 2136.

³ Arata 2006, 121.

⁴ Arata 2006, 121.

⁵ Steier 1937, 1022., Bielenberg–Gasic–Chaparro 2009, 223., Zheng–Crawford–Chen 2014, 1–9., Jagusiak–Kokoszko 2019, 29.

legkorábban Kr. e. 6. és legkésőbb a 4. század között jelent meg.⁶ A klasszikus időszakban *mélea persiké* (μηλέα περσική) néven ismerték, és a gyümölcsöt *mélon persikonnak* (μῆλον περσικόν) nevezték el.⁷ Galénos írja művében, hogy görögül beszélő kortársai gyakran egyetlen szóra rövidítették a gyümölcs nevét: *persiké* vagy *persiká*: *A perzsa almát általában mindenki perzsa almának nevezi vagy egyszerűen perzsának, elhagyván az alma szót.* (Galenus: *De Simplicium Medicamentorum Facultatibus* LXXVI. 7–9. vol. XII)⁸ *Vagy csak a gyümölcsöt nevezik persikának vagy pedig a mostani görögök egyszerűen az egész növényt persikának hívják.* (Galenus: *De alimentorum facultatibus* DXCII. 11. vol. VI)⁹

Dioskoridés, a Kr. u. 1. században élt híres botanikus, a *De Materia Medica* c. művében az alma különféle fajtáit ismerteti, más-más néven. A perzsa alma jótékony hatását a gyomorra és a belekre külön is hangsúlyozza (Dioscorides: *De Materia Medica* I. 164).¹⁰ Ráadásul további kategóriákba sorolja a médnek, a perzsának, a *kedromélának* vagy a rómaiak által *kitriának* nevezett almát.¹¹ A *kitria* ugyanakkor egészen biztosan nem jelenthetett barackot, mi több ebből a szóból eredt a citrom kifejezés.

A rómaiak is tisztában voltak az őszibarackfa keleti eredetével. Az őszibarackra a (*malum*) *persicus*, vagy *persicum* melléknévvél vagy egyszerűen a *persica* főnévvel hivatkoztak. A görögök a gyümölcsöt legkésőbb a Kr. e. 4. században ismerték meg, a latin forrásokban a Kr. u. 1. században jelent meg. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az őszibarack ne fordult volna elő a piacokon. Az őszibarack tárolása nehézkes volt, hiszen a leszedését követően igen hamar megpuhult és megromlott. Ez a „nehézkesség” az árában is megmutatkozott. Ennek ellenére széles körben és gyorsan terjedt a római birodalomban, termesztése is elkezdődött, ami nem volt egyszerű. Az őszibarack több fajtáját kezdték el termesztetni különböző évszakokban, amik nemcsak héjuk színében, hanem ízükben is különböztek.¹² Plinius a *Naturalis historia* c. művében az őszibarack hat fajtájáról tesz említést. Csodálkozik rajta, mennyire drága, mégis veszik, annak

⁶ Jagusiak–Kokoszko 2019, 29.

⁷ Steier 1937 1022.

⁸ [Περὶ μηλέας Περσικῆς.] Μηλέα Περσικὴ καλεῖται συνήθως ὑπὸ πάντων ἤδη Περσικὴ μόνον, αὐτὸ δὴ τοῦτο παραλιπόντων τὸ μῆλον.

⁹ Μηλέα Περσικὴ καλεῖται συνήθως ὑπὸ πάντων ἤδη Περσικὴ μόνον, αὐτὸ δὴ τοῦτο παραλιπόντων τὸ μῆλον. <Περὶ περσικῶν.> Εἴ τε μῆλα καλεῖν ἐθέλεις περσικὰ τὸν καρπὸν τοῦτον, εἴθ' ἀπλῶς περσικὰ τοῖς νῦν Ἑλλησινῶσ αὐτως.

¹⁰ <Περὶ περσικῶν.> Εἴτε μῆλα καλεῖν ἐθέλεις περσικὰ τὸν καρπὸν τοῦτον, εἴθ' ἀπλῶς περσικὰ τοῖς νῦν Ἑλλησιν ὠσαύτως.

¹¹ Dioscorides: *De Materia Medica* I. 166: τὰ δὲ <Περσικὰ> μῆλα εὐστόμαχα, εὐκοίλια τὰ πέπειρα, τὰ δὲ ἔνωμα στεγνωτικὰ κοιλίας, ξηρανθέντα δὲ στεγνωτικώτερα γίνεται· καὶ τὸ ἀφέψημα δὲ αὐτῶν ξηρῶν λαμβανόμενον στόμαχον καὶ κοιλίαν ρευματιζομένην ἴσθησιν.

¹² Jagusiak–Kokoszko 2019, 30.

ellenére is, hogy gyorsan romlik (Plinius: *Naturalis Historia* XV. 11, 39–40.).¹³ Egy másik helyen később visszatér az őszibarackra, kihangsúlyozva, hogy későn és nehezen telepítették a fákat Egyiptomból Rodoszra. Ráadásul hazug az a híresztelés, hogy a fák mérget termeltek és emiatt vitték el azokat Egyiptomba, ahol az ottani talajtól megszeliődött (Plinius: *Naturalis Historia* XV. 11, 39–40.).¹⁴

Az őszibarackhoz hasonlóan perzsa eredetűnek vélték a citrusféléket is, amelynek egy része ismeretlen volt az ókorban. A Földközi-tenger vidékére a 10. században, az iszlám terjedésével kerül be a lime, a keserű narancs és a pomeló, míg az édes narancs csak a 15-16. században a kereskedelmi útvonalak mentén a tengeri köztársaságok és Portugália hajóin érkezik Európába. A mandarin 1805-ben, Sir Alexander Hume által válik ismertté Európában.¹⁵

A citrusfélék valójában nem őshonosak a Földközi-tenger régiójában, hanem észak-kelet India, dél-nyugat Kína, Burma és a Maláj szigetvilág területéről származnak, majd szétszóródtak Ázsia dél-keleti részén.¹⁶ A citrusféléknek három ehető ősfajtája van: a cédrátcitrom (*Citrus medica* L.); a pomelo (*Citrus maxima* (Burr. f) Mer); és a mandarin (*Citrus reticulata* L.), és négy hibrid fajtája, amelyek emberi keresztezés termékei: citrom (*C. lemon*), keserű narancs (*C. aurantium*), lime (*C. aurantifolia*), és az édes narancs (*C. sinensis*).¹⁷

Elsőként nem az általunk használt, ismert citrom (*C. lemon* = alfaj) terjedt el, hanem a kevésbé ismert cédrátcitrom (*Citrus medica* L.). Általában azt feltételezik, hogy Perzsián keresztül érkezett a Földközi-tenger nyugati medencéjébe.¹⁸ Gur szerint a *C. medica* utat tör magának Indiából egészen Afganisztánig, Perzsia, Szíria, Izrael és Egyiptom területére is betört.¹⁹ Erre az útvonalra utal a

¹³ *Mala appellamus, quamquam diversi generis, Persica et granata, quae in Punicis arboribus novem generum dicta sunt. his acinus sub cortice intus, illis lignum in corpore. nec non et quaedam e piris libralia appellata amplitudinem sibi ponderis nomine adserunt. sed Persicorum palma duracinis. nationum habent cognomen Gallica et Asiatica. post autumnum maturescunt Asiatica, aestate praecocia intra XXX annos reperta et primo denariis singula venundata. supernatia e Sabinis veniunt, popularia undique. pomum innocuum expetitur aegris, pretiumque iam singulis triceni nummi fuere, nullius maiore, quod miremur, quia non aliud fugacius. longissima namque decerpto bidui mora est cogitque se venundari.*

¹⁴ *In totum quidem Persica peregrina etiam Asiae Graeciaequae esse ex nomine ipso apparet atque e Perside advecta... nam Persicae arbores sero et cum difficultate transiere, ut quae in Rhodo nihil ferant, quod primum ab Aegypto earum fuerat hospitium. falsum est venenata cum cruciatu in Persis gigni et poenarum causa ab regibus tralata in Aegyptum terra mitigata. id enim de Persea diligentiores tradunt, quae in totum alia est, myxis rubentibus similis, nec extra orientem nasci voluit.*

¹⁵ Ruas–Mane–Hallavant–Lemoine 2017, 166; Yiu, 2019, 10.

¹⁶ Gmitter–Hu 1990, 268; Langgut 2017, 814.

¹⁷ Langgut 2017, 815.

¹⁸ Langgut–Gadot–Porat–Lipschits 2013. 123; Langgut–Gleason–Burrell 2015, 119; Langgut 2017, 816.

¹⁹ Gur hébernyelvű cikkére hivatkozik Langgut 2017, 816.

cirom nevének eredete és változata: hindiül *torange*, perzsául *toronge*, később *etronge*, héberül *etrog*, arámiul *etronga* vagy *etroga*, és arabul *turug* illetve *eturug*. A koptban a citrom *ghitri*, görögül *kitrea* és *kitrion*, latinul pedig *citrus*, *citrea* és *citrium*. A *medica* szó a latin elnevezésben (*citrus medica*) is inkább a perzsa eredetre utal (*medica*=méd), nem annyira a növény orvosi használatára.²⁰ Néhányan úgy vélik, hogy a cédrárcirom egyértelműen Indiából érkezett Hellasba Nagy Sándor hadjárataihoz kapcsolódóan.²¹ Általánosságban ezt írják a citromról a fontosabb források. A növény azonosítását azonban a modern természettudomány is segít.

Archeobotanika és pollenelemzés

Az archeobotanikai vizsgálatok kimutatták, hogy az ókori Babilónia déli részén már a Kr. e. 2000 körül jelen volt a „citrom”. Ugyanakkor az ásatások során a magok elszenesedése miatt a pontos fajta azonosítása nem történhetett meg, így nem lehet igazolni, hogy a növényt (és melyik fajtáját) már esetleg ott is termesztették vagy csupán árucikként érkezett a területre. Tolkowsky arra is rámutatott, hogy az elszenesedés miatt nemcsak a fajta nem határozható meg, hanem annak pontos datálása sem lehetséges.²² Vagyis, ha ez Nagy Sándor hódítása idején már termesztett növény lett volna, akkor nem is lett volna annyira érdekes és jelentős a makedón uralkodó számára.

A Jeruzsálem melletti Ramat Rachel lelőhelyen végzett ásatások és pollenvizsgálatok eredményei más időpontra teszik a cédrárcitrom termesztését a Mediterráneumban. Az egyik kerti medence gipszében Kr. e. 5. és Kr. e. 4. századból származó megkövesedett cédrárcitrom pollenszemeket azonosítottak. A gipszréteg palinológiai vizsgálata nemcsak a cédrárcitrom pollenszemait (32%-ban) mutatta ki, hanem más gyümölcsfák és cédrusfák pollenjeit is.²³

A Földközi-tenger nyugati medencéjében más-más időpontokból is kerültek elő leletek, amelyek tovább nehezítik a citrom átvételének pontos meghatározását.

A Nápoly melletti görög kolónia, Cumae területén talált pollenszemek eredményei azt mutatják, hogy legkorábban kb. Kr. e. 896-657, legkésőbb pedig Kr. e. 38 és Kr. u. 123 között már termesztették a citromot.²⁴ A Kr. e. 6. századból a szardíniai Monte Sira-i pun nekropoliszból is előkerült egy boros kancsó,

²⁰ Langgut 2017, 816.

²¹ Coubray–Zech–Matterne–Mazurier 2010, 278; Zohary–Hopf–Weiss 2012, 146–147; Langgut 2017, 816; Bouchaud–Morales–Schram–van der Veen 2017, 277.

²² Langgut 2017, 816.

²³ Langgut 2017, 816; Langgut–Gadot–Porat–Lipschits 2013, 124; Lipschits–Gadot–Langgut 2012, 71.

²⁴ Bui Thi–Girard 2014, 174; Langgut 2017, 817; Bouchaud–Morales–Schram–van der Veen 2017, 277.

és a benne található maradványok kémiai elemzése során az egyik összetevőt azonosították a citrommal.²⁵ A nápolyi öböl északi részén, Ischia szigetéről pedig elszenesedett cédrátcitromok kerültek elő, amiket a Kr. e. 6. századra datálták. Pompeiiben a Hercules esküvőjéről elnevezett villában is találtak archeobotanikai bizonyítékokat a Kr. e. 2. század első feléből, és a Fortuna templomban is a Kr. u. 1. századból. Ugyanakkor a Forum Romanum ásatása során is előkerült 13 mag és citromhéj, amelyeket Augustus korára datáltak.²⁶

A polinológiai és az archeobotanikai vizsgálatok eredményei ugyanakkor nem esnek egybe. A nápolyi-öböl környékén több területen is találtak citrompolleneket, és az üledékekben maradványokat, de mindegyiket más-más időpontra datálták. Ha a cumae-i pollenvizsgálat eredményeit nézzük, akkor igen nagy eltéréssel találkozunk, hiszen nem mindegy, hogy a Kr. e. 9-8. századra datáljuk a termesztés időpontjának kezdetét vagy a Kr. e. 1. és Kr. u. 2. századra. Az Ischia szigetéről előkerült elszenesedett citromok alapján pedig a Kr. e. 6. századra teszik az időpontot. A kutatók rámutattak arra, hogy ha már a Kr. e. 9-8. században termesztik a citromot, akkor folyamatosan jelen kellene lennie a citrompollennek a különböző rétegekben, de ez nem így van. Bizonyos rétegekből hiányzik. Ezt a hiátust Grüger és Thulin azzal magyarázza, hogy a kutatók figyelmen kívül hagyták a térségben zajló szeizmikus tevékenységeket, amelyek keveredést okozhattak a pollenrétegekben, így okozva ekkora zavart.²⁷ Coubray és munkatársai a technológiai fejlődés eszközrendszerét kihasználva az Ischia szigetéről előkerült elszenesedett citromokon mikrotomográfiai alapú hosszanti és tengelyirányú virtuális keresztmetszeti vizsgálatot végeztek, és kiderült, hogy a talált gyümölcsök, nem is citromok voltak, hanem a házi berkenye maradványai (*Sorbus domestica*).²⁸

Vagyis ezek a pollenvizsgálati és archeobotanikai eredmények sem adnak megbízható képet, hogy mikor és honnan érkezett a citrom.

Írott források

Egyiptomban a ptolemaioszi és a római időszakban, az akkori görög papiruszokon is számos görög elnevezést találhatunk a citromra. Ezek a kifejezések eltérnek a klasszikus szerzők által használtaktól. A papiruszon a fára vagy a növényre (is) használt terminus a *kitrion* (v. *kitrin*), a gyümölcsre pedig általában a *kitron*. Ezek a kifejezések megfeleltethetők a latin *citrus*, *citrea* és *citrium* szavaknak.²⁹ A *κεδρόμηλον* (*kedromélon*), amit a *κίτριον* (*kitrion*) szinonimájaként használt

²⁵ Botto–Salvadei, 2005; Bouchaud–Morales–Schram–van der Veen 2017, 277.

²⁶ Coubray–Zech–Matterne–Mazurier 2010, 278; Langgut 2017, 817.

²⁷ Grüger–Thulin 1998, 36. Langgut 2017, 817.

²⁸ Coubray–Zech–Matterne–Mazurier 2010, 280–281.

²⁹ André 1985, 68; Amigues 2005, 364; Bouchaud–Morales–Schram–van der Veen, 2017, 292.

Dioskoridés,³⁰ csak egyetlen egy, a Kr. u. 7. századból származó töredékes papiruszon maradt fenn:

[κε]δρομήλ[ων -ca.?-]

μυρσίνο(ν)

μέλιτος

κοριάζων

5χυρ[-ca.?-]

----- (CPR X 138)

Először a Kr. e. 4. században élt Antiphanés, a komédiáíró említ egy gyümölcsöt, amit később a Kr. u.-i 2. században élt Athénaios a *Deipnosophistae c. művében* idézi. Antiphanés egy fiatalemberről írt, aki „almát” ajándékozott a szereplőjének. A férfi azt mondta, hogy ezek az „almák” a perzsa királytól érkeztek, gyönyörűek, ritkák és nagyon nagyra nőttek. A szeretője viszont aranyalmának nevezte ezeket az „almákat” (Athenaus: *Deipnosophistae* III. 27.).³¹ A hosszú idézet után Athénaios hozzá teszi, hogyha valaki kételkedne abban, hogy ez a leírás a citromra vonatkozik, azok számára további bizonyítékokat sorol fel.

Így másik helyen Démokritosra hivatkozik, aki a citrom mérgezéselleni jótékony hatásáról beszél. Majd Aristotelés tanítványára Theophrastosra utal, aki a Kr. e. 4. században élt peripatetikus volt és aki elsőként írta le a citromot, amit médnek vagy perzsának neveztek.³²

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy sem az írott források, sem pedig a természettudományos módszerek alapján nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy a barack és a citrusfélék pontosan mikor érték el a Mediterráneumot, csak az látjuk, hogy már a Kr. e. 4. században, mint ismert és használt növényekről írnak róluk. Egy azonban bizonyos, hogy a perzsának vagy médnek nevezett

³⁰ Dioscorides: *De Materia Medica* I. 115. 5.

³¹ Αντιφάνης μὲν ἐν Βοιωτίῳ (II 35 K) καὶ περὶ μὲν ὄψου γ' ἡλίθιον τὸ καὶ λέγειν ὡσπερ πρὸς ἀπλήστους. ἀλλὰ ταυτὶ λάμβανε, παρθένε, τὰ μῆλα. Β. καλὰ γε. Α. καλὰ δῆτ, ὃ θεοί-νεωστί γὰρ τὸ σπέρμα τοῦτ' ἀφιγμένον εἰς τὰς Ἀθήνας ἐστὶ παρὰ τοῦ βασιλέως. Β. παρ' Ἑσπερίδων ὄμην γε, νῆ τὴν Φωσφόρον, φησὶν τὰ χρυσᾶ μῆλα ταῦτ' εἶναι-τρία μόνον ἐστίν. Α. ὀλίγον τὸ καλὸν ἐστὶ πανταχοῦ καὶ τίμιον.

³² Athenaus: *Deipnosophistae* III. 26: φησὶ γὰρ ὁ φιλόσοφος ἐν τῷ τετάρτῳ τῆς περὶ φητῶν ἱστορίας οὕτως (4, 2) ἡ δὲ Μηδία χώρα καὶ ἡ Περσις ἄλλα τε ἔχει πλείω καὶ τὸ μῆλον τὸ Περσικὸν ἢ Μηδικὸν καλούμενον.

növények végső soron keletibb eredetűbbek voltak, csak a perzsák közvetítésével jutottak Hellasba. Azt is érdemes hozzátenni, hogy itt nem a perzsa vagy a méd törzsterületekre kell gondolni, hanem egy olyan időszakra, amikor a perzsa birodalom Babilontól Indiáig terjedt ki vagyis az átvétel helye és iránya még a „perzsa” jelző segítségével sem azonosítható pontosan.

Bibliográfia

- Adler, A. (szerk.) 1928–1938. *Suidae Lexicon*, 5 vols. Stuttgart.
- Amigues, S. 2005. „Végétaux et aromates de l’Orient dans le monde antique” In: *Topoi*, 12, 1, 359–383.
- André, J. 1985. *Les noms de plantes dans la Rome antique*. Paris.
- Arata, L. 2006. „Medical Aspects of the Encounter between Greece and the Persian Empire” In: *Iranica Antiqua*, vol. XLI, 119–125.
- Bielenberg, D. G. – Gasic, K. – Chaparro, J. X. 2009. „An Introduction to Peach (*Prunus persica*)” In: Foltá, K. M. – Gardiner, S. E. (szerk.): *Genetics and Genomics of Rosaceae; Plant Genetics and Genomics: Crops and Models*. Springer, New York, 6, 224–234.
- Botto, M. – Salvadei L. 2005. „Indagini alla necropolis arcaica di Monte Sirai. Relazione preliminare sulla campagna di scavi del 2002” In: *Rivista di studi fenici*, 33, 1/2, 81–167.
- Bouchaud, C. – Morales, J. – Schram, V. – van der Veen, M. 2017. „The earliest evidence for citrus in Egypt” In: Zech-Matterne – V., Fiorentino, G. (szerk.): *AGRUMED: Archaeology and history of citrus fruit in the Mediterranean: Acclimatization, diversifications, uses*. Publications du Centre Jean Bérard. Naples, 277–310.
- Bui Thi, M. – Girard, M. 2014. „Citrus (Rutaceae) was Present in the Western Mediterranean in Antiquity” In: Chevalier, A. – Marinova, E. – Pena-Chocarro, L. (szerk.): *Plants and People: Choices and Diversity Through Time*. Oxbow Books, Oxford, 170–174.
- Coubray, S. – Zech-Matterne, V. – Mazurier, A. 2010. „The earliest remains of a Citrus fruit from a western Mediterranean archaeological context? A microtomographic-based re-assessment.” In: *Comptes Rendus Palevol*, 9, 6/7, 277–282.

- Dunbabin, T. J. 1957. *The Greeks and Their Eastern Neighbours: Studies in the Relations between Greece and the Countries of the Near East in the Eighth and Seventh Centuries B.C.* Society for the Promotion of Hellenic Studies, London.
- Gmitter, F.G. – Hu, X. 1990. „The possible role of Yunnan, China, in the origin of contemporary citrus species (Rutaceae)” In: *Econ Bot*, 44, 267–277.
- Gur, A. 1974. *Fruits of the land of Israel*. Hakibbutz Hameuhad, Tel Aviv, Israel (in Hebrew).
- Grüger, E. – B. Thulin. 1998. „First results of biostratigraphical investigations of Lago d’Averno near Naples relating to the period 800 BC-800 AD.” In: *Quat. Intl.* 47, 35–40.
- Harrauer, H. (szerk.) – Müller, M. H. M. – Rom, B. – Hameter, W. – Palme, B. – Taeuber, H. – Diethart, J. – Worp, K. A. 1986. *Corpus Papyrorum Raineri, X. Griechische Texte, VII*, Vienna.
- Jacoby, F. 1922. “Ktesias” In: *RE*, vol. 11, cols. 2032–2073. Stuttgart.
- Jagusiak, K. – Kokoszko, M. 2019. „A Peach (*Prunus Persica* [L.] Batsch.) in Ancient and Early Byzantine Medicine According to Selected Sources (1st – 7th A.D.)” In: *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae*, 28(2), 2019, 27–41.
- Langgut, D. – Gadot, Y. – Porat, N. – Lipschits, O. 2013. „Fossil pollen reveals the secrets of the Royal Persian Garden at Ramat Rahel, Jerusalem” In: *Palynology*, 37:1, 115–129.
- Langgut, D. – Gleason, K. – Burrell B. 2015. „Pollen analysis as evidence for Herod’s Royal Garden at the Promontory Palace, Caesarea” In: *Israel Journal of Plant Sciences*, 62:1-2, 111–121.
- Langgut, D. 2017. „The Citrus Route Revealed: From Southeast Asia into the Mediterranean” In: *HORTSCIENCE*, 52(6), 2017, 814–822.
- Lenfant, D. 2004. *Ctésias de Cnide. La Perse, L’Inde, Autres Fragments*, Paris.
- Lipschits, O. – Gadot, Y. – Langgut, D. 2012. „The Riddle of Ramat Rahel: The Archaeology of a Royal Edifice from the Persian Periods” In: *Transeuphraten*, 41, 57–79.
- Miller. M.C. 1997. *Athens and Persia in the Fifth Century B.C.: A Study in Cultural Receptivity*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Ruas, M. – Mane, P. – Hallavant, C. – Lemoine, M. 2017. „Citrus fruit in historical France: Written sources, iconographic and plant remains” In: Zech-Matterne, V. – Fiorentino, G. (szerk.): *AGRUMED: Archaeology and history of citrus fruit in the Mediterranean: Acclimatization, diversifications, uses*. Publications du Centre Jean Bérard, Naples, 2017, 157–184.
- Starr, C. G. 1977. „Greeks and Persians in the Fourth Century B.C.: A Study in Cultural Contacts Before Alexander, II: The Meeting of Two Cultures” In: *Iranica Antiqua*, 12, 49–115.
- Steier, A. 1937. „Persica (Pfersich)” In: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Metzler, Stuttgart, 19/1, col. 1022–1026.
- Yiu, Y. 2019. „Citrus Fruit in Antiquity” In: *Cahn’s Quarterly*, 1, 10–12.
- Zheng, Y. – Crawford, G. W. – Chen, X. 2014. „Archaeological Evidence for Peach (*Prunus persica*) Cultivation and Domestication in China.” In: *PLOS One*, 9(9), 1–9.
- Zohary, D. – Hopf, M. – Weiss, E. 2012. *Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Domesticated Plants in Southwest Asia, Europe, and the Mediterranean Basin (4th ed.)*. Oxford University Press, Oxford.

HEGYI W. GYÖRGY

KIRÁLYOK EGYMÁS KÖZÖTT. A XERXÉSSZEL BESZÉLGETŐ DÉMARATOS ALAKJA HÉRODOTOSNÁL

Démaratos, spártai király (uralkodott: Kr. e. 520 k.- 491 k.) forrásaink alapján nem tűnik jelentős történeti személyiségnek, nem volt meghatározó alakja sem spártai királyként, sem a perzsa király környezetében élő görögként a Kr. e. 6. század végi, illetve 5. század eleji történelemnek.¹ Bár az egyik legfontosabb *polis* uralkodója volt, de királytársa, Kleomenés – ugyanennek a korszaknak az egyik legagilisabb görög politikusa – rövid úton megbuktatta és száműzetésbe kényszerítette. Démaratos ezután egyike lesz a Perzsa Birodalomban élő számos görög emigránsnak, és elkíséri ugyan tanácsadóként Xerxést a görögök elleni hadjáratára, de ebben a szerepében sem sikeres, a nagykirály egyik tanácsát sem fogadja meg. A tényleges történelemformáló súlyával szemben azonban meglepően nagy szerep jut neki Hérodotos² elbeszélésében, és így a görög-perzsa háborúról kialakított képünkben is. Hérodotos szerint Xerxés hadjáratának két fontos pontján is kikéri Démaratos véleményét. Ezek a beszélgetések minden bizonnyal fiktívek,³ de a bennük megjelenő kérdések, továbbá az elbeszélésben való elhelyezkedésük, felépítésük és párhuzamaik annál érdekesebbek. Ez az írás Démaratos-epizódok rövid áttekintése után Xerxés és az emigráns spártai király leghosszabb, a VII. könyv nagy seregszemláját követő beszélgetésére fókuszál. Abból a nem túl merész feltételezésből indulok ki, hogy ha pontosabban értjük ezt a fontos jelenetet, illetve az itt elhangzottakat, továbbá Démaratos figurájának felépítését és „dramaturgiáját”, akkor jobban fogjuk érteni az első történetírónak azokat a görög identitással és politikai kultúrával kapcsolatos gondolatait is, amelyeket a spártai emigráns szájába adott.

¹ Uralkodásának, illetve emigrációjának kronológiájához Scott 2005, 253., illetve 548-550. és Shaw 1999, 288-289. Ez az írás elsősorban nem azzal foglalkozik, hogy mi történhetett az Kr. e. 5. század elején, hanem azzal, hogy az eseményeket hogyan „válogatta” és jelenítette meg Hérodotos. A korszak eseménytörténethez hérodotosi kontextusban l. Forsdyke 2002, 531-550. és Hanison 2002, Az eseményeket Kleomenésre fókuszálva igyekszik rekonstruálni Ősz 2003.

² Démaratos felbukkan még Pausaniasnál (III. 4, 3-5, III. 6. 8, III. 7, 7-9, III. 8, 7, IV. 15, 3), aki a hérodotosi történetet ismerteti, Plutarchosnál (Apophthegmata Laconica 28) – érdekes, hogy már Hérodotos is tud Démaratos „híres mondásairól” (VI. 70), Perzsiában élő leszármazottait említi Xenophón (Hell. III. 1, 6).

³ Fehling 1989, 205.

A Démaratos-*logos*

A Démaratos-*logos* – nem túlzás így nevezni, hiszen 35 caputban foglalkozik vele Hérodotos⁴ – két nagy „fejezetből” áll össze, az egyikbe a spártai történesek tartoznak: Démaratos származása, konfliktusa Kleomenésszel, trónfosztása, végül pedig szökése Spártából, a másodikban pedig a perzsa udvarban játszott szerepét tárgyalja Hérodotos. Démaratos az Eurypontida család sarja, és sokáig konfliktusok nélkül uralkodnak együtt az Agiada Kleomenésszel, hangsúlyozza Hérodotos (V. 75). Egy idő után azonban Kleomenés aktív külpolitikája nemcsak szövetségeseit ijeszti meg, hanem királytársa ellenkezését is kiváltja. Amikor Kleomenés Isagorast akarja *tyrannos*ként az athéniek nyakába ültetni, a korinthosiaiak után Démaratos is szembefordul vele, és elvonul csapatával Attikából, megüdvösítve királytársa vállalkozását (V. 74–76). Hérodotos evvel a konfliktussal magyarázza, hogy a spártaiak megváltoztatták azt a régi szokásukat, hogy a két király és velük a Tyndaridák mindig együtt vezetik a lakedaimóni seregeket háborúba (V. 75). A királyok közötti viszály Aigina kapcsán eszkalálódik, Démaratos itt is kerékkötője Kleomenés ambiciózus és agresszív külpolitikájának (VI. 50–51). Ezek után fogja az Agiada uralkodó Eurypontida kollégáját származásának és így legitimációjának kétségbevonásával megtámadni és az uralomból eltávolítani. Kleomenés, hogy célját elérje minden követ megmozgat, szövetkezik Démaratos rokonával, Leutyhidésszel és megvesztegeti a delphoi jósdát is, amelynek az ilyen ügyekben a végső szót ki kell mondania. Démaratos trónfosztása után még nem hagyja el rögtön Spártát, erre csak azután kerül sor, hogy utódja, Leutyhidés gúnyolódásával nyilvánosan megalázza (VI. 65–67).⁵ Ide, a spártai „fejezet” végére illeszti be Hérodotos azt a fontos információt is, hogy Démaratos korábban Olympiában a négyesfogatú kocsiversenyen győzelmet aratott.⁶

A *logos* spártai fejezetének politikatörténeti eseményei kiegészülnek egy vallási-mitikus szállal is: a király fogantatásának, illetve édesanyjának történetével. Démaratos anyja ugyanis a legszebb nő volt Spártában, pedig rendkívül rút kislánynak született. Szépségét dajkájának köszönhette, aki minden nap elvitte a csecsemőt Helené szentélyébe, hogy imádkozzon érte, s nem hiába, mert a szentély úrnője gyönyörűvé változtatta a gyermeket (VI. 61). A legszebb spártai

⁴ Hérodotos Démaratos nevét 30 caputban (56 alkalommal) említi, de a hozzá kapcsolódó, vagy a miatta (is) elmesélt anyag több caputra (35) rúg. Ebből a szempontból azonban még fontosabb, hogy mindaz, amit a Hérodotos a VI. könyvben a spártai királyokról és királyságról elmond (legfontosabb forrásunk az archaikus királyságról), az a Kleomenés – Démaratos viszály leírásában, annak apropóján hangzik el.

⁵ A rituális gúnyolódásról (erre a példára nagyban támaszkodva) I. Richer 1999, 96–97. Az *aidos* és a *timé* kapcsolatához Cairns 1993, 432–434.

⁶ Valószínűleg Kr. e. 504-ben, Shaw 1999, 281.

lányt Aristón király legjobb barátja vette nőül, de tőle csellet⁷ a király elragadta, hogy harmadik felesége legyen, ugyanis Aristón előző házasságai meddőnek bizonyultak.⁸ A barátjától kicsalt asszony utódot is szült az Eurypontida háznak: Démaratost. Ugyanakkor a trónörökös hét hónapra született, és már akkor felmerült a gyanú, hogy nem a királytól, hanem az első férjtől fogant (VI. 61–64).⁹ Ezt fogja majd jóval később felhasználni Démaratos megbuktatására Kleomenés, illetve az Eurypontida Leotychidés, aki az elmozdított király helyébe léphet. A személyes szálakat tovább bonyolítja, hogy Démaratos felesége korábban Leotychidés menyasszonya volt, akitől a király elrabolta őt (VI. 65). A királyi tisztségétől megfosztott, már Spárta elhagyására készülő Démaratos eskü alatt kérdezi meg anyját az igazságról: a király, vagy az első férje, vagy, ahogy a „még gonoszabb szóbeszéd” híreszteli, egy számárhajcsár (*onophorbos*) volt az igazi apja.¹⁰ Az anya válasza nem oldja fel a dilemmát, csak új dimenzióba helyezi. Elmondása szerint ugyanis a Démaratos vagy Aristóntól vagy a király vonásait magára öltve őt éjszaka felkereső *héróstól*, Astrabakostól fogant (VI. 68–70).

Fogantatásának az anyai története Démaratost Héraklésszel rokonítja, mindkét királyi család őseivel, akinek anyját Zeus kereste fel Amphitryón képében,¹¹ továbbá megidézi az emberi és természetfeletti apa kettősével a Tyndaridákat is.¹² Astrabakos ugyan csak egy helyi *hérós*, de személye a rivalizáló királyi családok és a legitimáció szempontjából különösen érdekes, ugyanis származását tekintve a másik királyi családhoz, az Agiadákhoz tartozik.¹³ Tehát e szerint a történet szerint Démaratos mindenképpen „kiválasztott” a fogantatása

⁷ A csel – esküt téve megígérik, hogy mindketten kiválaszthatják (és meg is kapják) a másik kincsei közül a nekik legjobban tetszőt – egy másik Hérodotos történetben is szerepel. Jellemzően ott is egy király, a kyrénéi Battos anyjáról van szó (IV. 154). Jó példa ez a spártai királyságot bemutató hérodotosi történetek folklorisztikus vonásaira, vö. a megszépülő kislány történetével (VI. 61), Millender 2002, 15.

⁸ A törvényes utód (egy fiú) születése nyilvánvalóan elengedhetetlen egy örökletes királyságban, Cartledge 1987, 111. Érdekes, hogy ugyanekkor hasonló probléma merül fel a másik királyi házban is, ott a bigámia lesz a megoldás. Kleomenés fogantatásának és születésének története Hérodotos V. 39–41.

⁹ A történet kultúrtörténeti háttéréhez, illetve a fogantatás idejének kérdéséhez ld. Forisek 2014, 184–185.

¹⁰ Látszólag igaza van a kommentárnak (Scott 2005, 253–254.), hogy az anya kikérdezésének jóval korábban kellett történnie, még a trónfosztás előtt, de kár ilyesféle logikát keresni, és a történelmet (hogy mi történt valójában) ilyen módon megpróbálni rekonstruálni, főképp anélkül, hogy megmagyaráznánk az okát, hogy Hérodotos miért alakította így az elbeszélést.

¹¹ Boedeker 1987, 189. A párhuzam relevanciáját megkérdőjelezi Scott 2005, 273.

¹² A kortárs történelmi figurák közül az ilyen típusú származástörténet versenyyőzteseknél bukkan fel (maga Démaratos is az volt), például Thasosi Theagenésről beszéltek, hogy Héraklés fia volt, Paus. VI. 11, 2, Burkert 1965, 169–170.

¹³ Ez az információnk Pausaniastól származik (III. 16, 9; l. még Astrabakos *héróónjának* helyéhez III. 16, 6).

éjszakáján történt csoda miatt, és egyrészt Aristón törvényes sarja, ahogy Héraklés is Amphitrióné, másrészt Astrabakos nemcsak természetfeletti származást biztosít neki, hanem bekapcsolja őt a másik királyi ház vérvonalába is, mintegy megkérdőjelezve Kleomenés legitimitációját. A héraklési fogantatás és a kapcsolat mindkét királyi ház vérvonalával Démaratost a legigazibb Héraklidává teszi, aki-ben akár egyesülhetne újra a két királyi ház.¹⁴ Nem tudhatjuk, hogy volt-e ilyen törekvése Démaratosnak, tehát ő vagy a hívei alakították így és terjesztették ezt a történetet, de hogy ő, illetve leszármazottai érzékelték az illetén értelmezési lehetőséget, arról Xenophón adata tanúskodhat, aki Démaratos perzsi utódai között ismer egy, a kapott perzsa (kisázsiai) terület felett uralkodó Proklés és Eurysthenés párost (Hell. III. 1. 6). Van egy markáns vélemény a szakirodalomban, amely Démaratosban egy ambiciózus spártai Hippiastrát lát, akit Xerxés azért vitt magával, hogy vazallus uralkodóként a meghódított Lakedaimón élére állítsa, s ez a történet valamilyen módon az ezt előkészítő propaganda eleme lenne.¹⁵ Logikus feltételezés, de nem magyarázza meg azt a tényt, hogy Hérodotos miért nem tudott erről semmit, vagy ha ismerte az elképzelést, miért hallgatta el, hiszen mint cáfolandót sem említi, ahogy például azt az Alkmeónidák elleni vádat, hogy Marathónnál összejátszottak volna a perzsákkal. Könnyebb egyetérteni Boedekerrel, aki azt hangsúlyozza, hogy Hérodotosnál milyen nagy különbség van a saját szűkebb hazájuk ellen áskálódó emigránsok és Démaratos között, aki nagyon szépen beszél a spártaiak bátorságáról.¹⁶ Ez a vita azonban kívül esik ennek az írásnak a keretein, ugyanis Hérodotos sem foglalkozik vele, Démaratos nála nem „perzsavezető”, nem alakítója – pro vagy kontra – a történéseknek, hanem csak kommentátora. A perzsa nagykirály közvetlen közelében, de görögként látja az eseményeket és göröggként fűz hozzájuk véleményt. A hosszú és kacskaringós történet anyjáról, származásáról és trónfosztásáról többek között alakjának megteremtését szolgálja. Nem egy ismeretlen és bevezetetlen figurával találkozunk az olvasók,¹⁷ mikor Xerxés magához hívhatja őt seregszemléje után. Ezek a mitikus allúziókkal teli történetek ugyanakkor jól illenek Hérodotos Spárta

¹⁴ A dór királyok Héraklida származásához a vonatkozó források részletes feldolgozásával Hall 1997, 56–65.

¹⁵ Burkert 1965, 174–176., aki a különböző történetekben (és apákban) egy *Agiada* és egy *Eurypontida* történetvariánst azonosít (az ilyen megközelítéshez l. újabban Scott 2005, 255–256.). Ez a „Quellenforschung” még Jacobyra megy vissza (1913, 412–413, 442–443.), ha így is volt (tehát volt ebben az esetben is két egymással szembenálló hagyomány), Hérodotos egységes történetté formálta a spártai *dyarchia* és Démaratos jellemzésére. Hegyi Dolores egyetért Burkerttel Démaratos szándékait illetően, és trónfosztott királyt Pausaniasszal állítja párba, mint akik a „perzsa gazdagság vonzásába kerültek” (Hegyi 1974, 76–77.).

¹⁶ Boedeker 1987, 192–193.

¹⁷ Az athéni olvasók (másodlagos vagy külső hallgatóságuk fontosságukról l. Chaplin 2000, 51–15., Roller 2004, 5.), de a többi nem spártai olvasó számára is Leonidas vagy Kleomenés neve 50 év távolából is biztosan sokat mondott, de Démaratosról jóval kevesebbet tudhattak (talán még olympiai győzelme révén volt a leghíresebb).

képéhez és a királyság, illetve más autokratikus uralmak témájához.¹⁸ Továbbá a Helené, illetve a nőrablás motívumának többszöri felbukkanása a Démaratos *logos*ban az egész mű bevezetőjét, a háború okának mitikus kontextusát idézi fel, s ezen keresztül megint csak Démaratos mondandójának központi voltát emeli ki.

A történet második „fejezetét” őt, a perzsa királyi udvarban játszódó epizód alkotja. Az elsőben Démaratos tanácsot ad Xerxésnek, hogy a bíborban születésből fakadó előjoggal érveljen Dareios előtt saját utódlása mellett (VII. 3). Hérodotos ugyan nem hiszi, hogy számított volna ez az érv, hiszen a döntő Atossa személye volt (VII. 3), de evvel egyrészt újfent szoros kapcsolatot teremtett a barbár és spártai királyok között, másrészt a történet elmesélésével megalapozta az olvasói előtt Xerxés és Démaratos későbbi tanácsadó viszonyát. Miután Xerxés átkelt Európába, és Doriskos mellett újra egyesült a szárazföldi és tengeri ereje, a nagy király elrendezi és megszámlálja őket, majd ezek után magához hivatja Démaratost, hogy kikérje a véleményét (VII.101-105). Ez a *logos* legfontosabb része, az itt elhangzó, illetve implicit módon megjelenő gondolatok fontossága miatt is építette fel annyi *caputon* keresztül Hérodotos Démaratos figuráját. Ezek a témák, mint látni fogjuk, olyan súlyúak, hogy ez a részlet véleményem szerint a mű és a görög-perzsa háború témájának egésze szempontjából is központinak tekinthető. Legközelebb a perzsa uralkodó már Thermopylainál hivatja magához spártai tanácsadóját, amikor felderítőitől értesül a spártai katonák fészülködéséről (VII. 209). Majd a csata után beszélgetnek, ahol a spártaiak halálmegvető bátorsága igazolta mindazt, amit korábban Démaratos róluk mondott. Ez sem elég azonban, hogy a király hallgasson az ekkor tett konkrét javaslatára, miszerint meg kell osztani a perzsa flottát és egyik felével Kythéra szigetét kell elfoglalni (VII. 234–237).¹⁹ Démaratos figurájának fontosságát önmagában is jól mutatja, hogy a thermopyliai csata leírását Hérodotos egy korábbi történetével zárja le. Démaratos titkos üzenetet küldött a perzsa udvarból Spártába egy írótabla *simas* viasza alá a fába karcolva a betűket. Így értesítette honfitársait az elűzött király, hogy Xerxés hadjáratot indít Hellas ellen (VII. 239). Démaratostól az olvasó Attikában a Thriai-síkságon búcsúzik el, ahol egy athéni emigránssal együtt tanúi lesznek a perzsák salamisi vereségét ígérő csodajelnek: Eleusis felől közeledő

¹⁸ A különleges fogantatás, illetve születés, a természetfölöttivel való kapcsolat, irracionális indulatok vagy akár a különösen brutális halál a keleti uralkodók, illetve *tyrannosok* (vagy zsarnokká váló uralkodók, mint Pheretimé) jellemzői, és nem lehet véletlen, hogy erősen meghatározzák ennek a két spártai királynak, s rajtuk keresztül Spártának a hérodotosi képét. A kérdést részletesen tárgyalja Millender 2002, 17–21.

¹⁹ Ez az egyik olyan részlet, amely felmerül a kutatásban, mint a hérodotosi szöveget datáló adat, miszerint ez azután (és azért) került be a műbe, miután Athén a peloponnésosi háború alatt elfoglalta Kythérát Kr. e. 424-ben (Thuc. IV. 89–101.) Scott 2005, 3–4, Fornara 1971, 25. Ugyanakkor felvethető, hogy Kythéra megszállásának ötlete, már jóval korábban is közzájön foroghatott Athénben.

hatalmas porfelhőt látnak és a misztériumszertartások *iakchos*-kiáltását hallják (VIII. 65).²⁰

A második „fejezet” epizódjait is számos motívum kapcsolja össze. Legnyilvánvalóbb módon Xerxés személye, illetve a spártai király tanácsadói szerepe. A Thriai-síkságon nincs ott Xerxés, de Démaratos, miután megtudja Dikaiostól, hogy mit jelent a porfelhő és a furcsa kiáltás, óva inti az athénit, hogy ezt a tudást bárkivel is megossza, ugyanis, *ha ezek a szavak a király fülébe jutnak, el fogod veszíteni a fejed (...). Ezeket a tanácsolta Démaratos.* (VIII. 65) A beszélgetések témája is nagyrészt ismétlődik, központi eleme a spártaiak bátorsága. Továbbá alapvető vonása ezeknek az epizódoknak a tanácsadás lehetetlensége, illetve értelmetlensége. A trón egyik várományosaként Xerxés megfogadja Démaratos tanácsát, de a tanácsnak nem volt praktikus haszna. Doriskosnál és Thermopylai előtt a nagykirály nem hisz Démaratosnak és kineveti őt. Thermopylai után ugyan belátja tanácsadója igazát, ami a spártaiak bátorságát illeti, de a tanácsát, arról, hogy hogyan is lehetne legyőzni őket, nem fogadja meg. Salamis előtt pedig már a spártai király nincs Xerxés közelében (bizonyos értelemben Artemisia veszi át a szerepét), és Démaratos látványosan ki is lép a királyi tanácsadó szerepéből: Dikaiosnak azt tanácsolja, hogy hallgassa el a nagykirály elől, amit a közelgő csata kimeneteléről tud.²¹ Nagy hangsúlyt kap ezekben az epizódokban Démaratos spártai volta, de a Xerxéshez való lojalitása is, akinek hadjáratát a sajátjának is tekinti. Thermopylai előtt például így fogalmaz: *Ezek a férfiak azért jöttek, hogy megküzdjenek velünk (hémin) a szorosért* (VII. 209), de maga Xerxés is hosszan méltatja testvére előtt a közte és Démaratos közötti vendégbarátságot, és vendége hűségét (VII. 237). Hérodotos megteremtett egy figurát, aki görög és görög módra is gondolkodik, volt spártai királyként mindent tud a spártai hadásatról, szokásokról és mentalitásról, továbbá ismeri a többi görög *polist* is. Ugyanakkor, miután *polisa* ellene fordult, ő az ellenséghez pártolt, és lojalitása már a perzsa uralkodóé, mint ahogy ezt részletesen ki is fejt Doriskosnál, amikor Xerxés kétségbe vonja beszédének értelmes voltát (VII. 104). Nem vádolható tehát elfogultsággal, hogy a görögöket (a spártaiakat) csak „hazafisága” miatt dicsérné.

A doriskosi seregszemle

A perzsa sereg részletes bemutatása után kerül sor Xerxés és Démaratos leghosszabb beszélgetésére. A nagykirálynak a beszélgetést indító kérdése a seregszem-

²⁰ Az Eleusisi istennők szorosan össze vannak kapcsolva a görög identitással, illetve a perzsa háborúval Hérodotosnál, Rodrigues 2020, 189–192, ami különös súlyt kölcsönöz ennek a jelenetnek.

²¹ Boedeker, akinek Démaratos-elemzésében az egyik fő téma a beszéd, a szavak hitelessége, érdekesen kapcsolja össze ezeket a részeket a korábbiakkal is, például a Pythia hazugságával, Boedeker 1987, 193–196.

le élményéből fakad és rendkívül egyszerű: lesz-e bátorsága a helléneknek szembeszállni ekkora sereggel, illetve ellent tudnak-e majd állni? Xerxés a kérdése után kialakult vitában elsősorban a számokon lovagol, újabb és újabb relációkat állít fel, ezer, ötezer, tízezer, ötvenezer görögre vetíti a perzsa haderőt. Pedig Démaratos pont azt hangsúlyozza, hogy nem a méret a lényeg, nem érdemes számolgatni, mert a *lakedaimóniak* (hangsúlyozottan csak róluk beszél) akárhányan is vannak szembe fognak szállni a perzsákkal, még akkor is, ha egész Hellas meghódolna. A hadsereg tömegéhez Xerxés szorosan hozzákapcsolja az egyeduralom, az egyetlen uralkodó kérdését, szerinte azért sem lennének képesek ellenállni a perzsáknak a hellének (akár nyugat összes népével együtt sem), mert nincs közöttük igazi egység (*mé eontes arthmioi* VII. 101). Korbácsütések hatására esetleg szembeszállnának a túlerővel, de szabad emberek esetében ez képtelenség (VII. 103). A korbács és a korbácsolás fontos elem Hérodotosnál, szorosan kapcsolódik a perzsákhoz, a barbár uralomhoz,²² egyik szimbóluma (azóta is) a keleti zsarnokságnak. Ugyan már rövidtávon sem túl hatékony eszköz, de nélküle Xerxés serege egy lépést sem tudna tenni. Ezt a hatalmas és számtalan népből összeálló sereget csak korbáccsal lehetett áthajtani Európa földjére (VII. 56) – a korábban megkorbácsolt tengerre vert hídon keresztül – és majd Thermopylainál is csak korbáccsal lehet csatába hajszolni őket (VII. 223). Végső soron a szabadság-zsarnokság ellentétpárról van szó, amely Hérodotos művének egyik legfontosabb témája,²³ és amely a háború kimenetele szempontjából is döntő. A szabad görögök rácáfoltak Xerxésre, és győzni tudtak egy egyeduralmú hatalmas hadseregével szemben. Ebben egyrészt az athénieknek volt óriási szerepe, akikről Hérodotos többször is elmondja, hogy a *tyrannistól* megszabadulva lettek képesek nagyszerű tettek végrehajtására (például V. 66, 78, 91),²⁴ s akik a perzsákkal szembeszállva – akár Marathónnál, akár tíz évvel később – a *tyrannis* visszatérése ellen is harcoltak.²⁵ Ugyanakkor az autokratikus vezetésnek, illetve a *tyrannis*nek a témája Spárta – a másik *polis*, amelyiknek oronlászrészke volt a görögök győzelmében – hérodotosi történelmében is nagy hangsúlyt kap.²⁶ Például a korinthusi Sósiklés híres *tyrannis* ellenes kirohanásában (V. 92) úgy beszél a spártaiakról, mint akik mindig is ügyeltek arra, hogy náluk ne jelenhessen meg ez a zsarnoki rendszer. A kérdés összetett voltát, illetve

²² Hartog 1988, 332.

²³ Újabb erről Munson 2020, 146–147.

²⁴ L. még Miltiadés szavait Kallimachoszhoz (VI.109) vagy Hérodotos összegzését Athén fontosságáról Salamis előtt (VII. 139).

²⁵ A „kül-” és „belpolitikai” szabadságfogalomról, illetve annak összekapcsolódásáról a perzsa fenyegetés árnyékában Munson 2020, 149.

²⁶ Spárta kitűnő, lykurgosi törvényeit (I. 65) már Hérodotosnál is értelmezhetjük úgy, mint ami ellentétes a tyrannisszal, ugyanis a peisistratida Athénnal szembeállítva (legalábbis a Hellásban tájékozódó Kroisos szemszögéből) olvasunk először róla, Asheri, 2007. 125.

az athéniak és Hérodotos idegenkedését a spártai *dyarchiától*²⁷ jól mutatja, hogy ez a beszéd akkor hangzik el, mikor a spártaiak pár éven belül már másodszer akarják visszaállítani Athénban a *tyrannist*, abban a városban, amely az ő közreműködésükkel szabadult meg Hippiastól. Még érdekesebb a Xerxés-Démaratos beszélgetés szempontjából, Kleomenés alakja, aki nemcsak Kambysésre hajaz erősen Hérodotosnál,²⁸ hanem – ettől nem függetlenül – a görög *tyrannosokra* is.²⁹ Rendkívül részletesen elmesélt konfliktusa Démaratossal ebben a relációban is értelmezhető: a kettős királyságba „beépített” hatalmi féket, a „*collegialitást*” számolja fel a vele szembeszálló Démaratos kiiktatásával, aki az ő egyeduralmi törekvéseinek áldozataként beszélget a nagykirállyal a szabadságról és zsarnokságról.

Démaratos a korbács kontra szabadság évrre csak óvatosan, implicit módon reagál, Xerxés, mint rögtön kiderül, nem is érti, de Hérodotos olvasói – a Kr. e. 5. századtól máig – igen. A korbáccsal, a *despoteia* ikonikus eszközével nem közvetlenül a szabadságot, hanem a *despotikos nomos* állítja szembe (*epesti sphi despotés nomos* VII. 104). Millender meggyőzően érvel amellett, hogy az athéniaknek író³⁰ Hérodotos a *nomos* által kényszerített spártaiak bátorságát, *akik szabadok, de nem teljesen szabadok (eleutheroi eontes ú panta eleutheroi eisin* VII. 104) alacsonyabb rendűnek mutatja be a szabad akaratukból bátor athéniakénál.³¹ Elképzelhető, hogy a Kr. e. 5. századi Athénben valaki így (is) értelmezhetette ezeket a caputokat, de nem lehetett Hérodotosnak olyan a spártaiak ellenében elfogult olvasója, aki a thermopyliai háromszázak esetében a kényszert, s nem a bátorságot hallotta ki a szövegből. Még fontosabb azonban a beszédhelyzetet megérteni. Démaratos valami nagyon görög dolgot próbál elmagyarázni egy perzsának – a perzsa királynak, egy király bíborban született fiának – aki, ha az felbosszantja, a tengert is megkorbácsoltatja.³² Továbbá a *despotikos nomos*, mindegyik görög *polis* polgárának ismerős lehetett, a közösség, a hagyományok kényszerítő ereje nem csak Spártában volt a társadalmi és állami rend alapja.³³ Tehát Démaratos az önmagát irányító politikai közösség működé-

²⁷ Hérodotos és az 5. századi Athén demokrácia felfogásának szoros kapcsolatához l. például Forsdyke 2001.

²⁸ Griffiths, 1989, 70–71.

²⁹ Munson 1991, 50–51, Millender 2002. 20–21.

³⁰ Ostwald 1991, 139, Evans 1991. 89–91.

³¹ Millender 2002. 29–30. Nem ennyire élesen, de szintén a különbséget hangsúlyozza Munson 2020, 148–149.

³² Ugyanakkor Xerxés érvelése és gondolatmenete is elhelyezhető a görög szellemi palettán, a beszélgetés értelmezhető úgyis, hogy ő a *physis* mindenhatósága mellett érvel a *nomossal* szemben Provencal 2015. 53–56.

³³ A megfutamodást tiltó legfőbb szabály ugyanakkor kétségkívül nem Archilochost, hanem a spártai Tyrtaiost idézi meg, aki az archaikus görög irodalomban a legplasztikusabban fogal-

sét próbálja „perzsára” lefordítani a korbácsban gondolkodó keleti despotának. A politikai rendszerek szembeállítását az olvasóban – már csak a perzsa király személye miatt is – a perzsa „országnagyok” vitáját (III. 80-83) idézi meg, és a küszöbön álló összecsapást a *monarchia* és *isonomia* próbájának is mutatja. Ugyanakkor az *epesti sphi despotés nomos* egy újabb párhuzamos szöveghelyet, Dareios „*sophista*” kísérletét és a Hérodotos által egyetértőleg idézett pindarosi, *nomon pantón basilea einai* gondolatot (III. 38) is eszünkbe juttatja.

A másik, Xerxés által megpendített téma, a görögök egységének problémája szintén központi szerepet játszik a műben: kik lépnek be és tartanak ki a szövetségben, ez a háború legdöntőbb kérdése volt, és Hérodotos is óriási figyelmet szentel neki. Ez nyilvánul meg abban is, hogy az előző könyvekben három, *polisok* közötti konfliktus van nagy részletességgel bemutatva, a Spárta-Athén és az Athén-Aigina viszály, továbbá a Spárta-Argos háború. A közös bennük az, hogy a görög-perzsa összecsapás előtti évtizedekben zajlanak, és erősen befolyásolják a perzsák elleni görög szövetség erejét. Athén és Spárta végül kitartott egymás mellett, az aiginai hajók is ott harcoltak az athéniakkal együtt Salamisnál, Argos *hoplitái* ellenben hiányoznak a görög seregből. Hérodotosnál mindhárom konfliktusban nagy szerep jutott Kleomenésnek, aki – mint fentebb már volt róla szó – Athén kapcsán hasonlott meg, és Aigina kapcsán különbözött össze végleg királytársával. A nagykirály környezetében nyilván Démaratos az egyik legtajékozottabb ember a görög szövetség viszonyaiban, és az egyetlen konkrét háborús tanácsa is pont arra vonatkozik, hogy hogyan lehetne ezt a szövetséget megbontani, de azt csak Thermopylai után javasolja, itt nem reagál erre a kérdésre, hanem mint láttuk, hangsúlyozottan csak a spártaiakról beszél.

Xerxés Démaratos figyelmeztetését kérdésnek (*kompos*) tartja, hiszen, ha a spártaiak olyanok és akkorák, mint azok a hellének, akiket ismer, akkor képtelenség, amit állít, és felszólítja a spártai királyt, hogy küzdjön meg nem is tíz, hanem húsz perzsával, ismeri ugyanis a spártai királyok kettes szorzóját (VII. 103). Démaratos visszautasítja a bemutatót, nemhogy hússzal, de eggyel sem állna ki, ha rajta múlik, illetve, ha nagy a verseny tétje, kiáll egy olyan perzsával, aki azt állítja, hogy akár három hellénnel is elbír. Ugyanis – folytatja – a lakedaimóniaiak párviadalban senkinél sem rosszabbak, ha együtt harcolnak, mindenkinnél jobbak (VII. 104). Vagyis a spártaiak nem óriások, de *phalanxban* harcolnak, és amire külön-külön képtelenek lennének, azt együtt, sokat gyakorolt, zárt formációjukban meg tudják tenni. A *phalanx* az archaikus és klasszikus korban ugyanúgy elválaszthatatlan az archaikus görög világtól, mint az önmagukat irányító, a *despotikos nomosnak* magukat alávető politikai közösségeik, a *polisok*. Tehát nem csak spártai, de nagyon is hellén, ahogy itt Démaratos beszél, akinek van még (en passant) egy nagyon görögös kitétele: ha komoly versenyről van szó (*megas epostryón agón*), akkor mégis kiáll egy párviadalra. A perzsa királlyal

mazta meg ezt, a közösség megvetését és a száműzetést ígérve azoknak, akik gyáván otthagyják helyüket a csatasorban (például D. 6, illetve 8).

egy „agonisztikus kultúrában” nevelkedett, és nem mellékesen olympiai győztes hellén próbálja megértetni a görögök mentalitását. Tehát a spártai – illetve görög, hiszen amiről Démaratos itt beszél, azt egy athéni vagy egy korinthusi is sajátjának érzi – identitás fontos elemei fogalmazódnak meg abban a hellén-barbár párbeszédben, amely előrevetíti a görögök győzelmét, és amelyet a barbár uralkodó értetlenkedése és nevetése csak még hangsúlyosabbá tesz. Érdeemes itt újra kiemelni, hogy Hérodotos a spártai királyság bemutatásakor, mennyire hangsúlyozta a perzsa, illetve más barbár királysághoz való hasonlóságot közvetlenül is (VI. 59) és elsősorban Kleomenés, de Démaratos figuráján keresztül is.³⁴ Ez még hangsúlyosabbá teszi a két *basileus*, a görög és a perzsa véleménye közötti különbséget, és Démaratos görög voltát. A görög identitás szempontjából a jelenet legközelebbi párhuzama, mintegy párdarabja az athéniak beszéde Alexandros makedón királyhoz,³⁵ illetve a spártai követekhez a perzsákkal szembeni ellenállásról és a görögség mibenlétéről (VIII. 143-144). Biztosan nem véletlen és nem független a periklési Athéntól, hogy a görög identitást egyetlen *polisra* vetítve egy spártai, míg az „összgörög” értékeket az athéniak fogalmazzák meg.

Már az eddigi fogalmak és témák is számos párhuzamos Hérodotos helyet idéztek fel a „Démaratos-*logoson*” belül és kívül, és ezeknek csak egy töredékére lehetséges kitérni. Két párhuzamos helyet azonban még mindenképp említeni kell. Nyilván nagyon fontos funkciója ennek a jelenetnek, hogy előkészítse a Thermopylai szorosban vívott csatát. Démaratosnak arra a kitételére, hogy akár ezer embernél kevesebb spártai is szembeállna a perzsákkal Xerxés nem is reagál. Amit a spártai mond, az teljesen értelmetlennek tűnik, hiszen már az ezer is egy képtelenül kicsi szám az ő seregéhez képest. Maga Démaratos sem tudja, hogy a jövőbe lát, de Hérodotos minden olvasója számára ez az „ezernél kevesebb” pontosan háromszázat jelent. Leonidás, egy másik spártai király vezetésével pontosan az fog megvalósulni hamarosan, ami a *hoplita phalanx* fölényéről, a spártaiak halálmegvető bátorságáról és a zsarnoksággal való szembeállás éthosáról elhangzik a volt spártai király szájából.³⁶ Xerxés megtapasztalja azt,

³⁴ Griffiths, 1989, 70-71, Millender 2002, 14-17.

³⁵ Az pedig, ahogy egy caputtal korábban a spártaiak kommentálják az Alexandros által közvetített békeajánlatot a zsarnokság hérodotosi témáján keresztül kapcsolódik a doriskosi beszélgetéshez. Nem szabad hallgatni Alexandrosra, aki *tyrannosként* támogatja egy másik *tyrannos* ügyét (VIII. 142).

³⁶ Démaratosnak egyik karakterisztikus vonása, hogy ő „a másik”, nemcsak Kleomenés ellenfele vagy Xerxés beszélgetőtársa, de Leonidasnak is ellenpontja. Ez már a fentiekből is nyilvánvaló, de Hérodotos erre rá is erősít a Thermopylai szorosban: a VII. 234-237. caputokban olvashatjuk Démaratos utolsó beszélgetését Xerxésszel és a 239-ben a titkos üzenetének sztoriját, a két rész közé beékelve (238) van szó Leonidás testének felkutatásáról és megcsonkításáról. Míg a 237. caputban a perzsa király hosszan méltatja Démaratost, a következőből megtudjuk, hogy Leonidást mindenkinél jobban gyűlölte. A kutatásban van is, aki nagy hangsúlyt helyez erre a kapcsolatra: az okos, de megalkuvó és a hősi halált haló király ellentétpárjára, ld. Myres

amit korábban kinevetett és értelmetlen őrült beszédnek tartott: a spártaiak egymaguk is szembeszállnak a perzsákkal és a *despotikos nomos* százszor hatékonyabbnak bizonyul a korbácsnál, még akkor is, ha a korbáccsal előrehajszolt tömegek végül nagy nehezen győznek a maroknyi görög fölött.

Egy másik jelenet, amellyel a doriskosi beszélgetés szoros kapcsolatot mutat, Kroisos és Solón találkozása. Mindkét esetben egy keleti egyeduralkodó szembesül görög beszélgető partnere értetlenségével: ahogy Démaratos nem adta meg a kellő elismerést Xerxés hatalmas seregének, Solón sem volt hajlandó a kincsek „seregszemléje” után Kroisos szinte felmérhetetlen nagyságú vagyonát eléggé értékelni, és őt a legboldogabb emberként megnevezni. Továbbá azok az értékek, amelyeket az athéni Tellos alakján keresztül Solón megfogalmaz és szembeállít a keleti uralkodó megszámlálhatatlan kincseivel, nagyon hasonlóak, mint amelyeket a spártai király állít szembe a keleti sereg tömegével. Tellos egy hosszú és szép élet után hősi halált hal *polisa* védelmében, és közössége kitünteti őt. A *despotikos nomosnak*, a közösség szigorú, kényszerítő rendjének a másik, a pozitív, a *polis* polgárának boldogságát biztosító arcát mutatta meg Solón. Érdekes, és a párhuzamot erősíti, hogy a doriskosi beszélgetésben is megjelenik a vagyon kérdése, pontosabban a görögök jellemző szegénysége (amelyhez képest Kroisos gazdagsága krözüsi volt). Démaratos szerint a hellének mindig szegénységben éltek, ebből fakadt önmérsékletük, s a szigorú törvényeik, amelyeknek bátorságukat köszönhetik, és ezzel (a bátorsággal) védekeznek a szegénység és a zsarnokság ellen (VII. 102).

A beszélgetések tartalmi hasonlóságánál azonban talán még érdekesebbek a stílári és viselkedésbeli hasonlóságok. Rendkívül jellemző, hogy mindkét barbár nagyon hasonlóan kérdez. Első lépésként mindketten kiemelik beszélgetőpartnerük mások által elismert kiválóságát. Solón bölcs, ráadásul utazásaival tovább gyarapította ismereteit (I. 30), Démaratos pedig az egyik legjelentősebb és legerősebb városból érkezett (VII. 101), vagyis nem akárhik fogják megadni az elvárt választ, az ő borítékoltnak hitt dicséretük többet ér, mint egy átlagemberé. Második lépésként következik maga a kérdés. Végül pedig az elvárt válasz. Kroisos esetében Hérodotos fogalmazza meg, de mind az olvasónak, mind Solónnak teljesen világos a kérdés körülményeiből: a „ki a legboldogabb” kérdésre Kroisos szerint csak Kroisos lehet a válasz (I. 30). Xerxés kevésbé bízik görög partnerében, ő meg is fogalmazza a kérdése végén, hogy mi a helyes válasz (VII. 101). Vagyis kérdésük nem valódi, egyszerűen nagyságuk (kincseik és seregük nagyságának) elismerését várják. Solón egyáltalán nem hízelgett (úden hypothópeusas) – vezeti be az athéni vendég mondanóját Hérodotos (I. 30). Ugyanerre, egy despotával való beszélgetés nehézségére a saját jelenetében maga Démaratos reflektál: *az igazságnak megfelelően feleljek, vagy szájadize szerint (altheié é hédoné VII. 101)*. Xerxés válasza karikírozza

1953, 111, 254–253. Evvel szemben Boedeker, aki Démaratos és Xerxés fokozatos távolodását hangsúlyozza, a két spártai királyt kapcsolja össze Xerxésszel szemben, Boedeker 1987. 198.

a helyzetet: megparancsolja (*ekeleue*), hogy beszéljen az igazságnak megfelelően (VII. 101). Mint tudjuk egyik uralkodó sem értékelte, de nem is értette a kapott választ. Mindketten értelmetlenségnek tartják azt, amit görög partnerük mond. *Elbocsátotta, mert ostoba (amthea) embernek tartotta* (I. 33); Xerxés pedig kineveti (*gelasas*), amit Démaratos mond (103). A történetek folytatása is azonos, ugyanis kinek hamarabb, kinek később, de mindkét uralkodónak szembesülnie kell annak az igazságával, amit képtelen ostobaságnak vélték.

Összegzés

Hérodotos a Démaratos-*logoszt* már a perzsák által megszállt Attikában, az Eleusis melletti síkságon zárja le. Korábban már volt róla szó, hogy Démaratos a doriskosi beszélgetésben nem reagál Xerxésnek a hellének közötti szövetségre vonatkozó megjegyzésére, bármennyire fontos témája ez az egész műnek. Ez érthető is, hiszen Thermopylai előtt egyetlen *polis*, Spárta minden körülmények között való kitartását akarta hangsúlyozni. Mondani itt se mond erről semmit, annál érdekesebb és „hérodotosibb” ahogy az emigráns spártai király történetének utolsó epizódja reflektál a szövetség, elsősorban Athén és Spárta együtt maradásának végtelen fontosságára. Minden bizonnyal a háború egyik döntő pontja volt, amikor Themistoklés meggyőzte Eurybiadést, hogy a lakedaimóni hajóhaddal maradjon ott Salamisnál (VIII. 59–64). Közvetlenül ezután (a rákövetkező *caputban*) egy athéni és egy spártai emigráns Xerxés udvarából, Dikaios és Démaratos együtt, közösen lesznek tanúi a perzsák salamiszi vereségét ígérő csodajelnek.³⁷ A jelenet helyszíne is sokatmondó, az olvasó ott találkozik Démaratossal utoljára, ahol a spártai király belépett a történelembe. Itt, Eleusisnél szállt szembe Kleomenésszel, aki egy *tyrannost* készült épp az athéniak nyakába ültetni, és rossz (továbbá a perzsákéval megegyező) szokása szerint közben az istennők szentélyét is kifosztotta (V. 74–76). Démaratos kilép a tanácsadói szerepéből és a görög-perzsa háború történetéből is, Hérodotos nem említi többet, kommentátori szerepe lényegében Thermopylaihoz kötődött. S bár ennek, továbbá származásának megfelelően mindig csak a spártaiakról beszélt, de szavaival, figurájával és történetének „kapcsolatrendszerével” a görög történelem legfontosabb hérodotosi kérdéseire szól hozzá.

Bibliográfia

Asheri, D. - Lloyd, A. - Corcella, A. 2007. *A Commentary on Herodotus Books I-IV*. Oxford.

³⁷ Boedeker, aki szerint a Démaratos történetben a megosztottság a másik (a beszéd, a közlések hitelessége mellett) nagy téma (Boedeker 1987, 196), itt az emberi szint (Themistoklés sikere) után megjelenő természetfölöttit hangsúlyozza (Boedeker 1987, 200).

- Boedeker, D. 1987. „The two faces of Demaratus”: D. Boedeker, (szerk.) *Herodotus and the Invention of History, Arthusa* 20, 185–207.
- Burkert, W. 1965. „Demaratos, Astrabakos und Herakles. Königsmythos und Politik zur Zeit der Perserkrige”: *MH* XXII, 166–177.
- Cairns, D.L. 1993. *Aidos*. Oxford.
- Cartledge, P. 1987. *Agesilaos and the Crisis of Sparta*. London.
- Chaplin, J. D. 2000. *Livy’s Exemplary History*. Oxford.
- Evans, J. A. S. 1991. *Herodotus, Explorer of the Past*. Princeton.
- Fehling, D. 1989. *Herodotus and his ,Sources’ Citation, invention and narrative art*. Ford. J. G. Howie. Leeds.
- Forisek P. 2014. „A hetes és kilences szám Censorinusnál”: Censorinus. *A születésnap*. (Ford., a kísérő tanulmányt és a kommentárokat írta: Forisek, Péter). Gödöllő-Máriabesnyő.
- Fornara, C. 1971. „Evidence for the date of Herodotus’ publication”: *JHS* 91, 25–34.
- Forsdyke, S. 2001. „Athenian democratic ideology and Herodotus’ Histories”: *AJP* 122, 329–58.
- Forsdyke, S. 2002. „Greek History, c. 525-480 BC.”: E. J. Bakker - I. J. F. de Jong - H. van Wees (szerk.): *Brill’s Companion to Herodotus*. Leiden – Boston – Köln, 521–550.
- Griffiths, A. 1989. „Was Kleomenes mad?”: A. Powell (szerk.): *Classical Sparta: Techniques behind her success*. London, 51–78.
- Hall, J. M. 1997. *Ethnic identity in Greek antiquity*. Cambridge.
- Hanson, V. 2002. „The Persian Invasions”: E. J. Bakker - I. J. F. de Jong - H. van Wees (szerk.): *Brill’s Companion to Herodotus*. Leiden – Boston – Köln, 551–578.
- Hegyí D. 1974. *Médismos. Perzsabarát irányzat Görögországban I.e. 508-479*. Budapest.
- Jacoby, F. 1913. „Herodotos”: *RE Supplement Vol. 2*. 205-520. Stuttgart. (Repr. 1956.)

- Millender, E. 2002. „Herodotus and Spartan despotism”: A. Powell – S. Hodkinson (szerk.): *Sparta. Beyond the Mirage*. London, 1–61.
- Munson, R. 1991. „The madness of Cambyses (Herodotus 3.16-38)”: *Arethusa* 24, 43–65.
- Munson, R. 2020. „Freedom and culture in Herodotus”: Th. Figueira – C. Soares (szerk.) *Ethnicity and Identity in Herodotus*. London - New York, 143–158.
- Myres, J. 1953. *Herodotus, Father of History*. Oxford.
- Ostwald, M. 1991. „Herodotus and Athens”: *ICS* 16, 137–148.
- Ősz F. 2003. „Kleomenés - a negatív hagyomány ereje”: *Antik Tanulmányok* XLVII. 2. 183–198.
- Provencal, V. L. 2015. *Sophist Kings. Persians as Other in Herodotus*. London.
- Richer, N. 1999. „Aidos at Sparta”: S. Hodkinson – A. Powell (szerk.): *Sparta: New Perspectives*. London, 91–115.
- Rodrigues N. S. 2020. „A goddess for the Greeks: Demeter as identity factor in Herodotus”: Th. Figueira – C. Soares (szerk.): *Ethnicity and Identity in Herodotus*. London - New York, 178–197.
- Roller, M. B. 2004. „Exemplarity in Roman Culture. The Cases of Horatius Cocles and Cloelia”: *Classical Philology* 99. (1.) 1–56.
- Scott, L. 2005. *Historical commentary on Herodotus, Book 6*. Leiden - Boston.
- Shaw, P-J. 1999. „Olympiad chronography and ‘Early’ Spartan history”: S. Hodkinson – A. Powell (szerk.): *Sparta: New Perspectives*. London, 273–309.

JANCSOVICS FANNI

A VÁROS PUSZTULÁSÁNAK VESZTESÉGE A GÖRÖG ÉS RÓMAI EMLÉKEZETBEN

Livius görög történetírással való kapcsolata visszatérő témája a stílusát és szerzői munkafolyamatát vizsgáló kutatásoknak. Ahogy Walsh fogalmaz: „Livius közvetlen számos görög történetíró nézeteinek örököse.”¹ A gondolat, miszerint Livius méltó utódja görög elődeinek már Quintilianusnál is megjelenik: *Sallustiust bátran Thuküdidész mellé merném állítani, s Hérodotosz sem vehetné zokon, hogy vele egyenrangúnak tartjuk azt a Titus Liviust, aki lebilincselő mesélő, áttetszően világos, a beszédek megformálásában elmondhatatlanul ékesszóló...* (Quint., Ins. X. 1, 101)² Ugyan Quintilianus megjegyzése sokkal inkább csak Livius (fel)értékelése, mintsem valós, mélyreható összehasonlítása a két szerzőnek. Ennek ellenére ez az összehasonlítás a Livius stílusát és narratív technikáit elemző modern kutatások egyik fő kérdése lett.

Ahogy azt már számos alkalommal megállapította a szakirodalom, Livius meglehetősen szabadon használja példaként Hérodotoszt, mind a beszédek narratívába illesztése során, mind amikor a narratívát megszakítva egyes szám első személyben szólítja meg olvasóit.³ Továbbá használja forrásként is: a görög mítosz és történelem epizódjait és motívumait áttemelve színesíti narratíváját.⁴ Ez a tanulmány az utóbbi eset egyikével foglalkozik, amikor Livius egy Hérodotosznál szereplő epizódot használ, mintegy sorvezetőként, átvéve a nagy előd narratíváját és motívumait. Ehhez két város megszállásának történetét vizsgáltam: Athént és Rómát, a Kr. e. 480/479-es perzsa támadás és a Kr. e. 390-es gall betörés kapcsán. A fő kérdésem a városok megszállásának Hérodotosznál és Liviusnál való megjelenítésére irányult, illetve arra, hogy ezek hogyan csapódtak le/tükröződtek a kulturális emlékezetben. Végül pedig, amennyiben lehetséges, kimutatni a két társadalom veszteségre való reakcióját, pontosabban a háborús trauma feldolgozásának módjait.

¹ “Livy is indirectly the heir to the views of numerous Greek historians.” (Walsh 1961, 21.)

² Simon L. Zoltán fordítása.

³ Azért sokkal ritkábban él ezzel, mint Hérodotosz. Champion 2015, 193.

⁴ Oakley 1997, 85. Erre példaként Oakley Gabii elfoglalását hozza, mely egyértelműen Zopyrus és Trasybulus hérodotoszi történeteit visszhangozza. (ld. Hdt., III. 154, V. 92, 6 and Liv., I. 54, 5–8) ld. Ogilvie 2003, 205–6. Ogilvie Livius rövid leírását Dionysios hosszabb verziójával hasonlítja össze, szóval D.H.-val összehasonlítva Livius inkább csak jelzésértékűen írja újra a motívumot.

II.

Athén elfoglalásának Hérodotosi narratívája a delphoi jóslatkérés pillanatával kezdődik: a közelgő perzsákkal való szembenézésre várakozva követeket küldenek Delphoiba. A kapott jóslat a Város tűz által való pusztulását, a templomok és a bennük levő istenszobrok leégését jövendölte.

*Kő kövön nem marad ott, rácsap mindenre a tűzvész
s ő, aki szűr szekerén száguld pusztítva, vad Arész,
dönt sok erős bástyát, a tiéteket is velük együtt,
s égeti fel számos házát a haláltalanoknak.*

Félő szobraikat már most áztatja veríték (Hdt., VII. 140, 3)⁵

A kedvezőtlen jóslattól lesújtott követek ekkor, egy tekintélyes delphoi férfi tanácsára könyörgő ruhában újra bementek a Pythiához. Az ekkor kapott, második, új jóslat lényege, hogy a pusztulást nem lehet elkerülni, így minden kétséget kizáróan megerősítette az elsőt, sőt Salamist is kilátásba helyezte: *Ó, te dicső Szalamisz, sok nő sarját megölöd* (Hdt., VII. 141, 4, VII. 142, 2) A jóslat szerint eljövendő teljes pusztulás alóli egyetlen kivételt a faerődök jelentik. A követek hazatérése után az athéniak ezt a második jóslatot kétféleképpen értelmezték. Az első értelmezés szerint a faerőd az Akropolisra utal, melyet Hérodotos azzal magyaráz, hogy egykor cölöpsorral volt körbevéve. A másik csoport értelmezése szerint azonban a hajókat jelenti. Bár a Salamisra vonatkozó sor gyengíteni látszott ezt az értelmezést, mivel tengeri csatát és hatalmas veszteséget sejtet. Ennek ellenére a második értelmezés nyert, melyet egy csoda is alátámasztani látszott. Athéna szent kígyója, amit rendszeresen áldozati zsengekkel vagy mézeslepénnyel tápláltak a papok, érintetlenül hagyta az ételt. Ezen epizód kapcsán írja Plutarchos, hogy Themistoklés érvelés helyett ehhez a csodához folyamodott, hogy alátámassza az értelmezést: az istennő elhagyta a várost, és nekik is így kellene tenni. A Themistoklésre vonatkozó megjegyzés Hérodotosnál nem szerepel, ráadásul leírásában már a város kiürítése közben történik a csodajel, mintegy támogatandó az evakuálást. Mindössze három csoport marad a városban: a templomőrök, a szegények és azok, akik a jóslatot az Akropolis megmenekülésével magyarázták és ennek megfelelően ide is vonultak vissza. A nyitott kapukon az üres Városba érkező perzsák pedig hosszas ostrom alá vették az Akropolist. Végül a hegy egy, az athéniak által megmászhatalannak hitt, így őrség nélkül hagyott részén másztak fel a perzsák, így sikerült elfoglalniuk az Akropolist. A templomokat és istenszobrokat lerombolták és felégették. Másnap Xerxész

⁵ A Hérodotostól származó idézeteket Muraközi Gyula fordításában közlöm.

a kíséretében lévő száműzött athéniaknak megparancsolta, hogy hagyományaiknak és szokásaiknak megfelelően mutassanak be áldozatokat.

A perzsák által okozott pusztulás régészetiileg is kimutatható⁶: az Agora-ásatások leleteinek kronológiája alátámasztja az írott forrásainkat.⁷ A bezúzott arcú, megcsonkított végtagú istenszobrok is előkerültek – a visszatérő athéniak rituálisan eltemették őket. A megrongált kultuszszobrok rituális eltemetése az újraépítési munkálatok egyik első lépése lehetett, lévén állapotukból fakadóan korábbi funkciójukat betölteni már nem tudták. Ez a Város pusztulására adott reakcióként is értelmezhető: el kellett tüntetni a szemek elől a pusztulásra utaló nyomokat.⁸ Azonban nemcsak ezt az attitűdöt figyelhetjük meg a leégett városukba visszatérő athéniaknál. Más elgondolás és szándék azonosítható az Akropolis új falának felépítése mögött: a perzsák által lerombolt régi Athéna templom oszlopait látványosan rendezett sorban építették bele az új falba. Ebből a rendezettségéből arra következtethetünk, hogy nem a pusztta praktikum diktálta a romok ilyenén való felhasználását, hanem a vágy is, hogy mintegy közszemlére állítsák a perzsák pusztítását és egyúttal hangsúlyozzák Athén túlélését. Így egyszerre értelmezhető a perzsák istentelenségének és Város vesztéséből való felállásának mementőjeként is.

Ez az egyetlen építkezés, amit még Themistoklés munkásságához kötünk. Az új falak felépítése után egy hosszabb szünet következett be az Akropolisz újraépítésében. A templomok és szentélyek helyreállításában nagyjából 30 év késedelmet figyelhetünk meg, végül a Kr. e. 449/448-as évben született meg a döntés a Parthenón felépítéséről.⁹ A késedelem mögött pusztán gyakorlati okokat is sejtethetünk: a perzsák távozása utáni első feladat szükségszerűen a béke megerősítése és az általános konszolidáció volt. Ezt követően pedig valószínűleg a lakóépületek újjáépítése is elsőbbséget élvezhetett a középületekkel szemben, ráadásul ez utóbbiak újjáépítésének finanszírozása is problémás lehetett. Ezt a délosi szövetség kincstárának megszerzése oldotta meg.¹⁰ Akárhogyan is, ez a 30 éves késedelem a Kr. e. 4. századi szónokok szemében is érthetetlen és magyarázatra szoruló dolog volt: ez szülte meg a plataiai eskü fikcióját.¹¹ *Azokat a templomokat, melyeket a barbárok felgyújtottak és leromboltak, újra felépíteni semmi szín alatt nem fogom, hanem mint a barbárok istentelen lelkének emlékeit utódainkra hagyom.* (Lykurgos: *Leokritos ellen*, 81.)¹² A Kr. e. 4. századi,

⁶ Meiggs 1963, 37., Thompson 1981, 343–45.

⁷ Shear 1993, 415.

⁸ Kousser 2009, 271.

⁹ Meiggs 1963, 39.

¹⁰ Ratté 2003, 45.

¹¹ Kousser 2009, 269., Bélyácz 2020, 244–48.

¹² (Fináczy Ernő fordítása.) A perzsák istentelenségének kérdéséhez ld. Cic., Rep. III. 9, (14–15.) Cicero egy ezzel ellentétes elgondolást említ, miszerint Xerxés rendelkezett *pietasszal*

perzsa háborúk utáni generáció szemében a romok megőrzése, meghagyása a tudatos emlékezés aktusa és a pusztulás traumájának átadására szolgáló eszköz volt. Az emlékezet templomromokhoz való kapcsolásával, azokból *lieux de memoire* vált. Ez a 30 éves késedelem azt is jelentette, hogy a romok látványa a Város látképének része lett. A veszteségre és pusztulásra emlékeztető fizikai térben jelenlévő hiány,¹³ hiszen az agoráról feltekintve csak a régi Athéna Polias templom és a marathóni csata győzelmi emlékművéül szolgáló félkész régi Parthenón hiányát láthatták, amely csak a Parthenón Kr. e. 438-as befejezésével lett betöltve. Az új Parthenón a régi alapjait felhasználva épült fel – egy fel nem épült épület romjaira. Így az új falhoz hasonlóan ennek is kettős funkciója és jelentése van: egyszerre győzelmi emlékműve a plataiai csatának, fogadalmi ajándék Athénának és emlékműve a régi fel nem épült és lerombolt Parthenón és az Akropolis pusztulásának is.¹⁴ A győzelmi emlékműként való értelmezés ellenére az épület díszítésében markánsan megjelenik a veszteség ábrázolása. A metopékon a gigantomachia, az amazonomachia és a kentauromachia története jelenik meg, melyek ábrázolásában, ahogy Kousser fogalmaz „a győzelem ára hangsúlyosabb, mint maga a győzelem.”¹⁵ Az említett három mitikus harc – a gigantomachia, az amazonomachia, a kentauromachia – korábban is kedvelt témái voltak az építészetnek,¹⁶ azonban ekkor emelkednek az allegória szintjére és válnak a politikai szimbolizmus részévé.

Ebben az értelmezésben a perzsák ellen vívott harc a civilizáció és káosz örök harcának egy epizódjává válik, így a perzsák átkerülnek a mitológia világába és a felettük aratott győzelem pedig kozmológiai jelentőséget nyer. A közelmúlt eseményeinek a mítosz szintjére való emelése a veszteség feldolgozásának szempontjából is fontos: távolságot biztosít. A mítoszon keresztül kisebbedik a trauma, ennek lencséjén keresztül könnyebb elfogadni

és pont ezért rendelte el a templomok felgyújtását, lévén a perzsa *pietas* értelemszerűen a római *pietas* fogalom fordítottja. *S kizárólag ebből kiindulva adott parancsot Xerxes az athéniak templomainak felgyújtására, mivel úgy vélte, bűn volna az, ha az isteneket, kiknek háza a világmindenség, falak közé zárva tartanák.* (Hamza Gábor fordítása.)

¹³ Somhegyi szerint a rom definíciója három dolog kapcsolatából áll össze: a funkció elvesztéséből, a hiányból és az időből. Véleményem szerint a romokhoz kapcsolódó emlékezés kulcsfogalma a hiány, mivel, ahogy Somogyi írja, a romokban megjelenő hiány látványa nem az elmúlásról és veszteségről szól, hanem sokkal inkább a túlélésről és folytonosságról. Az idő, mint alkotóelem is sokkal komplexebb, mint tűnik. Nem egyszerűen az idő múlását jelenti, mely a romot formálja, hanem az idő különböző szegmenseinek találkozását. A néző szemszögéből a rom mindig pillanatnyi, mert a látvány mindig a rom pillanatnyi állapotához kapcsolódik, mely egyszerre magában foglalja az idő múlását is. (Somhegyi 2013, 4–7.) ld. még Somhegyi 2014.

¹⁴ Ratté 2003, 48., Kousser 2009, 275.

¹⁵ „The metopes highlight the price of victory, not its effortless achievement.” (Kousser 2009, 276.)

¹⁶ Ratté 2003, 49.

a veszteséget.¹⁷ A civilizáció és káosz harcával függ össze a barbár fogalmának megszületése is: az ellenség a Másság ideológiai konstrukciójává válik, a kollektív identitás teljes ellentétévé.¹⁸ Alexander a traumatizáló esemény és annak megjelenítése közti időtartamot nevezi a trauma feldolgozás (*trauma process*) idejének. Ezalatt az idő alatt dől el az esemény kulturális megítélése (*cultural classification*), mely során az jelentőséget nyer és keretrendszerbe helyeződik.¹⁹ Ez a fő narratíva megalkotását jelenti.²⁰ A barbárok fogalmának feltalálása tökéletesen illeszkedik ebbe az elméletbe. Alexander elméletének rendszerét követve a 30 éves késedelmet a trauma feldolgozásának idejével azonosíthatjuk, amíg a „kulturális értékelés” létrehozta az új, vezető narratívát: a civilizáció és káosz örök harcának narratíváját.

A tökéletes ellentét retorikája és az idegen ellenség ideája megváltoztatta a gondolkodást és ezzel az ellenfél ábrázolási módja is megváltozott. Ennek velejárójaként pedig, a Kr. e. 5. századtól kezdve megjelenik a vázafestményeken a brutális erőszak ábrázolása. Már nem egyenlő felek küzdelmét mutatják, mivel a perzsák teljes pusztulást érdemlő totális ellenséggé váltak. Ez pedig a luxuskedvelő és gyáva perzsa és a sztereotipikus keleti ellenség képének megszületéséhez vezetett.²¹ A vázafestményeken a görög meztelenséggel való oppozícióban a perzsák öltözete különleges fontosságot szerzett. Ezek a korai ábrázolások akkurátusan mutatják be a perzsák etnikai sajátosságait: mind a ruházatot, mind a fegyverek és páncélzatok típusait. A leghíresebb példa erre az Oxford Brygos festője, aki pikkelyes mellvértben, fonott pajzsral és dárdával ábrázolja őket.²² Kr. e. 460 körül fordulópont figyelhető meg a vizuális retorikában: a perzsák ábrázolásain megjelennek az íjak, mint a férfiatlan küzdelem szimbólumai. A Kr. e. 5. század végére a perzsa öltözékek az elnőiesítés eszközévé váltak a görögök fizikai és morális felsőbbrendűségének szimbólumával – a meztelenséggel szemben. Ahogy a keleti ellenséggel való harc a mítosz szintjére lett emelve, azzal együtt az amazonok ábrázolásain megjelentek a perzsa ruhák használata.²³ Tehát a trauma lefordítása a mítoszra és az idegen ellenség a fantázia világába való helyezése két irányba is hatott. Egyrészt az így biztosított távolság csökkentette a traumát, másrészt pedig hatott Athén saját eredettörténetére is:

¹⁷ Kousser 2009, 277.

¹⁸ Hartog 1988, 213.

¹⁹ A trauma feldolgozásának kollektív közvetítői.

²⁰ Alexander 2004, 11–12.

²¹ A luxus kedvelő keleti ellenség képe és ideája Nagy Sándornak köszönhetően értelmét veszítette. A sztereotipikus keleti ellenség helyett a barbár szó új jelentést vett fel: már a civilizálatlan és vad gallokat jelölte. Hölscher 2003, 10–13.

²² Miller 2006, 113–14.

²³ Miller 2006, 115–16.

a közelmúlt ellenségének sajátosságaival felruházott mitológiai alakok ezáltal a valóság részeivé váltak. A mitologikus múlt és a közelmúlt eseményeinek egymás mellé helyezése által pedig a kollektív emlékezetben kapcsolat képződött Athén történetének ezen két végpontja között.²⁴

A perzsa háborúkra való emlékezésnek más formáját figyelhetjük meg Aischylos drámáján: a *Perzsák*-on, melynek bemutatója Kr. e. 472-ben volt. Aischylos, a perzsa háborúk szemtanújaként, saját tapasztalatiból dolgozott, sőt feltételezhető, hogy a marathóni csatában ő maga is harcolt.²⁵ Azonban a darab fontosságát nem a történeti pontosságából és a részleteket illető megbízhatóságából nyeri (Hérodotoszal való összehasonlításából világos, hogy a Hérodotos sokkal megbízhatóbb a perzsa parancsnokok neveiben), hanem abból, hogy az athéni kollektív képzelet forrásaként vizsgálható. Legfontosabb elemei az etnikai Máság képei és a a perzsa öndefiníció megnyilvánulásai. Azonban ezek a képek többet árulnak el az athéniak saját identitásáról, mint arról, hogy hogyan látják az etnikailag Más. ²⁶ Ha a darabot a trauma feldolgozásának és az új vezér narratíva megteremtésének szempontjából próbáljuk vizsgálni, a barbár fogalmának megszületésétől gyökeresen eltérő attitűdöt fedezünk fel. Aischylos a barbár sztereotípa használata mellett és szinte annak ellenére meglehetősen rokonszenvező hangnemben ábrázolja a perzsákat.²⁷ Hasonló, szinte rokonszenvező attitűd jelenik meg a Kr. e. 5. század második felének attikai vázáin is: elkezdik ábrázolni a perzsákat típusjelenetekben.²⁸ A mindennapi élet jeleneteibe való helyezésük a perzsákat ellenségből, kevésbé ijesztő, ismerős alakokká formálta. Ez az attitűd segítette mentálisan feldolgozni a perzsák Másága által okozott stresszt és traumát.²⁹

²⁴ Assmann elméletét követve ezek a végpontok a kulturális, illetve a kommunikatív emlékezetben helyezkednek el. Ebben az esetben a kommunikatív emlékezet az 5. századi vázafestményekkel és a 4. századi szónokok magyarázatával egyeztethető meg. A Parthenón metopéit pedig a kulturális emlékezet kifejeződéseként azonosíthatjuk, ami, ahogy Assmann fogalmaz: „A mítoszok is az emlékezés alakzatai: a mítosz és a történelem közti különbség itt érvényét veszti.” Assmann 2011, 53. A múlt és jelen között alkotott, az emlékezés aktusa által pedig újra és újra megerősített, kapcsolathoz ld. Hölkeskamp, 2006. 483–487.

²⁵ Hall 1996, 14.

²⁶ Hall 1996, 5–6.

²⁷ Hall 1996, 3.

²⁸ Aiskhylos hatására összpontosítva 1847-ben Lenormant a darab illusztrációjaként azonosított egy oinokét. Később elméletét megcáfolták, az oinokét pedig besorolják a Harcos távozása c. típusjelenetbe. Miller 2006, 116–117.

²⁹ Miller 2006, 119.

Az Akropolis pusztulásának emléke expliciten megjelenik a drámában:

*Hellasz földére törve istenszobrokat
Mertek eldúlni, elperzselni templomot;
Oltárok dőltek, istenek szentélyeit,
Alapjukból hányták tövestül az ég felé. (Aesch., Pers. 784–787.)³⁰*

Emellett azonban a perzsa veszteség is visszatérő elem: a hírnök Athénra való emlékezése³¹, a katasztrófát, amit Xerxés saját népére hozott nem lehet elfelejteni, ahogy Dareios árnya mondja³² és ahogy később a kórust is figyelmezteti:

*A gög, virágozván, csapás-kalászt terem,
s arat belőle keserű sirámokat.
Látván e bűnhődést, csak emlékezzetek
Hellaszra és Athénre, nehogy bárki is
megvesse a jelen szerencsét, s más után
kapdosva, órjas kincset tékozoljon el. (Aesch., Pers. 820–824.)*

Ilyen módon jelennek meg a pusztulás el nem felejthető emlékei. Bár az ellenség szemszögéből, Dareios árnyának szájából hangzanak el, de az érvelésében a görögök magyarázata visszhangzik: a szentélyek és szobrok elpusztítása megbocsájthatatlan bűn volt³³, következésképpen Xerxésnek vesztenie kellett a plataiai csatamezőn. A darab Kr. e. 472-es bemutatóján muszáj volt hangsúlyt tenni a Város és az Akropolis pusztulása által okozott kollektív traumájára. A *Perzsák* nem az egyetlen dráma volt, mely közvetlen a perzsa háborúk után jelenítette meg azt: Phrynichos *Milétoz eleste* c. drámája szintén a kollektív háborús traumát jelenítette meg az athéni színpadon.³⁴ A darab sajnálatos módon nem maradt fenn, így nem ismerjük a mű hangnemét, azonban azt igen, ahogy azt Hérodotos írja, hogy botrányt keltett, ezért 1000 drachmára lett büntetve: *Bezzeg az athéniak egészen másképp viselkedtek. Egyrészt sokféleképpen és nyíltan*

³⁰ Jánosy István fordítása.

³¹ *Athén, beh zokogok ha rád emlékezem!* (Aesch., Pers. 264.)

³² *Hát megcselekedték a legnagyobb gonoszt, / minek emléke mindörökkön fennmarad! / mely néptelenné tette Szusza városát / mióta adta Zeusz a nagy kitüntetést, / hogy egy ember egész juhásztor-Ázsiát / vezesse, bírva az uralkodó-jogart.* (Aesch., Pers. 738–743.)

³³ Ez a gondolat Hérodotosz narratívájában is megvan: az Akropolis felégetését követő napon Xerxés elrendeli a száműzött athéniaknak, hogy mutassanak be áldozatot, talán egy álom hatása alatt, talán mert megbánta. (Hdt., VIII, 54)

³⁴ Proietti 2019, 81.

kimutatták, hogy Milétosz bukását súlyos csapásnak tekintik, másrészt, amikor Phrünikhosz Milétosz elfoglalásáról írt drámáját előadták, az egész nézőtér könnyekre fakadt. A bemutató után pedig ezer drakhma birságra ítélték Phrünikhoszt, amiért felidézte az egész várost mélyen lesújtó szerencsétlenség emlékét, s megtiltották a dráma további előadásait. (Hdt., VI. 21, 2) A Phrynichos-darab bemutatójának datálása vitatott, talán Themistoklés Kr. e. 493/492-es arkhóni évére esett.³⁵ Tekintve, hogy Milétost Kr. e. 494-ben foglalták el, a nem éppen kedvező fogadtatás magyarázható pusztán a fájdalom és háborús trauma mélységével és túllontúl friss voltával is.³⁶ Azonban önmagában az a tény is magyarázatul szolgálhat, hogy ez volt az első alkalom amikor az athéni nézőközönség olyan darabot látott, mely a Város közelmúltját ábrázolta, a mitologikus téma helyett. Tehát 20 évvel később a *Perzsák* bemutatójakor már nem volt új, meglehetősen sokkoló módja a kollektív trauma feldolgozásának. A *Perzsák* premierjét nem követte botrány, sőt Aischylos drámáit halála után is játszották. A *Perzsák* Eupoliszsal és Aristophanésszal való hasonlóságából pedig arra következtethetünk, hogy a drámát az 5. század második felében is játszották.³⁷

II.

Áttérve Livius leírására az alliai, galloktól elszenvedett vereségről és Róma azt követő ostromáról, az egyértelmű kapcsolatot mutat Hérodotoszal: példaként szolgál a Város elfoglalásának leírásához.³⁸ Livius narratívája számos azonos elemet és motívumot tartalmaz, mint például az isteni figyelmeztetés vagy az üres város motívuma.³⁹ A gall betörést megelőzően Marcus Caedicius plebeius polgár egy hangot hallott a Via Nova-n. A hang megparancsolta neki, hogy jelentse a katonai tribunusoknak a gallok közeledtét. De a katonai tribunusok a *végzet nyomása alatt nemcsak az isteni intésre nem hederítettek* (Liv., V. 32, 7)⁴⁰, tehát figyelmen kívül hagyták a bejelentést és nem tettek semmiféle előkészületeket, hanem Camillust is eltávolították a Városból. A *végzet nyomása* és az *isteni intés* szókapcsolatokba tömörítve ugyanaz jelenik meg, mint az athéniak Dephoitól kapott jóslatában: a Város pusztulása és a vereség elkerülhetetlenül be fog következni. Így az isteni figyelmeztetés elhanyagolásának

³⁵ Hall 1996, 7.

³⁶ McDonald 2006, 85.

³⁷ Hall 1996, 2.

³⁸ Livius a gall ostromról való narratíváját építő elemek pontosabb megértése végett Roth a nemrégiekben Polybius Phoíniké elfoglalásáról szóló leírásával hasonlította össze. Roth kutatása mindkét történet esetében a *fortuna* narratívában betöltött fontosságára irányul. (Roth 2021, 115–45.)

³⁹ Ogilvie 2003, 720.

⁴⁰ A Liviustól származó idézeteket Muraközy Gyula Kopeczky Rita által átdolgozott fordításában közlöm.

következtében felkészületlen római sereg vereséget szenvedett, sőt a Várost is ki kellett üríteniük. A polgárság elhagyta a Várost, csak néhányakat hagyva hátra: az alliai csatából megmenekültek a Capitoliumra mentek fel feleségeikkel együtt. Magában a Városban csak az idős szenátorok maradtak, azok, akik diadalmenetet tartottak és azok, akik betöltötték a consuli tisztséget. A gallok éppúgy nyitott kapukat találtak, ahogy a perzsák, Livius azonban tovább fokozza a nyitott kapuk motívumát: az idős szenátorok házaik ajtajait kitarva várják a halált. A megmászhatalannak hitt út megmászása szintén megjelenik, kiegészítve Iuno szent állatainak figyelmeztetésével: Manlius és a ludak epizódjával.⁴¹ A párhuzam Iuno Moneta⁴² lúdjai és Athéna szent kígyója között az a pont, ahol Hérodotos mintájának követése meginog. Athénnal ellentétben Iuno nem hagyja el az ostromlott Várost, hanem nagyon is jelen van és szent állatain keresztül megmenti a Capitoliumot. Abban az esetben viszont, ha a ludak története nem azért lett a narratívába helyezve, hogy utánozza és reinterpretálja a szent kígyó motívumát, akkor a *gens Manlii Capitolinus cognomenjének* aitológiájaként kell olvasnunk.⁴³ Azonban mivel más ismert szöveghely Iuno vonatkozásában nem említ ludakat és az istennő ludakkal való ábrázolása sem ismert⁴⁴, valószínű, hogy az Athéna kígyójával való párhuzam meghúzása kapcsolta az istennőhöz a ludakat. Azonban Iuno az Akropolis történetével ellentétes cselekvésre buzdítja népét: nem arra, hogy hagyják el a városukat, hanem harcba hívja a rómaiakat. A korábban megteremtett analógiával való direkt kontraszttal és narratív csavarral Livius azt érzékelteti, hogy a Capitoliumnak az Akropolistól eltérő sorsa lesz. Az ostromló ellenség nem fogja elfoglalni, a szentélyek és istenszobrok pedig megmenekülnek a gallok által okozott tüztől. Ennek a csavarnak a háttérben egy fontos római erényfogalom húzódik meg. A Capitolium megmenekült, mivel az istenek nem hagyták el a Róma városát, az Akropolis viszont elpusztult, mert az istenek elhagyták Athén városát.⁴⁵ Az istenek jelenlétét a Városban Livius a következő mondattal fejezi ki:⁴⁶ *Csak a ludakat nem tudták becsapni, amelyeket a védők, mint Iuno szent állatait, még a nagy éhezésben is megkíméltek. Ez mentette meg a fellegrárat.* (Liv., V. 47, 4) A védők éhezése új és fontos eleme

⁴¹ Horsfall szerint a ludak epizódja nem túl korai kiegészítése a történetnek, talán görög, ha nem éppen maga Hérodotos inspirálta. Horsfall 1981, 310.

⁴² Cicero a *monere* igét két külön alkalommal is Iuno Monetával hozza kapcsolatba, de Iuno figyelmeztető funkciója egy földrengés kontextusában szerepel. (Cic., Div. I. 101, II. 69) Horsfall 1981, 309.

⁴³ Horsfall 1981, 310.

⁴⁴ Ogilvie 2003, 734.

⁴⁵ Ogilvie szerint Livius a történet minden egyes epizódját úgy mutatja be, mint ami a római erkölcs helyreállításának színpadán szerepel („as a stage in the restoration of Roman moral”) és mint ilyeneket, az *exempla pietatis* epizódjaiként kell olvasnunk. (Ogilvie 2003, 720.)

⁴⁶ Az istenek jelenléte és segítsége, mint a *fortuna* megjelenési formája az a pont, ahol a liviusi narratíva szoros kapcsolatot mutat Phoiniké elesésének polybiosi narratívájával. Ld. Roth 2021.

az ostrom-narratívának Hérodotoshoz képest. Tehát a szent ludakat megkímélik az éhezés ellenére, amely a *pietas* bizonyásgtételeként értelmezendő: Iuno ezért nem hagyja el templomát és ezért figyelmezteti a közelgő ellenségre a rómaiakat.

A két esemény között meghúzott párhuzam különböző végkimenetelük miatt erőltetettnek tűnhet, azonban a Liviusnál szereplő verzió nem az egyetlen a római emlékezetben és történetírásban. Skutsch Silius Italicus és Vergilius pár sorát utalásként értelmezte arra, hogy a gallok sikerrel elfoglalták a Capitoliumot.⁴⁷ Annak ellenére, hogy Skutsch érvei megkérdőjelezhetőek elmélete közelebb visz minket az emlékezés rétegeinek megértéséhez. Ugyanis nem ez az egyetlen eset, ahol egy eseményhez két ellentétes végkimenetelt rendel a történeti hagyomány.⁴⁸ Viszont, ha elfogadjuk Skutsch javaslatát, akkor Manlius Capitolinus történetének epizódja értelmetlenné válik az ostrom narratívájában. Amennyiben a gallok elfoglalták a Capitoliumot, az kizárja Manlius hőstettének a meglétét⁴⁹ és ezzel szükségszerűen a szent állatok motívumát is. Tehát a Capitolium elfoglalásának változata, mely látszólag jobban illeszkedik az Akropolisszal meghúzott párhuzamba, pont azt az epizódot és motívumokat zárja ki, amelyek párbeszédet teremtenek a hérodotosi narratívával. Viszont Hérodotos Livius narratívájára gyakorolt hatásától függetlenül a váltságdíj eleme önmagában cáfolja a Capitolium elfoglalását.⁵⁰

A történet másik lehetséges párhuzama a római emlékezetből és történeti hagyományból származik, annak a helynek az aitológiája, ahol az epizód játszódik: a Tarpeii-szikla és Tarpeia története, akinek *exempluma* látszólag Manlius *exemplum*ának fordítottja. Az áruló Tarpeia segített az ellenségnek elfoglalni a Capitoliumot és megmutatott nekik egy rejtett, felfelé vezető utat szemben Manliusszal, aki visszaverte a hegyre felkapaszkodó ellenséget. A két alak szembenállása Lucius Calpurnius Piso Frugi Tarpeia történetére adott magyarázatával válik érdekessé. Calpurnius Piso Tarpeiát, mint hazafit és római hősnőt mutatja be, egy, a lány feltételezett sírjánál elvégzett, állami szertartás és áldozat miatt.⁵¹ Annak a lehetősége, hogy Tarpeia történetét a vezető narratívától eltérő előjellel olvassuk, Liviusnál is megjelenik. A Liviusnál megtalálható verzió szerint Tarpeia azt kéri fizetségül a szabinoktól, amit bal karjukon viselnek, így

⁴⁷ Skutsch 1953, 77–78.

⁴⁸ Például Liv., I. 16. Livius két eltérő magyarázatot ad Romulus halálára. Romulus közismert istenné válási története mellett Livius megemlíti egy kevésbé ismert verziót is, miszerint saját szenátorai gyilkolták meg. *Bizonyára akadtak már akkor is, akik hallgatásukkal azt sugalmazták, hogy a királyt az atyák tépték szét tulajdon kezükkel, mert ez az igazolhatatlan híresztelés is terjedni kezdett* (Liv., I. 16, 4)

⁴⁹ Takács 2008, 92–93. Wisemanra és egy Livius-szöveg helyre (Liv., VI. 20, 12) hivatkozva Takács számol azzal a lehetőséggel, hogy a Capitolium megmenekülésének epizódját az a vágy hívta életre, hogy Manlius későbbi *sedition*jával kontrasztot képezzen.

⁵⁰ Roth 2018, 461.

⁵¹ Tarpeia *exemplum*ához ld. Stevenson 2011, 178–179.

valójában a szabinokat átverve a pajzsukat kérte és nem az ékszereiket. A cselet megsejtve pedig a szabinok azokkal a pajzsokkal ölték meg Tarpeiát, amiket kért tőlük.⁵² A két történet közti kapcsolat még egyértelműbbé válik, ha haláluk helyszínét is figyelembe vesszük. Tarpeia a róla elnevezett sziklán halt meg, ahogy Manliust is itt végezték ki, miután királyságra törés vádjában bűnösnek találták.⁵³ Hősies tettének emlékezete visszatérő elem a per leírásában. A tribunusok az ítélet első szavazását elhalasztják, mivel rájönnek, hogy a Campus Martiuson, ahol a nép összegyűlt a szavazásra, a Manlius elleni vádak nem fognak megállni, mivel innen látható a Capitolium. A Capitolium látványát elegendőnek vélik arra, hogy megidézze a népben Manlius hőstettének és a Capitolium majdnem bekövetkezett pusztulásának emlékét. Így a népgyűlést másodjára a Peteliai-ligetbe hívták össze szavazni, ahonnan a Capitolium nem volt látható és ahol a nép a halálbüntetést hajlandó volt megszavazni. Livius a következőt jegyzi meg a kivégzés helyszíne kapcsán: *A tribunusok letaszították őt a Tarpeia-szikláról, így ugyanaz a hely emlékeztet ennek a férfúnak fényes dicsőségére és szörnyű büntetésére.* (Liv., VI. 20, 12.) Így a Tarpeia-sziklához, mely, mint *lieu de memoire*⁵⁴ megidézte a mitologikus múlt és a közelmúlt egy eseményét (Tarpeia árulását vagy hazafiságát, és Manlius Capitolinus hőstettét), az emlékezet egy újabb eseménye lett csatolva. Ezzel pedig az emlékezet Tarpeia-sziklához kapcsolt köre bezárult. A római emlékezet ezen helyéhez tehát, a múlt olyan alakjait kapcsolja, akik a *patriának* megmentői és árulói is egyszerre.

Az ostrom leírásában az Akropolis-analógia megtörése, és a Tarpeia történetével expliciten ki nem mondott párhuzam mellett, egy harmadik, nyilvánvalóbb párhuzam is jelen van. Ez pedig Róma saját eredettörténete, Trója ostroma és tűz általi pusztulása. A lerombolt Város elhagyása és helyette egy új alapítása visszatérő eleme a római emlékezetnek. Trója után megalapították Laviniumot,

⁵² Liv., I. 11, 9

⁵³ Liv., VI. 14–20

⁵⁴ Pierre Nora úgy definiálja a *lieux de memoires*, mint természetükben anyagi, funkcionális helyeket, melynek a képzelet szimbolikus aurát kapcsol. A *lieu de memoire* létrejöttének okát pedig az emlékezés válságában látja. (Nora 1989, 7–24.) Mostanában a római emlékezet kontextusában gyakran vizsgált témává váltak a *lieux de memoires*. Karl Galinsky Memoria Romana projektje biztosított felületet Hölkeskamp és Wiseman vitájának. A vita témája a római *populus* római emlékezetben való részvételének kérdése volt. Hölkeskamp amellelt érvelt, hogy a *populus* ugyan ki volt zárva a római történelemből, de az emlékezetnek részese volt az emlékezhelyeken keresztül. (Hölkeskamp 2006.) Ezzel szemben Wiseman konkrét emlékezhelyek és a római nép kapcsolatát vizsgálva arra jutott, hogy a *populus* még a helyekhez kapcsolódó emlékezésből is ki volt rekesztve, mert ezek is mind egy-egy *gens* saját történetéhez kapcsolódtak. Az emlékezhelyek helyett, mint az emlékezés azon színterei, melyekből a nép nem volt kirekesztve, Wiseman a színházat javasolja. (Wiseman 2014). Erre válaszul Hölkeskamp azzal a kritikával él Wiseman munkájáról, hogy ugyan az orális kultúrát ajánlja az emlékezhelyek helyett, mint a nép emlékezésének hordozóját, de a vizsgálatból teljességgel kihagyja a *contio* beszédek hatását. (Hölkeskamp 2014.)

Alba Longa után pedig Rómát.⁵⁵ Ez a motívum Livius ötödik könyvében is megfigyelhető. A gall betörést megelőzően a rómaiak Veii városát ostromolják hosszasan. Ennek leírásában Livius egyértelműen felhasználja a Trója-analógiát, kihangsúlyozva az ostrom elhúzódását, a veiibeliek gazdagságát, és hogy az istenek elhagyták a várost. Ebben a párhuzamban tehát a rómaiak az ostromló görögök, a veiibeliek pedig az ostromlott trójaiak.⁵⁶ Ezt követően a Capitolium ostromával nem folytatható ez az analógia, a rómaiak győztes görögökből ostromlott trójaiakká válnak. De a háttérben továbbra is megbújik saját eredettörténetük és Trója. A Város kiürítésének mozzanata hangsúlyos, különösen a szent tárgyak és istenszobrok megóvásának kérdése, melyben az a döntés születik, hogy azokat a kultusz tárgyakat, amelyeket nem tudnak biztonságosan elrejtetni, Quirinus flamenje és a Vesta-szüzek menekítsék ki a Városból. Livius bőven részletezi is az epizódot: a néma Vesták gyalogosan cipelik a szent tárgyakat a Ianiculus felé vezető úton, amikor egy plebeius polgár, Lucius Albinus, aki szekéren menekítette családját az ostrom elé néző Városból, meglátja őket és *mivel Szentségtörésnek tartotta – mert akkor még tisztán elvált egymástól az emberi és az isteni –, hogy az állam papjai gyalog viszik a római nép szent tárgyait, míg az ő családja szekéren ül, ezért leszállította feleségét és gyermekeit a kocsiról, felvette a Vesta-szüzeket és a szent tárgyakat, és elvitte őket Caerébe, ahová igyekeztek.* (Liv., V. 40, 10) A szent tárgyak kimenekítése, mint a kontinuitás záloga egyértelműen behozza az égő Tróját elhagyó Aeneas alakját.

Emellett a Trójával való analógia és a múlt megismétlődésének kérdése expliciten is megfogalmazódik. A gallok Camillus általi visszaverése után a tűz által lerombolt Várossal szembesülő rómaiakban felmerül a Város elhagyásának lehetősége és a nemrégiben elfoglalt Veii-be való átköltözés. Róma szembenéz saját múltjával és örökségével, azonban nem lehet engedni, hogy a múlt megismétlődjön, hiszen, ha megismétlődne, akkor Róma megszűnne Róma lenni, ahogy megszűnt Trója is és megszületett helyette az új város Lavinium.⁵⁷ Camillus beszédével Livius ugyanazt a kapcsolatot húzza meg a mitologikus múlt és narratíva közelmúltja között, amit az amazonomachia és a perzsa háborúk között figyeltünk meg. Ennek, az itt megteremtett kapocsnak a hatása az identitás szempontjából azonos: a mitologikus múlt, az alapítás történetéhez kapcsolódó csata megidézése, egy veszteséget követően, képes a kollektív identitás megerősítésére. A fontos csata és vereség és az azt követő túlélés felidézése megkönnyíti a Város pusztulása okozta kollektív trauma feldolgozását.⁵⁸ Tehát Livius leírása a gall

⁵⁵ Kraus 1994, 270.

⁵⁶ Kraus 1994, 273.

⁵⁷ Kraus 1994, 281.

⁵⁸ Alexander a kulturális traumát a következőképpen definiálja: „Cultural trauma occurs when members of a collectivity feel they have been subjected to a horrendous event that leaves indelible marks upon their group consciousness, marking their memories forever and changing their future identity in fundamental and irrevocable ways.” (Alexander 2004, 1.) Világos, hogy nem tudjuk

pusztításról amikor Róma szembenéz saját múltjával, nem csupán Camillus szájába adott retorikai fogásként értelmezendő, hanem a kollektív identitás veszteség utáni szükségszerű megerősítéseként is, ahogy azt a Parthenón példáján láttuk.⁵⁹

Az a gondolat, hogy Trója, a régi város pusztulása az, ami Róma, az új város megalapításának feltétele, Horatiusnál is megjelenik. A III.3-as *carmen*-ben Romulus istenné válásakor Iuno megjövendőli Róma elkövetkező hatalmát. Ennek bekövetkezését pedig egyetlen dologhoz köti: ha a rómaiak Trója pusztulását nem próbálják felülírni azzal, hogy újraépítik azt.

*De ezt a harcos rómaiaknak csak úgy
jövendölöm, ha nagy kegyelettel és
bízván magában, ősi Tróját
már sosem építi újra többé.*⁶⁰ (Hor., Carm. III. 3, 57–60.)

Trója mindörökre rom kell maradjon ahhoz, hogy Róma jövője beteljesedjen. Ahogy Horatius fogalmaz, amíg barmok trappolnak és ugrándoznak Priamos és Paris sírján, addig állni fog a Capitolium. A Capitolium megléte, mint Róma kontinuitásának szimbóluma megidézi a kötet záróversét, melyben Horatius saját nevének fennmaradását fejezi ki a Róma fennmaradását szimbolizáló Capitolium képével.⁶¹ Ha mégis újraépülne Trója, *csúfos bukás lesz vége megint* (Hor., Carm. III. 3, 62) – hiszen egy pusztulásra szánt város sem kerülheti el a sorsát, ahogy Athén és Róma sem tudta elkerülni a barbárok pusztítását – és Róma városának kontinuitása pedig megtörne. Tróját éppúgy nem szabad újraépíteni, ahogy Veiibe átköltözni sem szabad: mindkettő Róma létét veszélyezteti.

Camillus érvelése ennek megfelelően meggyőzi a rómaiakat és maradnak, a Város újjáépítésével pedig visszalépünk az Akropolis analógiába. Megkezdődnek tehát az építkezések, és egy új város alapítása helyett Róma újraalapítása. A helyreállítási folyamat legfontosabb jellemzője a gyorsasága, egy éven belül újra áll a Város – Livius szerint. Érdeemes itt visszakanyarodnunk a Parthenón építéséhez, és Plutarchos véleményére a gyorsan elvégzett munkáról

a fogalmat abban az értelemben használni, ahogy Alexander használja a modern társadalmak vonatkozásában, de feltételezhetjük, hogy a perzsa, illetve gall háborúk hasonló hatással lehettek az antik társadalmak identitására, mint az első világháború a modern társadalmakra. Alexander a traumatizáló esemény és annak megjelenítése közötti időt nevezi a *trauma process* idejének. Alexander 2004, 11. Ld. bővebben a barbár fogalmának megszületését tárgyaló résznél.

⁵⁹ Ratté a Parthenón megépítését a pusztulásra adott reakcióként értelmezi. A Parthenón a veszteségre adott válasz volt, azzal, hogy az Athén polgárainak közösségét és erejét hivatott ünnepelni. Ratté 2003, 52.

⁶⁰ Bede Anna fordítása.

⁶¹ *és nevem / folyton fényeskedik, míg Capitolium / dombján megy föl a Pap s véle a néma szűz.* (Hor., Carm. III. 30, 7–9) Devecseri Gábor fordítása.

és a maradandó alkotásról. Plutarchos szerint a Parthenón rendkívülisége abban áll, hogy bár rendkívüli gyorsasággal épült fel – ami általában rossz munkára szokott vallani – mégis maradandó alkotásnak bizonyult.⁶² A gyorsan újjáépülő Város munkálatai azonban szemben az athéni példával a szentélyek helyreállításával és a szentély körzetek újra kijelölésével kezdődik. Többek között templomot szentelnek Aius Locutiusnak a Via Nován felhangzó figyelmeztetés emlékére.

Az egy év leforgása alatt újjáépített Rómában rejlő irrealitás világos, viszont rámutat a pusztulás mértékét érintő lényegi kérdésre. Livius leírásából nem egyértelmű, hogy mekkora veszteségről van szó. Az ostrom elejét elbeszélő résznél úgy fogalmaz, hogy *a tűz az első napon korántsem terjedt el olyan mértékben és annyi irányban, mint elfoglalt városokban szokott.* (Livius, 5. 42, 2) A későbbiekben pedig a pusztulás mértékének részletezése helyett a pusztulás szemlélésére kerül a hangsúly Liviusnál. A rómaiak a körülzárt Capitoliumról nézik a Városukban pusztító tűzvészt. Plutarchos egyértelműbben nyilatkozik a veszteség mértékéről: teljes zűrzavarról beszél a szentélykörzetek újra kijelölése kapcsán, mely a Várost takaró vastag hamuréteg miatt nehéz feladatnak bizonyult.⁶³ A teljes pusztulást azonban a régészeti kutatások egyértelműen kizárják: az égett réteget, amit korábban a gall betöréseknek tulajdonítottak, valójában a Kr. e. 6. századra datálhatjuk.⁶⁴ A forrásaink tehát túloznak a pusztulás mértékét illetően, a római emlékezetben megjelenő fontossága azonban megkérdőjelezhetetlen. Rüpke az alliai csatát a rómaiak történelmi pszichózisának nevezi, Heftner pedig leszögezi, hogy a vélt veszteség sokkja századokig jelen volt a kollektív emlékezetben.⁶⁵ A 390-es év eseményeinek fontossága azonban nem csak a Kr. e. 1. század kollektív emlékezetében szembeötlő, hanem Augustus kulturális programjában is. Ezt két példa is alátámasztja: Vergilius *Aeneise* és az Apollo Palatinus templom, melyek között ráadásul valamiféle kapcsolat is feltételezhető. Az actiumi csata leírását megelőzően a leghosszabb egység Aeneas pajzsának leírásában a Capitoliumot megtámadó gallok képe.⁶⁶

*Fenn, Tarpeji fokán meg Manlius áll vala védőn,
Őrzi a templomot és a magas Capitólium ormát,
Hol friss szalma-tető fedí Rómulusunk palotáját.
S arra, arany párkányok alatt, ama lúd is, ezüstből,
Mely gágogva jelezte, hogy itt van a gallus az ajtón.*

⁶² Plut., Per. 13, 1–3

⁶³ Plut., Cam. 32, 4

⁶⁴ Rosenberger 2003, 365.

⁶⁵ A vad gallok képe és sztereotípiája Caesar írásaival kezdett eltűnni. Gruen, 2006. 471–72.

⁶⁶ Hardie 1986, 120.

*Jő is a bokrokon át, kezd kúszni a várba a gallus,
Védi a sűrű sötét, a vak éj adománya csoportjuk;
Fürtjük arany, köpenyük szinarany, csillognak a csíkok
Köntösükön, tejszín nyaka van mindnek, melyet átfog
Körben arany fonadék, és két kelevézük a kézben
Alpesi dárda, s a pajzs, testük beborítani, hosszú.
(Verg., Aen. VIII, 652–662.)⁶⁷*

Az Apollo Palatinus temploma és e leírás között fennálló kapcsolatot Salomon Reinach mutatta ki először. Reinach amellett érvel, hogy az Apollo Palatinus templom kapui inspirálhatták Vergiliust, hiszen annak reliefjei Delphoinak a galloktól való megmentését ábrázolta. Hardie ezt tovább gondolva emeli ki, hogy egy, a leírásban használt színre vonatkozó kifejezés nem használható egy fém pajzs leírására, a templom elefántcsont reliefjeinek leírására viszont igen. A kérdéses kifejezés a *lacteus*, mely a gallok fehér bőrét jelöli, ez meglehetősen alkalmatlan bármilyen fém színének leírására, azonban rendszeresen használt kifejezés az elefántcsont vonatkozásában. Emellett a gallokat leíró két szín, arany és fehér, megidézi a krizelefantin technikával készült szobrokat. Ugyan nincs konkrét bizonyítékunk a technika az Apollo Palatinus templomon való használatára, de vitathatatlan, hogy egy ilyen kulturális és politikai fontosságú épülethez méltó technikáról van szó.⁶⁸ Hardie szerint pedig, amennyiben Vergilius a templom kapujának elefántcsont reliefjeire gondolva írt, akkor a Capitoliumra mászó gallok jelenetének fontosságát a gallok visszaverése Delphoinál, annak gigantomachiával való kapcsolata miatt tovább fokozza. Így a 390-es események a város kontinuitásának biztosításán messze túlnyúlnak, maguk az istenek győzelmét jelentik ellenségeik felett. A gigantomachia és gallok Delphoinál való visszaverésének kapcsolatát két példával támasztja alá: a pergamoni oltárral és Kallimachossal.⁶⁹ Így a gallok Parnasszusról való visszaverése és a Capitolium megmenekülése közti analógia láthatóvá válik, az ezüst kor szerzőinek pedig a Capitoliumra támadó gallok és a gigantomachia közti kapcsolat is nyilvánvaló volt.⁷⁰ Hardie észrevételével a gall ostrom és az Akropolis között fennálló kapcsolat többszintűvé válik. Egyrészt Livius analógiaként az Akropolis ostromát használja saját leírásához. Másrészt pedig a már megteremtett analógia lehetőséget teremt az

⁶⁷ Lakatos István fordítása.

⁶⁸ Hardie 1986, 122.

⁶⁹ *Eljön még a közös viadalmunk napja is egyszer, / eljön majd később, ha a hellénekre a barbár / kardot, a kelta Árésztt hozzák fenyegetve a késő / Titánok, s úgy törnek előre a messze nyugatról, / mint hóföregetek...* (Kallim., Del. 171–175.) Devecseri Gábor fordítása. Hardie 1986, 123.

⁷⁰ Hardie 1986, 124.

ezüstkor szerzőinek arra, hogy a Parthenón metopéi által megteremtett politikai szimbolizmust használva, a gigantomachiával való összekötéssel mitologizálják ezeket az eseményeket.

A gall ostrom emléke azonban jelen volt a római emlékezetben a perzsa analógiától függetlenül is: két fasti is emléknapot rendel az alliai csata napjához. A Tiberius-kori fasti Amiternini július 18-át *dies alliensis*nek nevezi, a fasti Antiates pedig *dies alliai et Fabiorum*nak: egy másik híres vereséggel, a 300 Fabius áldozatával, a cremarai csatával egy napra helyezi. Ezek a fastikban való megjelölések ugyan nem bizonyítják, hogy a Kr. e. 4. századtól kezdve a kollektív emlékezet részét képezte volna július 18-a, de azt egyértelműen alátámasztják, hogy az Augustus-korra már a kialakult hagyományba tartozik.⁷¹ A gall betörésnek és tűznek az emléke jóval később, Tacitusnál is visszatér: megemlíti, hogy vannak, akik a nero-i tűzvész kezdetét egy napra helyezik a gall támadással. A gall párhuzam mellett megjelenik a Trója-analógia is: Nero színházában fellépve Trója pusztulásáról énekel, míg a Város lángokban áll.⁷²

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a vélt teljes pusztulás és az alliai vereség a római emlékezet szerves részévé válik, és Livius Hérodotos inspirálta leírásával párhuzamba helyeződik az Akropolis nagyon is valós, teljes pusztulásával. Azonban nem pusztán narratív párhuzamról van szó, amikor a be nem következett tragédiát, a Capitolium megmenekülését a bekövetkezethez, az Akropolis pusztulásához kapcsolja Livius. A párhuzam megvonása csak látszólag történik e két esemény között. Valójában a perzsa betörés analógiaként való használatát az teszi lehetővé, ahogy a görög emlékezetben ez lefordítódik a mitológia szintjére. Pontosabban abban a folyamatban, amelyet a Parthenón építészeti programja is képvisel: a közelmúlt tragédiájának mítoszon keresztül való kozmológiai jelentőségre emelése. Ahogy a perzsák felett való győzelem egyenértékűvé válik az olymposi istenek gigászok felett aratott győzelmével, vagy a kentaurok és amazonok visszaverésével, úgy a gallok legyőzése is a rend káosz felett való győzelmének történetévé válik.

Bibliográfia

Alexander, Jeffrey C. 2004. *Toward a Theory of Cultural Trauma In Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press 1–30.

Assmann, Jan 2011. *Cultural memory and early civilization: writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge; New York: Cambridge University Press

⁷¹ Rosenberger 2003, 370.

⁷² Tac., Ann. XV. 38–43

- Bélyácz, Katalin 2020. *A salamis csata emlékezete*. Electa. Budapest: Gondolat Kiadó
- Champion, Craige B. 2015. „Livy and the Greek Historians from Herodotus to Dionysius: Some Soundings and Reflections.”: *A companion to Livy*, ed. by Bernard Mineo, Malden, MA; Wiley Blackwell 190–204.
- Gruen, Erich S. 2006. „Romans and Others”: *A companion to the Roman Republic*, ed. by Nathan Stewart Rosenstein and Robert Morstein-Marx, Blackwell companions to the ancient world. Malden, MA; Oxford: Blackwell Pub, 459–478.
- Hall, Edith 1996. *Persians. Classical Texts*. Warminster: Aris and Phillips
- Hardie, Philip R. 1986. *Virgil's Aeneid: Cosmos and imperium*. Oxford [Oxfordshire]: New York: Clarendon Press; Oxford University Press
- Hartog, François 1988. *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*. The New Historicism 5. Berkeley: Univ. of Calif. Press
- Horsfall, Nicholas 1981. „From History to Legend: M. Manlius and the Geese.”: *The Classical Journal* 76, 4. 298–311.
- Hölkeskamp, Karl-J. 2006. „History and Collective Memory in the Middle Republic.”: *A companion to the Roman Republic*, ed. by Nathan Stewart Rosenstein and Robert Morstein-Marx, Blackwell companions to the ancient world. Malden, MA; Oxford: Blackwell Pub, 478–496.
- Hölkeskamp, Karl-J. 2014. „In Defence of Concepts, Categories, and Other Abstractions: Remarks on a Theory of Memory (in the Making).”: *Memoria Romana: memory in Rome and Rome in memory*, ed. by Karl Galinsky, Supplements to the Memoirs of the American Academy in Rome, supplementary volume X. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 63–70.
- Hölscher, Tonio 2003. „Images of War in Greece and Rome: Between Military Practice, Public Memory, and Cultural Symbolism.”: *The Journal of Roman Studies* 93: 1–17.
- Kousser, Rachel 2009. „Destruction and Memory on the Athenian Acropolis.”: *The Art Bulletin* 91, 3. 263–82.

- Kraus, Christina S. 1994. „»No Second Troy«: Topoi and Refoundation in Livy, Book V.”: *Transactions of the American Philological Association* (1974-) 124. 267–89.
- McDonald, Marianne 2006. „War then and now: the legacy of ancient Greek tragedy.”: *Hermathena*, 181. 83–104.
- Meiggs, Russell 1963. „The Political Implications of the Parthenon.”: *Greece & Rome* 10. 36–45.
- Miller, Margaret 2006. „Persians in the Greek Imagination.”: *Mediterranean Archaeology* 19/20. 109–23.
- Nora, Pierre 1989. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire.”: *Representations*, 26. 7–24.
- Oakley, S. P. 1997. *A Commentary on Livy, Books VI - X*. 1: Introduction and Book VI. Oxford: Clarendon Press
- Ogilvie, Robert Maxwell 2003. *A Commentary on Livy: Books 1 - 5*. Reprinted. Oxford: Clarendon Press, 2003.
- Proietti, Giorgia 2019. „Athens as a »Landscape of Trauma«. Phrynichus’ Sack of Miletus and the Aftermath of the Persian Wars.”: *The Ancient War’s Impact on the Home Front*, ed. by Lucia Cecchet, Christopher Degelmann, and Maik Patzelt, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 79–98.
- Ratté, Christopher 2003. „Athens: Recreating the Parthenon.”: *The Classical World* 97, 1. 41–55.
- Rosenberger, Veit 2003. „The Gallic Disaster.”: *The Classical World* 96, 4. 365–73.
- Roth, Ulrike 2018. „The Gallic Ransom and the Sack of Rome: Livy 5.48.7-8.”: *Mnemosyne* 71, 3. 460–84.
- Roth, Ulrike 2021. „When in Disgrace with Fortune and Men’s Eyes ... Livy (and Polybius) on the Gallic Sack of Rome.”: *Usages of the Past in Roman Historiography*, ed. by Aske Damtoft Poulsen and Arne Jönsson, *Historiography of Rome and Its Empire*, volume 9. Leiden: Brill, 115–145.
- Shear, T. Leslie 1993. „The Persian Destruction of Athens: Evidence from Agora Deposits.”: *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 62, 4. 383–482.

- Skutsch, O. 1953. „The Fall of the Capitol.”: *The Journal of Roman Studies* 43. 77–78.
- Somhegyi, Zoltán 2013. „A pusztulás vonzása.”: *Café Babel* 72. 3–11.
- Somhegyi, Zoltán 2014. „Mi marad abból, ami megmaradt?”: *Ókor* 2014, 4. 3-10.
- Stevenson, Tom 2011. „Women of Early Rome as »Exempla« in Livy, »Ab Urbe Condita«, Book 1.”: *The Classical World* 104, 2. 175–89.
- Takács, Levente 2008. *M. Furius Camillus: egy római hős a római történetírás tükrében*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- Thompson, Homer A. 1981. „Athens Faces Adversity.”: *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 50, 4. 343–55.
- Walsh, P. G. 1961. *Livy: His Historical Aims and Methods*. Cambridge [England: University Press
- Wiseman, T. P. 2014. „Popular Memory.”: *Memoria Romana: memory in Rome and Rome in memory*, ed. by Karl Galinsky, Supplements to the Memoirs of the American Academy in Rome, supplementary volume X. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 43–62.

KERTÉSZ ISTVÁN

OLYMPIAI JÁTÉKOK A GÖRÖG-PERZSA HÁBORÚK IDŐSZAKÁBAN

Wolfgang Decker emlékére

A Kr. e. V. század első felének görög történelmét a perzsákkal megvívott összecsapások szőtték át. Ez a konfliktus sorozat döntően befolyásolta az athéni demokrácia fejlődését, a hellén államok közötti erőviszonyok alakulását, és nagymértékben hatott az antik olympiai mozgalomra is. A görög-perzsa háborúk idejére Olympia szent völgye a hozzá kapcsolódó sportjátékokkal a görög identitás jelképévé vált; a 480-as¹ versenyek jól megmutatták, valójában mit értett a görögség „istenbékén”; a makedón király, I. Alexandros részvétele a stadionfutók küzdelmén – véleményem szerint Kr. e. 476-ban – pedig elindította azt a folyamatot, amelynek beteljesedését a makedón politikai szervezőerő II. Philippos és Nagy Sándor uralma alatti kivirágzása jelentette. A következőkben erre a három témára összpontosító előadásom először az Olympia és a görög közösségi identitás közötti szoros kapcsolatot igyekszik bemutatni, amely a Kr. e. 6–5. század fordulójára alakult ki. Ezután a Kr. e. 480-as olympiai játékok tükrében foglalkozik az „istenbéke” fogalmával, végül I. Alexandros olympiai versenyzésének kronológiai problémáit veszi górcső alá.

I. Olympia és a görög közösségi identitás

Férfiak! Héraklés alakját sok más nagyszerű munkája mellett leginkább azért méltó felidézni, mert Hellas iránt érzett jóindulatából ő rendezte meg először ezt a versenyt. Egészen addig a városok ellenségnek tekintették egymást, de Héraklés, miután véget vetett a zsarnokságnak, és elnyomta az erőszakot, versenyjátékokat alapított Hellas legcsodálatosabb vidékén, hogy az emberek összemérjék testi erejüket, vetélkedjenek gazdagságukkal, megmutassák bölcsességüket, és mindezekért egy helyre gyűlve, nézzék és hallgassák egymást. Szilárdan hitte, hogy ez a találkozó lesz majd a görögök egymás iránti barátságának a kezdete.

(Lysias: *Olympiai beszéd 1*)²

¹ Ahol nincs kiírva, ott a dátum Kr. e. értendő.

² Bolonyai 2003, 481.

Az athéni szónok, Lysias Kr. e. 388-ban vagy 384-ben ezekkel a mondatokkal vezette be úgynevezett *Olympiai beszédét* a játékok helyszínén, ahol összegörög összefogásra buzdított a syrakusai zsarnok, I. Dionysios és II. Artaxerxés perzsa király ellen.³ A beszéd vezérgondolata arról, hogy Olympia versenyjátékai a görög egységtudat sajátos kifejezői, összhangban állt azzal a Kr. e. 5-4. század fordulóján írott formában is testet öltött hagyománnyal, amely szerint az olympiai versenyeket a hellének közötti egyenlenségek kiküszöbölése céljából hozták létre. Ezt a hagyományt a Hadrianus római császár (ur. Kr. u. 117-138) korában élő történetíró, a trallesi *Phlegón Olympiades* című munkája nyomán ismerjük. Phlegón a kezdetektől saját koráig kísérté nyomon az olympiai játékok történetét, és sajnálatosan elveszett írása néhány részletét a vele azonos évszázadban alkotó útleíró, *Pausanias* műve őrizte meg számunkra. Pausanias *Görögország leírása* címen ismert művében olvashatjuk az olympiai versenyek népszerű alapítási mítoszát, amelyet Phlegón a Kr. e. 400 körül alkotó élisi filozófus, *Hippias* mára ugyancsak elveszett alkotása nyomán adott közre.⁴

A Hippias – Phlegón – Pausanias szöveghagyományozási vonalon hozánk eljutott mítosz szerint a Kr. e. 9. század elején állandósultak a fegyveres konfliktusok a Korinthosi-öböltől délre eső görög régió, a Peloponnésos lakói között. A harcok következtében még a győztesek is sokat szenvedtek a súlyos csapásoktól, és ez arra készítette a vidék vezető politikusait, hogy megkíséreljék enyhíteni a háborúk pusztításait. Ilyen elképzelés jegyében kezdett tanácskozni a félsziget három meghatározó népcsoportjának képviselőiben a spártai törvényhozó, Lykurgos, az Olympiával szomszédos Pisa uralkodója, Kleosthenés és az aitoliai eredetű Iphitos, Élís tartomány királya. A jeles férfiak összejövetelét a hagyomány Kr. e. 884-re tette.

A mitikus történetből megtudhatjuk, hogy a megbeszélés résztvevői kikérték a delphoi Apollón-jósda véleményét a teendőkről. Ennek alapján úgy döntöttek, hogy Olympia szent hely legyen, ahová tilos fegyveresen belépni, Zeus tiszteletére négyévenként sportversenyeket fognak rendezni a görögök számára, és intézkednek az istenbéke bevezetéséről is.⁵

A kalandos irodalmi hagyományozás révén ránk maradt elbeszélés több vallástörténeti ténnyel áll összhangban. Ezek a következők: Olympia a Kr. e. 1. évezred elejétől a Zeus-kultusz központja volt;⁶ a sportjátékok különböző alapítási mondái ennek megfelelően hol magát Zeust, hol – mint Lysias beszéde is mutatja – fiát, Héraklést, hol pedig unokáját, Pelopsot teszik meg mitikus alapítónak;⁷ a tanácskozók közül a legendás életrajzi elemekkel átszőtt életű, de

³ Uo. 482–483.

⁴ Pausanias 1935. V. 4, 5 és 8, 5 (továbbiakban Pausanias); Vö. Peiser 1993.

⁵ Raubitschek 1998, 35–37.

⁶ Mallwitz 1998, 79–109; Sinn 1996, 14–29.

⁷ Kertész 2008, 17–24.

történeti személy, Lykurgos csakúgy, mint a mondabeli Iphitos a Zeus-fi Héraklés leszármazottja volt;⁸ a delphoi Apollón-jósa szerepét az olympiai versenyek kialakulásában aláhúzza a magukat Apollóntól származtató Iamida nemzetség tagjainak jóslatadó tevékenysége Olympia szent ligetében.⁹

Az napjainkig vita tárgyát képezi Olympia kutatói között, hogy miképp lehet összeegyeztetni a peloponnésosi államférfiak tanácskozásának tradicionális Kr. e. 884-es dátumát azzal az ókorban elterjedt nézettel, miszerint az első hivatalos olympiai játékokat Kr. e. 776-ban rendezték. Az antik források ellentmondásosak.¹⁰

A Kr. u. 3-4. században élt tudós kaiseriai püspök, Eusebios *Khrónika* című művében azt állította, hogy 776 előtt már tizenhárom játékot rendeztek Olympiában. Phlegón ezzel szemben azt a hagyományt említette, hogy a 776-os rendezvényt huszonnét versenyjáték előzte meg. Több kutató szerint lehetséges, hogy 776 előtt valóban rendeztek olympiai küzdelmeket, de ezek csak csekély jelentőségű, helyi versenyek voltak, melyeknek győzteseit nem jegyezték fel. Az első, írásos dokumentummal hitelesített olympiai bajnok az élisi stadionfutó, Koroibos volt, aki sikerét 776-ban érte el.¹¹

Az olympiai ásatásokat 1972 és 1983 között irányító Alfred Mallwitz, a hagyományokat sajátosan értelmezve és a régészeti eredményeket értékelve, úgy vélte, hogy a lovak négyes fogatának Kr. e. 680-ban először megrendezett versenye előtt évente tartottak olympiai játékokat, és csak ezután tértek át a négyéves ciklusokra. Ugyanis, a fogatok és lovak Olympiába szállítása, a lovak és a hajtók ellátása, utóbbiak bérezése olyan nagy kiadást jelentett, amit a résztvevők nem tudtak minden esztendőben magukra vállalni. Gondolatmenete szerint a 680-as küzdelmeket megelőző huszonnégy versenyjáték nem 24 x 4, azaz 96 évvel előbb (Kr. e. 776-ban), hanem csupán 24 x 1, azaz 24 évvel 680 előtt kezdődött. Ennek alapján és régészeti megfigyelések nyomán, az első hivatalos olympiai versengést Kr. e. 704-re tette.¹²

Hippias és Lysias vezérfonala, Olympia és játékaik összekapcsolása a gyökereiben egynemű görög identitással, egy hosszú évszázadokon át tartó folyamat végeredményeként lelt otthonra a görög közgondolkodásban. A továbbiakban e folyamat főbb állomásait kíséreljük meg nyomon követni.

A régészeti adatok arra utalnak, hogy a görögök egy része a Kr. e. 8. századtól kezdve katonai vállalkozásainak sikerét az olympiai jósk tanácsainak, olykor pedig a harci cselekményekben való aktív részvételének köszönte meg. Ez az oka annak a jelenségnek, hogy bár a játékokat a Hippias írásában felidézett

⁸ Raubitschek i. m.; Kertész i. m. 33–34.

⁹ Sinn i. m. 22–29; Morgan 1990, 26–105.

¹⁰ Lee 1998, 110–118; Christesen 2007, 161–227.

¹¹ Moretti 1957, no.1.

¹² Mallwitz i. m.

alapítási mítosz szerint a békevágy hívta életre, mégis fogadalmi ajándékokként fegyverek, sok esetben dél-itáliai és szicíliai eredetű sisakok, páncéltöredékek, vágó és szűrő eszközök maradtak fenn az olympiai régészeti leletekben, ebből és a későbbi időkből.¹³ Az Augustus római császár korában alkotó geográfus, Strabón igazságát arról, hogy Olympia az ottani jósdának köszönhette ősi hírnevét,¹⁴ ezeken a régészeti leleteken kívül a Kr. e. 6/5. sz. fordulóján élt ódaköltő, Pindaros is megerősítette. Ő beszélt el 6. *Olympiai ódájában* az arkadiai királylány, Euadné és a jóslatadó Apollón isten szerelmi románcát, amelynek helyszíne az Olympián áthaladó Alpheios folyó partja volt, gyümölcse pedig Iamos, akit atyja Delphoiban tanított ki a jóslás mesterségére, és aki Zeus akaratát közvetítette Olympiában jövőt faggató híveinek.¹⁵

Ulrich Sinn Olympia történetéről írt összefoglaló művében csokorba szedte az ottani jóstevékenységgel kapcsolatos ókori irodalmi adatokat, melyeknek alapján az olympiai jósokat joggal nevezte a görögök „tábori papjainak”.¹⁶ Pindaros a már említett 6. *Olympiai ódában* a syrakusai *Hagésias* Kr. e. 468-ban elért ösvérfogat győzelmét dicsérte.¹⁷ A költő nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a győztes sportember Iamos nemzetségéből származott, amely nemzetség tagjai részt vettek a szicíliai város alapításában. Ezért a költemény 6. sorában Hagésiaszt alapítónak (*synoikistér*) nevezte. A jósnemzetség különböző képviselői aktívan bekapcsolódtak a Kr. e. VIII. században kezdődő görög gyarmatosításba, ami elsősorban Dél-Itáliát és Szicíliát érintette. Pindaros erre célzott, amikor ezt írta: *Ezután Hellas-szerte Iamos törzsöke hírre jutott. (6. Olympiai óda, 72. sor)*¹⁸. A „hírre jutáshoz” hozzájárult az „Iamos törzsökéből” származó jós, Kallias, aki a dél-itáliai Krotónt segítette a Sybaris ellen megívott győztes háborúban.¹⁹

Az Iamida nemzetséggel az olympiai jósszolgálatot megosztó Klytaidák ágából származott a jós Tisamenos. A fáma szerint ő Delphoiban kérte isteni őse jóvendölését, és azt a választ kapta Apollón papnőjétől, hogy öt nagy győzelmet fog aratni. Erről értesülvén a spártaiak öt csatájukba, többek között a Kr. e. 479-ben a perzsák elleni plataiai ütközetbe is, magukkal vitték Tisamenost, és mindannyiszor győztek.²⁰ A II. messéniai háború egyik összecsapásában Messénia lakói az Iamida Theoklos jós támogatását élvezték a spártaiak ellenében.²¹ A Kr. e. 4. század elején a spártai király, Agésipolis tudakozódott az olympiai jósoktól

¹³ Raubitschek i. m.; Kertész 2008, 30–31.

¹⁴ Strabo 1960, C 353 (továbbiakban Strabón)

¹⁵ Vö. Sinn 1991, 31–54.

¹⁶ Sinn i. m. 22 skk.

¹⁷ Moretti 1957, no. 248.

¹⁸ Pindaros 1929, Csengery János fordítása.

¹⁹ Herodotus 1920–1925, V, 47 (továbbiakban Hérodotos)

²⁰ Hérodotos IX. 33.

²¹ Pausanias IV. 16, 1

afelől, hogy végrehajthatja-e az Argos ellen tervezett támadást a továbbiakban. Az igenlő választ követően sikeresen véghezvitte akcióját.²²

Az olympiai jóskok szerepvállalása a nyugati irányú görög gyarmatosításban és a görögök által lakott területek egymás elleni fegyveres harcaiban, olykor váltakozva támogatva a küzdő feleket, azt eredményezte, hogy idővel már alig akadt olyan hellén állam, amely történelme során egyszer vagy többször ne érzett volna hálát a jóshely iránt. Ezt jelzik azok az emlékművek is, amelyek az olympiai szent körzetet díszítették. Ezek közül kiemelkedett Paiónios alkotása, a győzelem istennőjének, Nikének szárnyas márvány szobra, amely a Zeus-templom keleti homlokzata előtt állt egy 9 m magas oszlopon. Ezt Messénia lakosai készítették hálából a Kr. e. 425-ben a spártaiak felett aratott diadaluk emlékezetére.²³

Az olympiai Zeus-szentély iránt érzett hála sajátos kifejezése és egyben a Zeus segítségével elért felvirágzás demonstrálása jegyében épültek fel a Kronosdomb lábánál a kincsházak. A Kr. e. 7. században emelt faépítmények, melyeket egy évszázaddal később kőépítkezések váltottak föl, kicsiny templomokat formáztak. Ezekben helyezték el egyes városok a Zeusnak felajánlott áldozati ajándékokat, hadizsákmányuk és féltve őrzött kincseik egy részét. 11 kincsház maradványai maradtak fenn, és igen figyelemre méltó, hogy közülük 8 olyan gyarmatvárosok tulajdona volt, amelyeknek alapításában vagy felvirágoztatásában Olympiának valamilyen szerep jutott. A szicíliai Syrakusai, Gela és Selinus, a dél-itáliai Metapontion és Sybaris, az északnyugat-görögországi Epidamnos (mai albániai Durres), a Boszporusznál fekvő Byzantion és az észak-afrikai Küréné alkották ezt a csoportot.²⁴

A görögök vallási ünnepeiket a *panégyris* elnevezéssel illették, ami annyit jelent: az egész nép ünnepi gyűlése. A Kr. e. 7. századra az olympiai *panégyris* a lokális történelmükben oly fontos szerepet játszó olympiai jóstevékenységnek betudhatóan az anyaországi és a gyarmatosítás következtében távolba szakadt görögség rendkívül népszerűvé vált közös ünnepe lett.²⁵ Ez a tény tükröződött az olympiai versenyprogram folyamatos bővülésében²⁶ és a nagyobb tömeg elhelyezési és versenyzési igényeit kielégítő építési és teleprendezési munkálatokban. Az utóbbiak jellemzésére itt csak egy példát hozunk fel a sok közül: Az Olympiába áramló sokaság ivóvíz szükségletét 4-7 m mély kútaknak ásásával elégítették ki. Kr. e. 700 táján több mint 200 ilyen alkalmi kutat ástak, hogy a gazdagon rendelkezésre álló vizet a felszínre hozzák. A régészek közül Mallwitz többek között

²² Xenophon 1918, IV. 7, 2 (továbbiakban Xenophón)

²³ Faulkner 2012, 72.

²⁴ U. o. 69–70.

²⁵ Sinn 1996, 30–32.

²⁶ Lee 2001, 30–99.

ezért gondolta azt, hogy az olympiai játékok kezdési időpontját is – az általában elfogadott hagyománytól eltérően – ekkorra kell tenni.²⁷

A játékokkal egybekötött olympiai Zeus-ünnep egyre inkább a görög polgárlét részévé vált, és Olympia egyfajta összegörög zarándokhelyé alakult. Egy Kr. e. 500 körülre datálható olympiai felirat erre ad bizonytságot. Az olympiai szent törvények közé sorolt, bronz lemezbe vésett szöveget 1997-ben megjelent tanulmányában Peter Siewert elemezte. A feliratból kiderül, hogy Epidamnos, Apollónia, Korfu, Ambrakia, Leukas, valamint Dél-Itália és Szicília Olympiába érkező görög polgárai a szent körzetben különböző előjogokban részesültek, mint például használhatták a vendégházakat, és gondoskodás történt a velük hozott jószágokról. Miután a törvények általában lemaradva követik a már kialakult gyakorlatot, a felirat közvetett bizonyíték – a korábban ismertetett tényekkel együtt – arra, hogy a kezdetben csupán helyi kultuszt magába rejtő Alpheios-völgy a távolról ideérkező görögök révén pánhellén jelleget kapott.²⁸

Mint a görögség legkiválóbb politikusainak, művészeinek, tudósainak négyévenkénti találkozóhelye, Olympia a görög diplomáciai és kulturális élet központjává vált.²⁹ Ezt igazolja többek között a Kr. u. 2. században alkotó Lukianos, aki a Kr. e. 5. századi történetíróról, Hérodotosról írta, hogy a görög-perzsa háborúkról írott történeti művét az ottani Zeus-templomban olvasta fel, mivel azt akarta, alkotását minél több ember, minél gyorsabban ismerje meg.³⁰

Olympia Zeus-ünnepének minden partikuláris politikai érdeken felül-emelkedő integráló szerepe leglátványosabban a Kr. e. 480-as esztendőben lezajlott játékokon mutatkozott meg. Miközben Xerxés inváziós hada elárasztotta a görög anyaország nagy részét, és egyes számítások szerint az olympiai versenyeket követő másfél hét során Leónidas spártai harcosai életüket áldozták Thermopylainál, az Alpheios völgyében perzsa ellenes és perzsabarát, valamint semlegesen maradt *polisok* sportolói békés versengésben mérték össze erejüket. Amint azt Joachim Ebert frappánsan megállapította: „Ami annak idején a görögöket a veszélyes helyzet ellenére Olympiába vezérelte, az kevésbé a sportdicsőség keresése vagy a perzsa ellenséggel szembeni harci szellem megnyilvánulása volt, hanem elsősorban a Zeus-kultusz által megkövetelt vallási parancs.”³¹

Érdekes jelenség, hogy nem csak az olympiai rendezvény hatott a hellén identitás tudat kialakulására, hanem az egységes görög közösségi identitás formálódó gondolata alakította a sportjátékok arculatát is. A küzdőtéren csak bizonyítottan hellén származású atléták mutathatták meg tudásukat. Amikor minden valószínűség szerint Kr. e. 476-ban I. Alexandros makedón király jelezte

²⁷ Mallwitz i. m.

²⁸ Siewert 1997, 95–96.; Siewert–Taeuber. 2013, Nr. 7.

²⁹ Adcock–Mosley 1975, 121–226.

³⁰ Lukianosz 1974 I, 568 sk.

³¹ Ebert 1976.

részvételi szándékát a stadionfutás küzdelmeiben, be kellett bizonyítania nemzetsége görög eredetét. Ezért adta elő a makedón dinasztia Hérakléstől történő leszármazásának történetét. Így Makedóniának a klasszikus görög világhoz történő felzárkóztatását éppen Olympiában kezdte meg.³²

A játékok szervezői Kr. e. 500-ban felvették a programba az öszvér kettős fogatok versenyét (*apéné*) és 496-ban a kancalovaglást (*kalpé*).³³ Mindezt annak érdekében tették, hogy a görög peremvidékek, elsősorban Szicília, Dél-Itália, Makedónia és Thessália lakóit – a lótenyésztésben élenjáró görögöket – bevonják az olympiai versengésbe, és ott győzelmi esélyeket adjanak nekik. Aláhúzza ezt a célkitűzést az a tény is, hogy Élis tartományban az öszvértenyésztés átok terhe alatt tiltva volt. Ennek ellenére teret adtak az öszvér kettős fogatoknak.

Az *apéné* – töredékes adataink szerint – elsősorban Szicíliában vált népszerűvé. A versenyszám négy győztesét ismerjük név szerint: Hagésias (Kr. e. 468)³⁴ Syrakusaiból és Psaumis Kamarinából (Kr. e. 450 k.),³⁵ ezen kívül Anaxilas (Kr. e. 480)³⁶ a dél-itáliai Rhégionból, amely Szicília vonzáskörében feküdt. A legelső győztes viszont Kr. e. 500-ban a thessáliai Thersias volt³⁷. Ebből a statisztikából jól kimutatható elsősorban a szicíliaiak érdeklősége az *apéné* versenyekben. Ugyanakkor Pausanias több olyan esetről is megemlékezett, amikor Syrakusai képviselői neves sportolók megvesztegetésére vállalkoztak, arra kívánván rávenni őket, hogy olympiai győzelmük után a szicíliai nagyváros polgárának vallják magukat.³⁸ Mindez arra mutat, hogy Syrakusai – nyilvánvalóan felismerve az olympiai siker politikai jelentőségét – további bajnoki címekkel akart gazdagodni. Ezt az igényt elégíthette ki az új lovasversenyek műsorba iktatása. Makedónia esetében ez az elgondolás csak később ért el eredményt.

A lovasprogram kibővítésének célja nyilvánvalóan az olympiai mozgalom népszerűsítése és a hellén egység gondolatának elmélyítése volt. Amikor pedig ez a cél teljesült, és az említett területek polgárai elérték az élenjáró civilizációs központok görögjeinek színvonalát, mint okafogyottat, mindkét versenyszámot Kr. e. 444-ben törölték a programból.

Nem elhanyagolható az a körülmény, hogy a programváltozással érintett régiók eredetileg szimpatizáltak a perzsákkal, és politikai állásfoglalásuk éppen olympiai aktivitásuk növekedésével összhangban változott meg. I. Alexandros például 480-ban még fegyveresen támogatta a Boiótiában küzdő perzsa sereget, de a 479-es plataiai csata előtt már elárulta szövetségét, és 478-ban az ellen

³² Kertész 2002, 79 skk.; uő. 2005.

³³ Kertész 1999.

³⁴ Moretti 1957, no. 248.

³⁵ Uo. no. 292.

³⁶ Uo. no. 208.

³⁷ Uo. no. 165.

³⁸ Pausanias VI. 2, 6; 3, 11; 13, 1

a Xerxés ellen fordult, akinek jóvoltából korábban megnégyszerezte országa területét.³⁹

Az említett eseményekkel nagyjából azonos időben terjedt el a hellén megnevezés az olympiai játékokon résztvevő atlétákra, majd Kr. e. 480-at követően azokra a görögökre, akik aktívan részt vettek a perzsák elleni honvédő háborúban. Ennek nyelviileg is megfogható jeleként az olympiai versenybírák elnevezése megváltozott. Egy Peter Siewert és Joachim Ebert által közösen elemzett felirat, amelyet publikálói a Kr. e. 6. sz. utolsó negyedére datáltak, a birkózás új olympiai szabályát rögzíti.⁴⁰ Ebben a versenybíróról *terminus technicus* a *diaitatér*. A *diaitetés* alakban gyakrabban előforduló szó jelentése: 'döntőbíró'. Ezek szerint ezt a kifejezést alkalmazták az olympiai bírákra a jelzett időszakban. Ám Pindaros 3. *Olympiai ódájában* és egy olympiai feliraton ugyanennek a tisztiségnek a viselőjét a *Hellanodikas*, vagyis 'hellénbíró' vagy a 'hellének bírása' elnevezéssel illetik.

Mint arra Siewert rámutatott, a versenybíró jelölő szó minden bizonyossággal valamikor Kr. e. 500 és 480 között változott meg. És – amint azt egy 1965. március 16-án, Olympiában előkerült felirat mutatja, amelyet szintén Siewert elemzett – ez időtől fogva lettek illetékesek az olympiai bírák bírsággal sújtani a perzsákat támogató görög államokat.⁴¹

A betűk formája alapján a Kr. e. 5. század első felére datált felirat első részéből megtudjuk: Menandros és Aristolokhos *Hellanodikasok* arra kötelezték a boiótokat, hogy Athénnek, a thessálokat pedig, hogy Thespiainak kárpótlást fizessenek. Siewert aligha téved, amikor a *Hellanodikasok* ítélete mögött a 480-as évek háborús eseményeit látja. Jelesül azt, hogy a 480-ban rendezett olympiai versenyek után a perzsa had, amelyben boiótok és thessáliaiak is szolgáltak, feldúlta Thespiait és lerombolta Athént. Mivel az olympiai „istenbéke” a játékok lezajlása után is tartott egy ideig, a perzsákkal szövetséges, említett görögök megsértették a törvényt.

Mármost a bírák hivatali címének megváltoztatása és az a tény, hogy e tisztiség viselői az egész görögöséget érintő ügyekben ítélezhettek, mindenképpen összefüggött azzal a jelenséggel, hogy Olympia szent ligete és az ottani versenyjátékok az összgörögöség közös ünnepévé emelkedtek. Ez az integrációs folyamat mutatkozik meg a felirat második részében. Az arról értesít, hogy valamikor a Kr. e. 470-es években a pénzbírsággal sújtottak fellebbeztek a *Hellanodikasok* ítéleteit felülvizsgáló élisi bírói testület tagjaihoz, a *mastroi*hoz. A *mastroi* pedig a közvetlen perzsa veszély elmúltával megértőnek bizonyultak, és a megbékélés jegyében hatályon kívül helyezték az elsőfokú döntést. Siewert úgy véli, hogy

³⁹ Kertész 2002, 79 skk.; uő. 2005.; Hammond–Griffith 1979, 55–97.

⁴⁰ Ebert–Siewert 1999; Siewert–Taeuber 2013, Nr. 2.

⁴¹ Siewert 1981; uő. 2013, Nr. 5.

valamikor Kr. e. 396 előtt a *mastroi* testületének feladatkörét az Olympiai Tanács vette át.

A görög közösségi identitás és Olympia összekapcsolódásához a perzsák felett aratott győzelem adta meg a végső lökést. Ez a körülmény fokozottan irányítja figyelmünket arra a sokat vitatott és félreértésektől sem mentes viszonyra, amely a köztudatban Olympia és a béke kapcsolatáról kialakult.

II. Olympia és a béke

Egy 1935. augusztus 4-én elhangzott rádióbeszédében Pierre de Coubertin a készülő 1936-os berlini játékok felvezetéseképp a következő szavakkal méltatta az olimpia és a béke kapcsolatát:

„Én részemről üdvözlém azt, ha a háborúk közepette az ellenséges seregek egy pillanatra megszakítanak a harcot, hogy az izomerő versenyjátékait lojális és lovagi módon megünnepeljék.” Majd ezt is mondta: „Az olimpiai játékokat ünnepelni annyit jelent, mint a történelemre hivatkozni. A történelem az, ami legjobban biztosíthatja a békét. Megkívánni a népektől, hogy kölcsönösen szeressék egymást, egyfajta gyerekes dolog; viszont felszólítani őket, hogy tiszteljék egymást, az nem utópia; ám ahhoz, hogy az emberiség önmagát tisztelje, előbb önismeretre van szüksége. A világtörténelem... figyelemmel pontosan kikutatott évszázados ... viszonyaira, az egyetlen valódi alapja az igazi békének.”⁴²

A legalább átmeneti időszakra békét teremtő olimpia Coubertin régi álma volt, és e béke gondolata ott díszleg jelenleg is az Olimpiai Charta élén, „Az Olimpizmus alapelvei” 2. pontjában: „Az Olimpizmus célja, hogy a sportot az emberiség harmonikus fejlődésének a szolgálatába állítsa egy békés társadalom előmozdítása és az emberi méltóság megőrzése érdekében.”⁴³ Miközben békét hirdetett, a francia apostol nem véletlenül hivatkozott a történelem fontosságára. Gondolatmenete szerint a múlt ismerete nélkül olyan lenne az emberiség, mint a hajós, aki elveszítette az iránytűjét. Ahhoz, hogy elhiggyük, a sport révén képesek vagyunk a béketeremtésre, eleink gyakorlatához kell visszanyúlnunk. És kik mások adhatnák a legjobb példát, mint az olympiai versenyeket megalapító ókori görögök?

Coubertin és a nemzetközi olimpiai mozgalom más alapító atyái az antik játékok tekintélyét kívánták hasznosítani, amikor kidolgozták a modern olimpizmus szabályrendszerét. Csakhogy minden elismerésre méltó törekvésük dacára – az ókor nem kellő mélységű ismeretében – számos esetben félreértették az ógö-

⁴² Coubertin 1966, 150–154.

⁴³ MOB 2004, 9.

rög mintát. Ilyen félreértés miatt nem engedték női sportolók részvételét az első modern olimpián, és utóbb is csak fokozatosan érvényesülhetett a nők részvételi joga.⁴⁴ Hasonlóképp az antikvitás helytelen értelmezése vezetett az úgynevezett profi sportolóknak egészen az 1980-as évekig érvényben lévő kizárásához az olimpiai mozgalomból.⁴⁵ Ezek után érdemes megvizsgálni, vajon az olimpia és a béke összekapcsolása valós ókori előzményeken alapszik-e.

Az régóta köztudott, hogy az ókori olympiai játékok idején *ekecheiria* kihirdetésére került sor.⁴⁶ A modern időkben ezt egyfajta általános, az egész görögségre kiterjedő békének értelmezték.⁴⁷ Valójában azonban a görögöknek az általános békére megvolt a maguk speciális kifejezése: *koiné eiréné*. Görög államok közötti szerződések gyakran tartalmazták ezt a *terminus technicust*.⁴⁸ Az antik olympiai játékokkal kapcsolatban viszont soha nem került alkalmazásra. Ehelyett következetesen *ekecheiriáról* beszéltek. Mit is jelent előbb szó szerint, azután tartalmát tekintve az *ekecheiria*? A széles körben elterjedt angol interpretáció alapján *Olympic truce*, magyarul „istenbéke” (latin *treuga Dei*) jelentéssel szokták idézni. Valójában azonban a kifejezés szó szerinti jelentése: „olyan állapot, amelyben a kezeket visszatartják [mármint a fegyverektől (ógörög *cheir* = kéz)]”.⁴⁹

Az olympiai *ekecheiria* állapota az olympiai játékok periódusát jellemezte. Alapja ennek Élis tartomány immunitása volt. Az immunitás nem más, mint politikai és katonai értelemben vett semlegesség, amit nemzetközi egyezmények garantálnak, és ami miatt az illető körzet sérthetetlen. Mivel az antik közvéleményt meghatározó hagyomány szerint a peloponnésosi politikusokat a Kr. e. 9. században maga a delphoi Apollón isten jóslata bizta meg azzal, hogy Zeus számára, kultuszának részeként, periodikus sportversenyeket rendezzenek, és a rendezés felelősségét Élis tartományra ruházták – itt feküdt Zeus olympiai szent ligete –, a kultusz zavartalan ápolása összgörög vallási érdeknek számított.⁵⁰ Ezért a görög világban Olympia és környéke csakúgy, mint a főisten kultuszának ápolását végző polgárai, sérthetlenséget élveztek.

Ha idegen sereg át kívánt vonulni Élis területén, a határ átlépésekor le kellett adnia fegyvereit, és csak a tartomány elhagyásakor kapta vissza azokat.⁵¹ Ha valamely személy vagy állam az isteni védettséget élvező érinthetlenséget nem tartotta tiszteletben, akkor istenkáromlás vétségébe esett. Ezért a rá kirótt

⁴⁴ Kertész 2007, 43–68 és 214–217.

⁴⁵ Uo. 69–89 és 217–219.

⁴⁶ Pausanias V, 4, 5; 20, 1; Plutarch 1914, *Lycurgus* 1 (továbbiakban Plutarchos)

⁴⁷ Lämmer 1982/1983, 6. és 9. jegyzet.

⁴⁸ V. ö. Kertész 2000, 65.

⁴⁹ Lämmer i. m. 49, 7. jegyzet.

⁵⁰ V. ö. Peiser 1993; Morgan 1990.

⁵¹ Strabón C 358.

pénzbüntetés egy részével Élist, más részével viszont az olympiai Zeust kellett kiengesztelnie. Ha például hadsereg hagyta figyelmen kívül a tartomány semlegességét, akkor katonánként két *mina* (a *talanton*, vagyis 26,196 kg ezüst 60-ad része) bírságot szabtak ki, amiből 1 *mina* Zeust, 1 *mina* Élist illette.⁵²

A versenyjátékok évének néhány hónapjában ezt a sérthetlenséget kiterjesztették mindazokra, akik a Zeus kultusza jegyében megrendezett sportversenyen – az olympiai játékokon – akár versenyzőként, edzőként, akár nézőként vagy bármilyen minőségben részt kívántak venni. Az Élist megillető immunitásnak ezt az időlegesen kiterjesztett állapotát nevezték olympiai *ekecheirián*nak.⁵³

Az átmeneti jellegű istenbéke természetét jól mutatja az a konfliktus, amely Kr. e. 420-ban robbant ki az olympiai szervezők és Spárta vezetői között.⁵⁴ Abban az esztendőben éppen szüneteltek a Kr. e. 431 és 404 között tartó peloponnésosi háború harcai. Ezt kihasználva spártai csapatok támadták meg és foglalták el az addig az élisiek kezén lévő erődítményt, Phyrkost, és megszállták az ahhoz közeli Lepreont. Ez a Triphylia tartományban fekvő város történelme során hol élisi, hol meg spártai befolyás alatt állt. A katonai akció azután történt, hogy Élisben kihirdették a soron következő olympiai verseny miatti *ekecheiria* kezdetét. Régi szokás szerint az istenbéke kihirdetése először mindig Élisben zajlott le, majd szent követek (*spondophoroi*) indultak el Hellas közelebbi-távolabbi vidékeire, hogy ugyanezt minden fontosabb helységben megtegyék.⁵⁵

Mivel a spártai támadás a békés időszak beállta után történt, és emiatt az élisieket meglepetésszerűen érte, az olympiai szervezők Spártától Lepreon kiürítését vagy pénzbírság megfizetését követelték. A spártaiak egyik feltételt sem voltak hajlandók teljesíteni, és arra hivatkoztak, hogy a békét kihirdető szent követek még nem érkeztek Élisből Spártába akkor, amikor ők a támadást végrehajtották. A terméketlen vita azzal zárult, hogy a spártaiakat kizárták a versenyen való részvételből. Fontos tanulsága e történetnek az, hogy nem a fegyveres akció ténye, hanem csupán az időpontja volt a felek közötti vita tárgya. Háborúzni szabad volt, csak azt tiltották, hogy az *ekecheiria* idején kezdjenek új harci cselekményeket.

Ezek után nyilvánvaló, hogy általában *ekecheirián* a görögök egy átmeneti ideig tartó relatív békét értettek, amelynek célja bizonyos vallási cselekmények zavartalan lebonyolítása volt, és amelynek hatálya a résztvevőkre és a kultuszgyakorlás színhelyére terjedt ki; persze azzal a kikötéssel, hogy ezt mindenkinek tiszteletben kell tartania, függetlenül konkrét politikai állásfoglalásától, békés vagy éppen háborús állapotától. Ezért kellett a játékok idején hadat viselő feleknek gondoskodniuk az Olympiába vezető utak biztonságáról, noha egyébként

⁵² Thucydides 1923, V, 49 (továbbiakban Thukydidés). Vö. Siewert 1981.

⁵³ Lämmer i. m.

⁵⁴ Thukydidés V, 49–50

⁵⁵ Decker 1997.

nyugodtan gyilkolhatták egymást. Általános békéről az olympiai versenyek idején tehát szó sem volt.⁵⁶

Természetesen nem csak olympiai *ekecheiria* létezett. Egyéb, a vallásgyakorlat részeként megrendezett sportversenyek időszakában ugyancsak *ekecheiriá*-val védtek a játékok zavartalan lebonyolítását és a résztvevők testi épségét. Ez a relatíve békés időszak mindig a versenyek időpontjának kihirdetésével kezdődött, és a résztvevők biztonságos hazatérésével zárult. Az olympiai *ekecheiria* talán 3-4, hónapig, míg például a delphoi Püthia békeideje esetleg 6 hónapig, az athéni Panathénaia *ekecheiriája* 1 hónapig tartott.⁵⁷ A sok *ekecheiria* közül azért emlegették leggyakrabban az olympiai, mert azt ismerték el legkorábban, és az adott mintát a többi versenyjáték szervezői számára.⁵⁸

A görög egy rendkívül gyakorlatias nép volt. Vallási ünnepeinek sora szinte az egész nyári időszakot befedte. Az olympiai versenyeket a nyári napforduló (általában június 21, ritkábban 22) utáni második holdtölte idején rendezték, és a játékok megkezdése előtt egy hónappal, az első holdtöltekor kellett elkezdeni a Kr. e. 5. századtól kezdve Élis gymnasionjában a közös felkészülést.⁵⁹ Az isthmosi játékok megrendezésére minden második év tavaszán (április-május) vagy kora nyarán (július-június) került sor.⁶⁰ Delphoiban a püthói versenyt az Olympia utáni második év augusztusa táján rendezték.⁶¹ Tavasztól ősziig szinte folyamatosan tartott a Hellas különböző tájain zajló és vallási ünnepekkel egybekötött sportversenyek sora,⁶² amelyekhez mind hozzákapcsolódott a versenyszínhely és a résztvevők sérthetetlenségének köteleme. A sok, egymást váltó *ekecheiria* életbe léptetése átfogta azt az időszakot, amely éghajlati adottságainál fogva leginkább kedvezett a harci cselekmények lebonyolításának. Az isteneknek járó hibátlan tiszteletadás biztosítása mellett ez a gyakorlat valamennyire csökkentette, ha meg nem is szüntette, a háborús aktivitást, és ezzel lehetővé tette a viszonylag zavartalan tengerhajózást, elősegítette a létfontosságú mezőgazdasági munkák elvégzését. Ilyen vonatkozásban az olympiai játékok és általában a kultusz részeként kialakult ógörög sportmozgalom valóban kötődtek a béke eszméjéhez, de csupán áttételesen – hiszen nem küszöbölték ki a háborúságot.

A különböző görög *polisok* közötti diplomáciai érintkezés szempontjából is fontos volt az *ekecheiria* betartása. A pánhellén versenyjátékok jó alkalmat adtak arra, hogy a vezető politikusok személyes találkozókon vitassák meg eset-

⁵⁶ Ugyanez jellemezte a többi pánhellén versenyjáték idejére kihirdetett *ekecheiriát*. L. Thukydides V. 1; VIII. 5 és Xenophón i. m. IV. 2, 16; V. 2, 2. Vö. Lämmer i. m. 54–55.

⁵⁷ Lämmer i. m. 53–54; Decker i. m.

⁵⁸ Lee 1998.

⁵⁹ Lee 2001, 7–29.

⁶⁰ Golden 2004, 88–89; Kyle 2007, 140–143.

⁶¹ Maróti 1995.

⁶² Klee 1918, 76. Vö. Schneider 1967, II. 191; Kertész 2005².

leges közös fellépéseiket, vagy éppen tisztázzák a fennálló nézeteltéréseket. Kr. e. 428 során a peloponnésosi városvezetők Olympiában egyeztették elképzeléseiket – a játékok idején – a peloponnésosi háborúban kialakítandó stratégiáról.⁶³

Ha a versenyjátékok, így az olympiai versenyek idején sem szüneteltek a háborúk, akkor természetesen ennek az ellenkezője is igaz: a háborúk idején sem szüneteltek a versenyek. Ennek a jelenségnek legkirívóbb példáját a Kr. e. 480-as esztendő versenyjátékai adták. Ezeket akkor rendezték, amikor történelme folyamán első ízben idegen etnikumú hadsereg özönlötte el az európai hellénség centrális területeit.⁶⁴ A helyzet különlegessége ebben rejlett, nem pedig abban, hogy a játékok idején fegyveres konfliktus zajlott. A perzsa hódítókhoz fűződő ellenséges vagy baráti viszony tekintetében a görög államok erősen megoszlottak.⁶⁵

Szemben a manapság honos nemzetállam felfogással a görög *polisok* mindegyike szuverén politikai alakulatként létezett, következésképp az a polgára számított hazafinak, aki saját városállama érdekében cselekedett. Noha ritka alkalmakkor több *polis* adott célra szövetkezett egymással, a görög világot általában a politikai heterogenitás jellemezte.⁶⁶ Nem arról beszéltek, hogy ki a jó görög, hanem csak arról, ki a jó athéni vagy spártai stb. Emiatt azután nem is láttak abban főbenjáró bünt, ha egy városállam a perzsákkal szövetkezett más hellén *polisok* rovására. Tehát minden városállam jogosult volt önálló politikát folytatni. De éppen ilyen körülmények között volt fokozott jelentősége a közös nyelvnek és vallásnak. A politikai életben oly sokszínűen tükröződő etnikai és kulturális egység az egész görögség által elismert intézmények működésén keresztül érvényesült. Ilyen intézményként működött – mint ahogy azt előadásom bevezető részében hangsúlyoztam – Zeus olympiai szent körzete az ott négyévente megrendezett sportversenyekkel együtt. És ezek a sportversenyek különös fontossággal bírtak 480-ban, a perzsa invázió esztendejében, hiszen általuk realizálni lehetett a lokális politikai érdekeken felülemelkedni képes pánhellén eszmeiséget. „A Zeus-kultusz által megkövetelt vallási parancs” teljesítése minden görög kötelessége volt, függetlenül attól, hogy a perzsák ellen vagy pedig mellettük fogtak fegyvert.

A 480-ban rendezett 75. olympiai játékok kilenc bajnokát ismerjük név szerint, míg három versenyszám győztesének csak a hazája ismert⁶⁷ – a lófuttatás különleges helyet foglal el közöttük, mivel ott az Argos állam tulajdonát képező ló nyert, tehát a bajnoki koszorú, mint tulajdonost, ezt az államot illette

⁶³ Thukydides III. 14

⁶⁴ Vö. Siewert 1981, 245.

⁶⁵ Hegyi 1974. 66 skk.

⁶⁶ Vö. Siewert–Aigner-Foresti 2005, 27 sk., 38 sk.

⁶⁷ Hönle 1972, 171–175.

meg.⁶⁸ A stadionfutásban, a kétszeres stadionfutásban és a fegyveres futásban a Syrakusait képviselő Astylos győzött.⁶⁹ Ő Gelón, syrakusai *tyrannos* kegyence volt. Gelón semleges maradt a görögség honvédő háborúja idején, de kész volt arra, hogy perzsa győzelem esetén behódoljon.⁷⁰ Az öszvérfogatok versenyét a dél-itáliai Rhégion zsarnoka, Anaxilas nyerte, aki a karthágóiak szicíliai terjeszkedését támogatta Gelón ellenében.⁷¹ Az ökölvívásban győztes Theagenésnek Thasos volt a hazája, amely ez idő tájt perzsa uralom alatt állt.⁷² Ugyancsak perzsa birtoknak számított Khios szigete, ahonnan Xenopeithés, az ifjak stadionfutásának bajnoka érkezett.⁷³ Három arkadiai város is adott bajnokot: a *pankrationt* a mantineiai Dromeus, a hosszútávfutást egy azonos nevű stymphalosi, az ifjak ökölvívását egy Héraiából jött ismeretlen nevű atléta nyerte, és ugyancsak Héraia szülötte volt a *pentathlonban* sikeres Theopompos.⁷⁴ Ezeknek a győzteseknek a szülővárosai részt vettek a perzsák elleni fegyveres harcban.⁷⁵ Argos a Spártával szembeni évszázados konfliktusai következtében távol maradt a perzsák elleni csatáktól, de földrajzi fekvésénél fogva behódolni sem kényszerült a hódítóknak. A lófuttatáson kívül az ifjak birkózását is végső sikerrel abszolválta, noha győztes versenyzőjének neve ismeretlen maradt.⁷⁶ Végezetül Thébai két bajnokáról kell megemlékeznünk. Arsilochos és Daitóndas közösen birtokolták azt a fogatot, amely győzött a négyesfogatok versenyében.⁷⁷ Városuk hol rejtetten, hol nyíltabban a perzsákkal szimpatizált.

A 75. olympiai verseny győzteseinek korántsem teljes, de töredékes voltában is eléggé informatív listája ékes bizonyysága annak, hogy Olympia vallási és kulturális összekötő kapocs szerepét töltötte be a politikailag megosztott görög világban. Zeus nevében integrálta kultikus közösségbe a hellénséget, az egyedüli olyan egységet megteremtve a nyelvi mellett, a vallásit, amelyet sem személyes vagy állami önös érdek, sem ellenséges hódítás nem volt képes megbontani.

Mindezt, kisebb súllyal, a többi pánhellén sportversenyről is elmondhatjuk. Kr. e. 480-ban, már ugyancsak a perzsa invázió fenyegetésében, az olympiai ünnepek előtt megrendezték az isthmosi sport és művészeti játékokat is. A költő Pindaros egyik legkorábbi győzelmi énekében, a *VI. Isthmosi ódában* az ott *pankrationban* győztes aiginai Phülakidas dicsőségét zengte, de megem-

⁶⁸ Moretti i. m. no. 207.

⁶⁹ Uo. no. 196–198. Vö. Matz 1991, 34.

⁷⁰ Hérodotos VII. 153–166

⁷¹ Moretti i. m. no. 208.

⁷² Uo. no. 201. Vö. Matz i. m. 95–96.

⁷³ Uo. no. 203.

⁷⁴ Uo. no. 202, 199, 205, 200.

⁷⁵ Hönle i. m. 174.

⁷⁶ Moretti i. m. no. 204.

⁷⁷ Uo. no. 206.

lítése az atléta fivérét, Pütheast és unokafivérét, Euthümenést is, akik korábban a nemeai játékokon nyertek bajnoki koszorút. Az óda következőkben idézett részletében Pindaros a Múzsát szólítja, megígérve, hogy éppoly tömören fogja kifejezni magát, mint ahogy azt az argosiak teszik:

Hosszúra nyúlna a nagy tettek sorát elmondani most.

Hisz' Phülakidast, Euthümenést és Pütheast

Jöttem dicsérni, Múza! Rövid legyen és velős a szó,

Követve Argosnak szokását.

A költőt megihlető Múzsához intézett invokáció ékes kifejezése annak, hogy a szép mondás, miszerint „fegyverek közt hallgatnak a Múzsák”, vajmi kevés igazságtartalommal rendelkezett a görög antikvitás korában. (A mondás eredetijének tartott cicerói megfogalmazás szerint *fegyverek közt hallgatnak a törvények* – *Pro Milone* 4, 10.) A művészet és tudomány kilenc nőnemű pártfogója a háborúk időszakában sem vonult passzivitásba, mint ahogyan „karvezetőjük”, Apollón (*Musagetés*) jóslatadó utódai sem hagytak fel fegyveres konfliktusok idején az olympiai jóshely kultuszának ápolásával.⁷⁸ Az olympiai Zeus-templom nyugati homlokzatát ékesítő szoborcsoportozat középpontjában is Apollón állt, aki a Kr. e. 5. századtól kezdve a szentély romba döntésének szomorú korszakáig évszázadokon át gyönyörködhetett a fegyverek árnyékában is vallási ihletettséggel küzdő atlétákban.

Az antik olympiai játékok tehát nem teremtettek általános békét, mint ahogyan a modern olimpiák időszakában sem beszélhetünk a világ zavartalan békéjéről. De ha a régmúlt gyakorlatára nem is tudunk hivatkozni, a reményt sem adhatjuk fel. Vizionáljunk együtt a több mint 100 éve született Radnóti Miklóssal a világbékéről, és higgyünk benne:

„Így lesz-e? Így! Mert egyszer béke lesz.

Ó, tarts ki addig lélek, védekezz.”

(Himnusz a békéről.)

III. Mikor járt I. Alexandros Olympiában?

A fegyverek árnyékában Olympiához kötődő események közül kiemelkedett a makedón királyi család tagjának, Alexandrosnak ottani megjelenése.

⁷⁸ Sinn 1996, 22–29.

Hérodotos adott hírt arról, hogy a makedón uralkodó dinasztia görög eredetét az olympiai versenybírák is elismerték akkor, amikor I. Amyntas makedón király fia, Alexandros Olympiába ment, hogy részt vegyen a stadionfutók versenyén. Először nem engedték indulni a küzdelemben, mondván, hogy csak görögök vehetnek részt a játékokon, barbárok azonban nem. Alexandros ekkor meggyőzte a versenybírákat arról, hogy nemzetsége Hérakléstől származik. Miután megkapta a részvételi engedélyt, lefutotta a stadion távot, és a győztesrel együtt ért a célba (*synexepipte tó prótó*).⁷⁹

Hérodotos híradása hosszú ideje tudományos viták tárgya.⁸⁰ Vitatják a holtversenynek megfelelő görög kifejezések (pl. *systemphanoó* = együtt megkoszorúz, koszorút együtt visel vkivel) értelmezését⁸¹ és azt is, mikortól eredeztették magukat Makedónia uralkodói az argosi Témenostól, Héraklés ükonokájától, illetve annak Perdikkas nevű leszármazottjától, amire Hérodotos szerint Alexandros is hivatkozott Olympiában.⁸² Mi most ezekkel a problémákkal nem foglalkozunk. Egyedüli célunk annak kiderítése, pontosan mikor járt Alexandros Olympiában.

A hérodotosi közléseket általában elfogadó Nigel G. L. Hammond⁸³ és Apostolos V. Dascalakis⁸⁴ kronológiája szerint az események Alexandros életének korai szakaszában a következőképp követték egymást: Kr. e. 512: I. Amyntas behódolt a perzsáknak, majd az udvarában helytelenül viselkedő perzsa követeket az akkor 15-18 esztendősn trónörökös, Alexandros fiatal társai segítségével legyilkolta; 510 körül: Gygaia, Alexandros lánytestvére nőül ment Bubaréshez, a perzsa arisztokrata, Megabyzos fiához, hogy e házasság révén nyerjék el a követek halála miatt a makedón udvarban vizsgálódó Bubarés jóindulatát; 498 körül (Dascalakis) vagy 495-ben (Hammond) Alexandros trónra lépett (Kalléris⁸⁵ a 494-es évet feltételezi); 496: Alexandros látogatása Olympiában.

⁷⁹ Hérodotos V. 22

⁸⁰ Vö. Hammond–Griffith i. m. 60.; Badian 1982; Dascalakis 1965, 157 sk.; Borza 1993 és uő. 1990. Utóbbi műve VII. fejezete részben azonos a szerző 1993-as tanulmányának szövegével, ahol ezt írja: „It seems that no Macedonian king before Philip II participated in panhellenic games.” Uő. 1982; Ross 1985; Errington 1981; Ebert 1980, 107; Decker 1995, 47, 122. Ross, Errington, Ebert és Decker nem vitatják Hérodotos közlésének hitelességét, viszont utóbbi kettő nem foglal állást I. Alexandros olympiai versenyzésének időpontjával kapcsolatban.

⁸¹ Erről főképp Ross i. m. 162 sk. Idézi Godley, A. D. fordítását (The Loeb Classical Library, 1950), amely Hérodotosnak a holtversenyről hírt adó szavait („*agónizomenos stadion synexepipte tó prótó*”) így interpretálja: „he contended in the furlong race and run a dead heat for the first place”. De a 165. 13. jegyzetben megemlíti, hogy sok új fordítás a következőképp értelmezi ezt: „he was drawn to run in the first pair”. A holtversenyről l. Crowther 2000. De ott a szerző nem foglalkozik I. Alexandros esetével.

⁸² Badian 1982; Borza 1982; Kalléris 1988, 503–531; Hatzopoulos–Loukopoulos 1980, 10–35.

⁸³ Hammond–Griffith i. m. 60.

⁸⁴ Dascalakis i. m. 149 skk.

⁸⁵ Kalléris i. m. 450, 2. jegyzet.

Hammond úgy gondolja, hogy Alexandros nem tette volna kockára királyi presztízst az olympiai versenyzéssel, tehát trónörökösként jelent meg az olympiai játékokon.⁸⁶ Dascalakis még egy 496-nál korábbi időpontot is el tud képzelni az olympiai látogatásra, mivel 496-ban Alexandros már 31-34 éves volt, vagyis túlságosan idős a versenyzéshez.⁸⁷

Ez a kronológia problémákat vet fel. Ha 496-ban vagy még korábban ismertette el Alexandros Olympiában nemzetsége hellén eredetét, akkor mivel magyarázzuk perzsabarát magatartását a bekövetkező görög-perzsa háború során? Ebben az időszakban kezdték a hellén elnevezést azokra a görögökre alkalmazni, akik részt vettek a perzsák elleni honvédő harcokban.⁸⁸ Alexandros azonban fegyveresen segítette a perzsákat 480-ban, és perzsa támogatással növelte meg országa területét.⁸⁹

E kronológia alapján lehetetlen alátámasztani egy korábbi megállapításmat is. A VI. Ancient Macedonia Symposiumon megtartott előadásomban⁹⁰ azt igyekeztem bizonyítani, – és erre utaltam is írásom első részében –, hogy a Kr. e. 500-ban az olympiai programba bevezetett *apéné* (öszvér kettősfogatok versenye) és a 496-ban a műsorba felvett *kalpé* (kancafuttatás, ahol az utolsó körben a lovas leugrott lováról, és azt kantárszáron fogva vele együtt futott be a célba) segítségével akarták a játékok szervezői Olympiába csalogatni a lótenyésztésben élen járó peremgörögöket. E peremgörögök: szicíliaiak, thessálieiak és makedónok ugyanis kivonták magukat a perzsák elleni harcból. Ha azonban Alexandros már 496-ban eljutott Olympiába, akkor tette még nem igazolhatta a szervezők említett szándékát.

Más kételyekből kiindulva Robert M. Errington ugyancsak kifejtette kritikáját a Hérodotos által sugallt, Hammond és mások által elfogadott kronológiával szemben.⁹¹ Ő utalt arra, hogy Hérodotos Mardonios perzsa vezér 492-es európai hadjáratához köti Makedónia, illetve I. Alexandros behódolását a perzsáknak.⁹² Következésképp a történetíró itt ellentmondásba kerül önmagával, hiszen korábban I. Amyntas adott szerinte földet és vizet a perzsáknak a behódolás jeleként.⁹³ Errington szerint egy kettős behódolásnak semmi értelme nem lett volna. Szerinte el kell vetni a szép történetet arról, hogy 512-ben perzsa követek

⁸⁶ Hammond–Griffith i. m. 60: „Now it is unlikely that Alexander competed as king of Macedon, because the prestige of his kingdom might have been involved.”

⁸⁷ Dascalakis i. m. 159.

⁸⁸ Rhodes 2003; Siewert 1992.

⁸⁹ I. Alexandros hódításairól l. Hammond–Griffith i. m. 55–103; Dascalakis i. m. 204–215; Zahrt 1984; Ellis 1980; Kertész 2000, 30 skk.

⁹⁰ Kertész 1999.

⁹¹ Errington 1981.

⁹² Hérodotos VI. 44.

⁹³ Uo. V, 17 sk.

jártak volna a makedón udvarban, akiket azután a női ruhába öltözött Alexandros és ifjú társai legyilkoltak. Ugyancsak hiteltelennek kell tartanunk azt a nézetet, hogy a perzsa követek halála miatt nyomozó Bubarést Alexandros azzal akarta kiengesztelni, hogy hozzá adta nővérét feleségül.⁹⁴

E feltételezések nyomán Errington úgy látja, hogy az események helyes időrendje a következő: Kr. e. 498 körül meghalt I. Amyntas, és utóda, I. Alexandros 492-ben hódolt be a perzsáknak. Az új típusú politikai kapcsolat megerősítése érdekében ezután adta Gygaiát nőül Bubaréshoz.⁹⁵

Ezt a kronológiát látszik megerősíteni az a tény, hogy Xerxés 480-as támadása előtt Bubarés irányította az Athosnál zajló csatornaépítési munkálatokat.⁹⁶ A perzsák ugyanis egy csatornát kívántak vágni a Chalkidiké-félsziget legkeletibb nyúlványába, az Aktéba, hogy tervezett hadjáratuk alkalmával ne ismétlődhessenek meg a hajóhad 492-es tragédiája.⁹⁷ Nem tartjuk valószínűnek azt, hogy ha Bubarés 510 körül vette feleségül Gygaiát egy fontos diplomáciai küldetés következményeként, akkor három évtizeddel később még mindig aktív politikai szereplő lehetett volna.

Az Errington által javasolt új kronológia alapján át kell gondolnunk Alexandros ifjúkori életrajzi adatait is. Ha elvetjük a fiatal Alexandros és a perzsa követek 512-es konfliktusáról szóló romantikus történetet, akkor persze azt sem kell elhinnünk, hogy az 530-520-as évek fordulóján született. Mivel tudjuk, hogy 454 körül halt meg, még akkor is elég hosszú életet élt, ha arra gondolunk, hogy körülbelül húszévesen foglalta el a trónt. Ha uralkodása 498-ban vagy 495-ben, esetleg 494-ben kezdődött, akkor az 510-es évek elején születhetett, és talán kétszer annyi ideig élt, mint híres utóda, Nagy Sándor. 492-ben huszonevévesen vetette magát alá a perzsa uralomnak, és perzsa támogatással jelentős nagyságú területeket foglalt el. Mivel a perzsa sereg 480-ra tervezett görögországi hadjáratának hadi és utánpótlási útvonala a Balkán belseje felé csak Alsó-Makedónián át, vagyis a Therméi-öböl menti sík területen keresztül vezethetett, megszerezte Xerxés hozzájárulását ahhoz, hogy északnyugat irányú hódításokkal még hatékonyabban biztosítsa e terület mélységből történő stratégiai védelmét.⁹⁸ Ezáltal a perzsák 480. évi hadjárata előtt az ókori Makedónia határát sikerült kitolni a mai Észak-makedón Köztársaság, vagyis a modernkori Jugoszlávia földjére. Valószínűleg helyesen feltételezi Hammond, hogy a Bermiontól északra eső és makedón fennhatóság alá került területet éppen ez időtől fogva nevezték Felső-Makedóniának, az ott élő görög-illír keverék népeket: az orestait, elimiót, tymphaióit, lynkéstait, pelagonest pedig ettől kezdve tekintették makedónok-

⁹⁴ Uo. V, 21.

⁹⁵ Errington 1981, 141.

⁹⁶ Hérodotos VII. 22. Vö. Green 1970, 53, 87, 89, 172.

⁹⁷ Hérodotos VI. 44.

⁹⁸ Zahmt i. m. 361 sk.; Errington – Errington 1990, 1–34.

nak.⁹⁹ Alexandros hódításai ugyanazt a végső célt szolgálták, mint Bubarés egyidejű ténykedése az Athosnál. Mindketten a tervezett perzsa hadjárat biztonságát igyekeztek szavatolni. A közös cél jegyében nyilván szoros kapcsolatba kerültek egymással, segítették a másik tevékenységét, és a kialakult jó viszonyt szilárdíthatta meg Bubarés és Gygaia házassága.

Mindezek után nehezen képzelhető el, hogy Alexandros 496-ban látogatott el Olympiába, és ott dokumentálta nemzetsége hellén származását. Ez ugyanis szöges ellentétben állt volna az általa követett politikával, amelyet jól jellemez Hérodotos azon közlése, hogy a thermopylai csata után: *Boiótia egész lakossága a médek pártján állt, a városok védelmére Alexandros makedón helyőrséget rendelt, ezzel jelezve Xerxésnek, hogy a boiótiaiak a médekkel éreznek együtt.* (VIII, 34.)¹⁰⁰ Annál inkább megtehetette ezt a perzsák Plataiaiánál elszenvedett veresége, 479 után. Tudjuk, hogy a perzsa vereséget követően a makedón király nyíltan megszakította addigi baráti kapcsolatait Perzsiával, és meghódította Kelet-Mygdonia, Kréstónia és Bisaltia tartományokat, ahol perzsa uralom alatt lévő thrákok éltek.¹⁰¹ Politikai szempontból ekkor volt értelme Olympiába utaznia és ott elismertetnie görög mivoltát. Errington helyesen gondolja, hogy így akarta elfeledtetni azt a tényt, miszerint „...the Philhellene Alexander was... the first European Greek ruler of importance to betray the Greek cause”.¹⁰²

Ehhez hozzátehetjük, hogy a perzsa követek meggyilkolásáról szóló szép történet is nyilvánvalóan hasonló célt szolgált. Hammond feltételezi, hogy Hérodotos találkozott I. Alexandrosszal, és magától a királytól hallotta az általa később lejegyzett eseményt.¹⁰³ Ha a találkozás valóban megtörtént, akkor itt a makedón propaganda mestermunkájával állunk szemben. Azt akarták elhitetni, hogy Alexandros kényszerből állt a perzsák mellé, hiszen már ifjúkorában is gyűlölte őket.

Tehát 479-ben I. Alexandros csatlakozott a perzsa ellenes koalícióhoz, és ez a tény tette őt érdemessé arra, hogy az antik utókor a philhellén jelzőt csatolja nevéhez.¹⁰⁴ A philhellén Alexandros aztán sokat tett azért, hogy a hellén elnevezést is kiérdemelje. A makedón nép, amely később, Nagy Sándor és utódai korában részt vett a Közel- és Közép-Kelet hellénizálásában, vagyis abban, hogy magasabb minőségben olvadjanak össze a görög és keleti civilizáció legjobb

⁹⁹ Hammond–Griffith i. m. 64.

¹⁰⁰ Hérodotosz 1989, 563.

¹⁰¹ Hammond–Griffith i. m. 62 sk.; Zahrnt i. m.

¹⁰² Errington 1981, 143.

¹⁰³ Hammond–Griffith i. m. 98: „There can be little doubt that Herodotus met Alexander, whether at Eion or in Greece.”

¹⁰⁴ Uo. 101, 3. jegyzet: „All the evidence for this epithet is late. I am inclined to think that it came into use to distinguish Alexander from his greater successor of the same name...”

értékei,¹⁰⁵ az ő uralkodása idején fogadta el a görög nyelv használatát, és kezdte meg görög mintájú városok kialakítását. Ekkor tértek át önálló pénzermék verésére, kezdték a Makedóniában letelepedett görögök tapasztalatai nyomán *phalanx*okba szervezni a gyalogos katonákat.¹⁰⁶ Vagyis I. Alexandros irányításával vette kezdetét a másfél évszázad múlva keleti szomszédait hellénizáló makedón nép saját hellénizálódásának folyamata. A király, aki a makedónok közül elsőként jelent meg Olympiában, előbb a játékokon való részvétel révén igazolta hellén mivoltát, később azonban egész uralkodói tevékenysége ezt dokumentálta.

De mikor járt I. Alexandros Olympiában? Errington nem adja meg a látogatás időpontját, de feltételezi, hogy arra 479 után került sor.¹⁰⁷ Badian úgy gondolja, hogy Alexandros 476-ban ment Olympiába: „The date is not attested, but 476, the first opportunity after the war, seems a reasonable guess.”¹⁰⁸ Ez megegyezik az én véleményemmel, amelyet a továbbiakban érvekkel igyekszem alátámasztani.

1. Hérodotos az olympiai bírakat *Hellanodikai* titulussal említi.¹⁰⁹ Amint azt J. Ebert és P. Siewert bizonyította, a Kr. e. 6. század végén az olympiai bírák elnevezése *diatátér* vagy *diatítés* volt.¹¹⁰ A *Hellanodikas* elnevezés bevezetését közös írásukban Kr. e. 480 körülre teszik, de azt sem tartják kizártnak, hogy ez pontosan 476-ban történt meg.¹¹¹ Következésképp, ha Hérodotos nem követ el anakronizmust a *Hellanodikai* elnevezés használatával, akkor a bírákra alkalmazott *terminus technicus* támogathatja azt a feltételezést, hogy Alexandros valóban 476-ban látogatott Olympiába.

2. Ulrich Sinn kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a 476-os olympiai játékoknak: „Die ersten olympischen Wettkämpfe nach dem Ende der Perserkriege sind von den Griechen im Jahre 476 v. Chr. bekanntlich als eine fulminante Siegesfeier begangen worden”.¹¹² Utal Felix Jacoby véleményére, aki úgy hiszi, hogy a 472-ben bevezetett új ünnepi rend ötlete is a 476-os „győzedelmes Olympia” idején született meg.¹¹³ Mindezt alátámasztja Sinn könyve 7. fejezetének címe: *Das Jahr 476 v. Chr. – Die Geburtsstunde einer 'Olympischen Idee'*.¹¹⁴

¹⁰⁵ Vö. Bichler 1983 a korábbi szakirodalom összefoglalásával; Gehrke 1990; Schmitt–Vogt 1988; Green 1990, xv skk.; Kertész 2000, 9–22.

¹⁰⁶ Hammond–Griffith i. m. 98 skk.; Dascalakis i. m. 201 skk.; Kertész 2000, 30 skk.

¹⁰⁷ Errington 1981, 143: „It was the post–479 situation which required self–justification from Alexander...”

¹⁰⁸ Badian i. m. 36.

¹⁰⁹ Hérodotos V, 22

¹¹⁰ Ebert–Siewert i. m. 399–400.

¹¹¹ Uo. 400, 33. jegyzet.

¹¹² Sinn 1991, 50.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Sinn 1996, 41 sk.

Sinn azt is gondolja, hogy az olympiai Zeus-templom terve 476-ból származik. A 450-es években befejezett szentély keleti oromzatának központi figurája Zeus volt, míg a nyugatié Apollón, a *metopék* pedig Héraklés tetteit mutatták be. Sinn emlékeztet arra, hogy Pindaros szerint ezek az istenségek vettek részt Olympia szent körzetének kialakításában.¹¹⁵ Mindezek alapján világos, hogy Alexandros látogatása Olympiában és annak igazolása, hogy az említett három istenség közül kettővel, Zeussal és Hérakléssel rokonságban áll, aligha történhetett volna megfelelőbb időpontban. Ehhez jól illik Plutarchos közlése, aki szerint Themistoklés is ugyanezen az olympiai versenyen jelent meg a nézők között, akik zajosan ünnepelték Salamis hőstét a perzsákkal szemben elért történelmi siker mámorában.¹¹⁶ Alexandros, aki erre az időre már a perzsák harcias ellenfelének tüntette fel magát, olympiai látogatásával jól időzített politikai propagandát fejthetett ki, amikor hellén mivoltát igyekezett bizonyítani – ha valóban 476-ban járt Olympiában, amint az valószínűnek látszik.

3. Pindaros egyik töredékében Alexandrosnak valamelyik versenyen elért győzelmét ünnepli:¹¹⁷

Boldog Dardanidák nevét viselő,

Akinek atyja Amyntas...

A derékhez illik, hogy remek

Dallal ünnepeljük,

Mert csak e tisztelet él a világon halhatatlanul,

Agyon hallgatva meghal a nagyszerű tett.

Mivel Justinus ugyancsak megemlíti, hogy Alexandros „az olympiai játékokon különböző versenyszámokban versenyzett” (*Olympio certamine vario ludicrorum genere contenderet*),¹¹⁸ Hammond úgy gondolja, hogy Pindaros töredéke a trónörökös egyik *pentathlon* győzelmét ünnepli. A töredék keletkezési idejéről pedig ezt állítja: „A fragment of a Pindaric ode in honour of Alexander has been dated to the middle 490s and will therefore have celebrated the pentathlon...”¹¹⁹ Természetes, hogy Hammond a 490-es évek közepére datálja Pindaros töredékét, mivel szerinte Alexandros trónörökösként versenyzett Olympiában 496-ban, és 495-ben lett király, miután atyja meghalt. De vajon elfogadható-e ez a vélemény?

¹¹⁵ Sinn 1991, 51. Vö. Ulf 1997, 9–51.

¹¹⁶ Plutarchos i. m. *Themistoklés* 17.

¹¹⁷ Pindaros 1929, 120–121. sz. töredék.

¹¹⁸ Iustinus 1992, VII, 2, 14

¹¹⁹ Hammond–Griffith i. m. 60.

Dascalakis beismeri, Pindaros töredéke nem bizonyítja, hogy Alexandros más alkalommal is járt volna Olympiában, és megnyerte volna ott a *pentathlont*. Legfeljebb következtetést enged erre nézvést. Az említett töredéket viszont a 490-es éveknél későbbre teszi. Caius Iulius Solinusra hivatkozik, aki szerint a költő ellátogatott Makedóniába, és ott a király vendégül látta őt.¹²⁰ Egyetérthetünk Dascalakisszal, amikor ezt írja: „Nobody knows whether he wrote his encomium at that time but it can be taken as certain that he wrote it after the Persian Wars and that time when the king had become a popular figure all over Greece”.¹²¹ Dascalakis véleményét alátámasztja az, amit Hérodotosztól is tudunk, vagyis hogy 480/479-ben Alexandros Boiótiában tartózkodott, és sokat tett az ottani városok biztonságáért. A költőnek volt tehát oka az ő szülőföldjét védelmező királyt dicsőíteni, de nyilván csak a háború európai harcainak végeztével.

Oskar Werner Pindaros-fordítását kísérő tanulmányában nem próbálja meg az Alexandros tiszteletére írt verstöredék datálását, viszont bemutatja a 470-es évek költői termését. 474 körül keletkezett a *III/IV. Isthmosi óda*, a thébai Melissos kocsihajtásban és *pankratiónban* elért kettős győzelme tiszteletére. Az óda 34. és azt követő sorában a költő megemlékezik a szomorú tényről, hogy Melissos nemzetségének négy férfitagja esett el a Plataianál vívott ütközetben, a perzsák oldalán harcolva:

De sajnós, egy nap' háború

*Zord fergetegével a boldog tűzhelyet négy hős fiának életétől fosztja meg.*¹²²

A Boiótiában a perzsákkal együttműködve küzdő Alexandros dicsőítésével tematikailag jól egyezik ez a költemény, még ha tudjuk is, hogy a plataiai ütközet előtt Alexandros elárulta a perzsákat.¹²³ A 470/460-as években a kiemelkedő versek többsége Szicília fejedelmi családjainak sportsikereit örökölte meg.¹²⁴ Ezek mellett a kyrénéi uralkodó, Arkesilaos és az Athénnal szemben hagyományosan ellenséges Aigina versenygyőztes polgárainak dicséretét olvashatjuk különös gyakorisággal.¹²⁵ Werner joggal mutat rá Pindaros arisztokratikus életszemléle-

¹²⁰ Dascalakis i. m. 166.

¹²¹ Uo.

¹²² Vö. Werner 1968, 550 skk.; Willcock 1995.

¹²³ Hérodotos IX, 44–46

¹²⁴ Például az *I., II., III. és VI. Olympiai Óda*, az *I. és IX. Nemeai Óda*, az *I., II. és III. Pythói Óda*, a *II. Isthmosi Óda*. Vö. Braswell 1992 és üö. 1998; Fisker 1990; Gerber 1982.

¹²⁵ *L. IV. és V. és VIII. Pythói Óda, VIII. Olympiai Óda, III., IV., V., VI., VII. és VIII. Nemeai Óda, V., VI. és VIII. Isthmosi Óda*. Vö. Pfeijffer 1999.

tére és az athéni demokrácia iránti ellenszenvére.¹²⁶ Ez az attitűd nyilvánvalóan ihletést adott a költőnek, aki válogathatott a megrendelők között. Az általa ideológiai alapon is megbecsült személyek közé jól illeszkedik a makedónok királya, aki egy arisztokratikus berendezkedésű állam élén állt, és akinek politikai kapcsolata Athénnal éppúgy ambivalens volt, mint Pindarosnak e várossal szembeni érzelmei.

A perzsákat legyőző Athént *dithyrambus*okkal ünnepelte a költő,¹²⁷ de Melissos rokonait, mint láttuk, megsiratta. 457-ben az oinophytai csatában Athén serege legyőzte a Spártával szövetséges Thébai hadát, és ez a tény csak növelhette Pindaros már korábban kialakult ellenszenvét, aki az Athénnal politikailag ugyancsak szembenálló Argosban halt meg.¹²⁸ I. Alexandrost Athénnak a dél-thrák tengerpartra irányuló intenzív politikai törekvései aggasztották, és emiatt romlott meg viszonya a délos-attikai koalíció vezető hatalmával.¹²⁹ Pindarosnak tehát több oka is volt arra, hogy Alexandrost kedvelje, de nyilvánvalóan csak a 470/460-as évek körül, és nem a 490-es esztendőkből.

Az eddig felsoroltakon kívül még egy oka lehetett annak, hogy Pindaros Alexandrost ünnepelte, mégpedig valószínűleg a 470-es években. Christoph Ulf emeli ki tanulmányában azt, hogy a költő által említett olympiai alapítási mítoszokban „Herakles wird von Pindar in besonderer Weise hervorgehoben”.¹³⁰ Ez összefüggött a költő Spárta iránti rokonszenvével és Athénnal szembeni ellenérzésével. Spárta királyai Héraklés leszármazottai voltak, a hérós dicső tettei őket is dicsfénybe vonhatták. Az esetleg 474-re datálható *X. Olympiai Óda* ennek megfelelően szép színekkel festi Héraklés győzelmét Molióné és Poseidón fiai felett az Élis területén lefolyt háborúban. A minden bizonnyal 476-ban keletkezett *I. Nemeai Óda* egyik érdekessége, hogy Pindaros Héraklés kiemelkedő jelentőségét ecseteli benne. Erre utalva írja Ulf: „In der 1. nemeischen Ode findet sich bei ihm die vor ihm nicht bekannte Vorstellung, daß die Götter ohne seine Hilfe die Giganten nicht besiegen konnten”.¹³¹

A magukat Hérakléstől származtató uralkodók később is éltek azzal a lehetőséggel, hogy ezt a mítoszvariánst saját politikai propagandájuk érdekében használják fel. Jó példa erre a II. Eumenés által építtetett Zeus-oltár Pergamonban, amely a *gigantomachiát* megörökítő nagyobbik frízen ugyancsak Héraklést teszi meg az istenek és gigászok közötti harc főszereplőjévé.¹³² I. Alexandros, aki

¹²⁶ Werner i. m. 550 sk.

¹²⁷ Uo. 63ab, 64, 65. Vö. Van der Weiden 1991.

¹²⁸ Uo. 557.

¹²⁹ Hammond–Griffith i.m. 102 sk.

¹³⁰ Ulf i. m. 13.

¹³¹ Uo. 13. Vö. Braswell i. m.

¹³² Kertész 1982, 209; Schmidt 1961, 90, 99. jegyzet.

Héraklész ükunokájától, Témenostól eredeztette nemzetségét, ugyancsak hasznélvezője lehetett a Pindaros által népszerűsített Héraklész-képnek.

4. Dascalakis egyik fő érve arra, hogy Alexandros olymipiai szereplését 496-ra vagy egy annál még korábbi időpontra tegye, a király életkora. Mint említettük, szerinte 496-ban Alexandros 31-34 esztendő volt, már elég öreg ahhoz, hogy sikerrel versenyezzék.¹³³ A mi kronológiánk szerint azonban Alexandros 476 körül jutott el életének abba a szakaszába, amit 30-as éveinek vége vagy 40-es éveinek eleje jelent. Ebben az életkorban pedig – ellentétben Dascalakis nézetével – nyugodtan vállalhatta a versengést, hiszen számos atléta lett olymipiai bajnok ugyanebben a korban: a spártai Hippostenés, a krotóni Milón vagy a thasosi Theagenés.¹³⁴ Ráadásul Crowther joggal jegyzi meg: „Perhaps all these athletes competed later than their last known victory”.¹³⁵ Az igaz, hogy a futók rendszerint fiatalon nyertek, de Alexandros nem is győzött. Ha valós az információ, hogy később bajnok lett a *pentathlon*ban, az jól illeszkedhet ahhoz a tapasztalathoz, amely szerint sikeres futók később jó öttusázókká váltak.¹³⁶

Összegzésképp azt feltételezem, hogy I. Alexandros első ízben Kr. e. 476-ban járt Olympiában. Ekkor használta ki a kedvező alkalmat arra, hogy elismeresse saját maga és dinasztíája hellén mivoltát. Így elért politikai sikerét pedig semmiképp nem csökkentette az a körülmény, hogy nem lett bajnok. A makedón király megjelenése az olymipiai játékokon megítélésem szerint jól példázta a görög identitástudat, a helyhez köthető Zeus-kultusz és sporttevékenység, valamint a peremterületek hellénizálásának szerves összefüggését. És mindez egy olyan időszakban történt, amelyre a perzsákkal szembeni fegyveres konfrontáció nyomta rá bélyegét.

Bibliográfia

- Adcock, F. E. – Mosley, D. J. 1975. *Diplomacy in Ancient Greece*. London.
- Badian, E. 1982. „Greeks and Macedonians”: Bar – Sharrar, B. – Borza, E. N. (eds.): *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*. (Studies in History of Art 10), 35–46. Washington.
- Bichler, R. 1983. 'Hellenismus'. *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs*. (Impulse der Forschung 41), Darmstadt.
- Bolonyai, G. (szerk.) 2003. *Lysias beszédei*. Ford. Bolonyai G. és mások. Budapest.

¹³³ Dascalakis i. m. 159.

¹³⁴ Moretti i. m. no. 61, 66, 68, 70, 73, 75 (Hippostenés), no. 115, 122, 126, 129, 133, 139 (Milón), no. 201, 215 (Theagenés).

¹³⁵ Crowther 1990. Vö. Golden 1998, 104 skk.

¹³⁶ Golden 1998, 116.

- Borza, E. N. 1982. „Athenians, Macedonians, and the Origins of the Macedonian Royal House”: *Hesperia: Supplement XIX*, 7–13.
- Borza, E. N. 1990. *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*. Princeton.
- Borza, E. N. 1993. „The Philhellenism of Archelaus”: *Ancient Macedonia. Fifth International Symposium, Vol. I*. Institute for Balkan Studies (ed.), Thessaloniki, 237–244.
- Braswell, B. K. 1992. *A Commentary on Pindar's Nemean One*. Fribourg.
- Braswell, B. K. 1998. *A Commentary on Pindar's Nemean Nine*. Berlin – New York.
- Christesen, P. 2007. *Olympic Victor Lists and Ancient Greek History*. Cambridge.
- Coubertin, P. 1966. „Die philosophischen Grundlagen des modernen Olympismus”: Carl – Diem – Institut (hrsg.): *Der Olympische Gedanke. Reden und Aufsätze*. Köln, 150–154.
- Crowther, N. B. 1990. „Old Age, Exercise, and Athletics in the Ancient World”: *Stadion* 16/2, 171–183.
- Crowther, N. B. 2000. „Resolving an Impasse: Draws, Dead Heats, and Similar Decisions in Greek Athletics”: *Nikephoros* 13, 125–140.
- Dascalakis, Ap. 1965. *The Hellenism of the Ancient Macedonians*. Thessaloniki.
- Decker, W. 1995. *Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen*. München.
- Decker, W. 1997. „Zur Vorbereitung und Organization griechischer Agone”: *Nikephoros* 10, 77–102.
- Ebert, J. 1976. „Zu einigen Aspekten des Sports und des Athletenbildes der Antike”: *Das Altertum* H. 1, 5–20.
- Ebert, J. 1980. *Olympia von den Anfängen bis zu Coubertin*. (Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Joachim Ebert), Leipzig.
- Ebert, J. – Siewert, P. 1999. „Eine archaische Bronzeurkunde aus Olympia mit Vorschriften für Ringkämpfer und Kampfrichter”: Kyrieleis, H. (hrsg.): *XI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Berlin – New York, 391–412.
- Edson, Ch. 1980. „Early Macedonia”: Hatzopoulos, M. – Loukopoulos, L. D. (eds.): *Philip of Macedon*. Athens, 10–35.
- Ellis, J. R. 1980. „The Unification of Macedonia”: Hatzopoulos, M. – Loukopoulos, L. D. (eds.): *Philip of Macedon*. Athens, 36–47.

- Errington, R. M. 1981. „Alexander the Philhellene and Persia”: Dell H. J. (ed.): *Ancient Studies in Honor of Charles F. Edson*. Thessaloniki, 139–143.
- Errington, R. M. – Errington, C. 1990. *A History of Macedonia*. Berkeley.
- Faulkner, N. 2012. *A Visitors Guide to the Ancient Olympics*. New Haven – London.
- Fisker, D. 1990. *Pindars erste Olympische Ode*. Odense.
- Gehrke, H. J. 1990. *Geschichte des Hellenismus*. (Oldenbourg Grundriss der Geschichte 1A), München.
- Gerber, D. E. 1982. *Pindar’s Olympian One: A Commentary*. Toronto.
- Golden, M. 1998. *Sport and Society in Ancient Greece*. Cambridge.
- Golden, M. 2004. *Sport in the Ancient World from A to Z*. London – New York.
- Green, P. 1970. *The Year of Salamis 480 – 479 BC*. London.
- Green, P. 1990. *Alexander to Actium. The Hellenistic Age*. London.
- Hammond, N. G. L. – Griffith, G. T. 1979. *A History of Macedonia II 550-336 B.C.* Oxford.
- Hegyí, D. 1974. *Médismos. Perzsabarát irányzat Görögországban i.e. 508-479*. Budapest.
- Herodotus, 1920-1925. *The Persian Wars*. The Loeb Classical Library. Transl. Godley, A. D. London.
- Hérodotosz 1989. *A görög-perzsa háború*. Ford. Muraközy Gyula. Budapest.
- Hönle, A. 1972. *Olympia in der Politik der griechischen Staatenwelt. Von 776 bis zum Ende des 5. Jahrhunderts*. Bebenhausen.
- Iustinus, 1992. *Világkrónika*. Ford. Horváth János. Budapest.
- Kalléris, J. N. 1988. *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique*. Athènes.
- Kertész, I. 1982. „Der Telephos – Mythos und der Telephos – Fries”: *Oikumene* 3, 203–215.
- Kertész, I. 1999. „New Aspects in the Connections Between Macedonia and the Ancient Olympic Games”: *Ancient Macedonia. Sixth International Symposium VII*. Institute for Balkan Studies (ed.), 579–584.
- Kertész, I. 2000. *Hellénisztikus történelem*. Glatz Ferenc (szerk.): História Könyvtár Monográfiák 13. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

- Kertész, I. 2002. *Héraklész unokái. A lovas makedónok története Nagy Sándor haláláig*. Budapest.
- Kertész, I. 2005¹. „When did Alexander I visit Olympia?": *Nikephoros* 18, 115–126.
- Kertész, I. 2005². „The Integrating Role of Sport in the Hellenistic World": Lämmer, M. – Martin, E. – Terret, Th. (eds.): *New Aspects of Sport History*. Sankt Augustin, 446–449.
- Kertész, I. 2007. *A görög sport világa. A jelenbe tekintő múlt*. Budapest.²
- Kertész I. 2008. *Ez történt Olümpiában. Az olümpiai játékok ókori története*. Debrecen.
- Klee, Th. 1918. *Zur Geschichte der gymnischen Agone an griechischen Festen*. Leipzig – Berlin.
- Kyle, D. G. 2007. *Sport and Spectacle in the Ancient World*. Oxford – Malden (USA) – Carlton (Australia).
- Lämmer, M. 1982/1983. „Der sogenannte Olympische Friede in der griechischen Antike": *Stadion VIII/IX*, 47–83.
- Lee, H. M. 1998. „The „First” Olympic Games and Other Festivals in Antiquity": Raschke, W. J. (ed.): *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity*. Wisconsin, 110–118.
- Lee, H. M. 2001. *The Program and Schedule of the Ancient Olympic Games*. Nikephoros Beihefte 6. Hildesheim.
- Lukianosz 1974. „Hérodotosz vagy Aetión": *Lukianosz összes művei*. Ford. Szabó Kálmán és mások. Budapest.
- Mallwitz, A. 1998. „Cult and Competition Locations in Olympia": Raschke, W. J. (ed.): *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity*. Wisconsin, 79–109.
- Maróti, E. 1995. *Delphoi és a Pythia sportversenyei*. Budapest.
- Matz, D. 1991. *Greek and Roman Sport. A Dictionary of Athletes and Events from the Eighth Century B.C. to the Third Century A.D.* Jefferson – North Carolina – London.
- MOB 2004. *Olympiai Charta*. Ford. Nagy Zsigmond. Budapest.
- Moretti, L. 1957. *Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici*. Rome.
- Morgan, C. 1990. *Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eighth century B.C.* Cambridge.

- Pausanias 1935. *Description of Greece*. The Loeb Classical Library. Ed. Wycherley, R. E. London.
- Peiser, B. J. 1993. *Das dunkle Zeitalter Olympias. Kritische Untersuchung der historischen, archäologischen und naturgeschichtlichen Probleme der griechischen Achsenzeit am Beispiel der antiken Olympischen Spiele*. London.
- Pfeijffer, I. L. 1999. *Three Aeginaten Odes of Pindar. A Commentary on Nemean V, Nemean III, and Pythian VIII*. (Mnemosyne Suppl. 197), Leiden.
- Pindaros 1929. Görög és római remekírók. MTA Classica – Philologiai Bizottsága (ed.) Magyarul tolmácsolta Csengery János. Budapest.
- Plutarch 1914. *The Parallel Lives*. The Loeb Classical Library. Transl. Perrin, B. London.
- Raubitschek, A. E. 1998. „The Panhellenic Idea and the Olympic Games”: Raschke, W. J. (ed.): *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity*. Wisconsin, 35–37.
- Rhodes, P. J. 2003. „Panhellenism”: Hornblower, S. – Spawforth, A. (eds.): *The Oxford Classical Dictionary*.³ Oxford.
- Ross, P. 1985. „Alexander I in Olympia”: *Eranos* 83, 162–168.
- Schmidt, E. 1961. *Der Große Altar zu Pergamon*. Leipzig.
- Schmitt, H. H. – Vogt, E. (hrsg.). 1988. *Kleines Wörterbuch des Hellenismus*. Wiesbaden.
- Schneider, C. 1967. *Kulturgeschichte des Hellenismus I – II*. München.
- Siewert, P. 1981. „Eine Bronze Urkunde mit elischen Urteilen über Boöter, Thessaler, Athen und Thespiai”: Mallwitz, A. (hrsg.): *X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Berlin, 228–248.
- Siewert, P. 1992. „The Olympic Rules”: Coulson, W. – Kyrieleis, H. (eds.): *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games 5 – 9 September 1988*. Athens.
- Siewert, P. 1997. „Privilegien überseeischer Griechen im Heiligtum von Olympia”: Antonetti, Cl. – Léveque, P. (eds.): *Il dinamismo della colonizzazione greca. Atti della tavola rotonda Espansione e colonizzazione greca di età arcaica: metodologie e problemi a confronto*. Napoli, 95–96.
- Siewert, P. – Aigner-Foresti, L. (hrsg.) 2005. *Föderalismus in der griechischen und römischen Antike*. München.

- Siewert, P. – Taeuber, H. (hrsg.) 2013. *Neue Inschriften von Olympia. Die ab 1896 veröffentlichten Texte*. Tyche Sonderband 7. Wien.
- Sinn, U. 1991. „Olympia. Die Stellung der Wettkämpfe im Kult des Zeus Olympios“: *Nikephoros* 4, 31–54.
- Sinn, U. 1996. *Olympia. Kult, Sport und Fest in der Antike*. München.
- Strabo 1960. *The Geography*. The Loeb Classical Library. Transl. Horace, L. J. London.
- Thucydides 1923. *History of the Peloponnesian War*. The Loeb Classical Library. Transl. Smith, C. F. Cambridge.
- Ulf, Ch. 1997. „Die Mythen um Olympia – politischer Gehalt und politische Intention“: *Nikephoros* 10, 9–51.
- Van der Weiden, 1991. *The Dithyrambs of Pindar: introduction, text and commentary*. Amsterdam.
- Werner, O. (hrsg. und übersetzt). 1968. *Pindar. Siegesgesänge und Fragmente*. München.
- Willcock, M. M. 1995. *Pindar: Victory Odes: Olympians 2, 7, and 11; Nemean 4; Isthmians 3, 4, and 7*. Cambridge.
- Xenophon 1918-1921. *Hellenica Vol. I-II*. The Loeb Classical Library. Transl. Carleton, L. B. Cambridge.
- Zahrnt, M. 1984. „Die Entwicklung des makedonischen Reiches bis zu den Perserkriegen“: *Chiron* 14, 325–368.

KRÉN LÁSZLÓ

A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉNEK GÖRÖG VÁROSAI ÉS AZ ACHAIMENIDA BIRODALOM XERXÉS HADJÁRATÁNAK IDEJÉN

Bevezetés

A Fekete-tenger északi partvidékének ókori történelmének vizsgálatában az egyik legnagyobb kihívást a térségnek a történetírói hagyományból való szinte teljes mellőzöttsége jelenti. Az ión történetírók sokkal nagyobb érdeklődést tanúsítottak a Mediterráneum, vagy az attól minél távolabbi vidékek, mint a görögség perifériaterületeinek eseményei iránt. Úgy tűnik, hogy a kimmer Bosporos térsége túl távoli volt ahhoz, hogy görögnek tekintsék, és túl közeli ahhoz, hogy érdekes legyen, mint „más”.¹ A csekély számú irodalmi forrás között találjuk Diodóros egy rövid megjegyzését: *Theodóros archóni évében... Ázsiában a kimmériai Bosporos uralkodói, akiket Archaianaktidáknak hívtak, negyvenkét évig uralkodtak, majd a hatalmat Spartakos vette át, aki hét évig uralkodott.* (Diodóros: *Bibliothéké historiké* XII. 31, 1) Theodóros a Kr. e. 438/37-es év² archónja volt, ami azt jelenti, hogy az Archaianaktidák Kr. e. 480-ban kerültek hatalomra, ezáltal felvetődik a kérdés, hogy ennek az – egyébként teljesen ismeretlen – családnak a felemelkedésének és a Bosporosi Királyság megalakulásának lehetett-e bármi köze az év másik, a történelem által jóval ismertebb eseményéhez, Xerxés Hellas elleni hadjáratához.

A Fekete-tenger északi partvidékének gyarmatosítása és az Achaimenida Birodalom

A Fekete-tenger északi partvidékének gyarmatosítása a Kr. e. 7. század közepén kezdődött meg. Az első apoikiákat az északnyugati partoknál hozták létre, ezt követte a Krím-félsziget és az északkeleti területek gyarmatosítása a Kr. e. 7. század végén és a Kr. e. 6. század elején. A gyarmatvárosok létrehozásában a kis-ázsiai Milétoz járt az élen. A Fekete-tenger déli részén a század elején

¹ Polybios jól érzékelteti, hogy ha már Byzantion is a jól ismert világon túlinak számít, mennyire lehetett a görögök számára *terra incognita* a Fekete-tenger északi része: „Mindamellet a legtöbb ember nem ismeri e város fekvésének a sajátos vonásait, és az ezzel járó előnyöket, mivel kissé távolabb esik a világ látogatottabb tájaitól (IV. 38, 11).”

² Az évszámok – ahol nincsenek másként jelölve – mindenhol Krisztus előtt értendők.

A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉNEK GÖRÖG VÁROSAI

alapított Sinópét kiinduló bázisként használva először a Krím-félszigettől nyugatra, a Déli-Bug (Hypanis) és a Dnyeper (Borysthenés) torkolatait vették célba, itt alapították meg Olbia Ponticát a Déli-Bug nyugati partján, valamint a két folyó összefolyásánál kialakult mocsaras terület és a tenger között fekvő apró Berezany-szigeten a folyóról elnevezett Borysthenést,³ majd a század végén a Krím-félsziget és a Taman-félsziget között az Azovi-tengert a Fekete-tengerrel összekötő szűk szorosnál Pantikapaion városát. A kereskedőtelepek kulcsfontosságú szerepet töltöttek be az északról érkező gabona-, hal- és rabszolgaexportban, valamint a szkíták felé irányuló attikai luxusáru-importban.

Métropolis	Apoikia	Modern település	Alapítás ideje
Milétos	Borysthenés	Berezany	Kr. e. 7. század közepe
	Histria (?)	Odessa	Kr. e. 6. század közepe
	Képoi	–	Kr. e. 6. század első negyede
	Kimmerikon	–	Kr. e. 5. század
	Myrmékion	Kercs-Karintinnij	Kr. e. 6. század első fele
	Olbia	Parutine	Kr. e. 7. század második negyede
	Pantikapaion	Kercs	Kr. e. 7. század vége – Kr. e. 6. század eleje
	Porthmión	Zsukovka	Kr. e. 6. század második fele – Kr. e. 5. század eleje
	Theodósia	Feodoszija	Kr. e. 6. század eleje
Tyritaké	Kercs-Arsincevo	Kr. e. század közepe	
Mytiléné	Hermónassa	Tmutarakany	Kr. e. század közepe
Samos	Nymphaion	Gerojevzszoje	Kr. e. 580-560 között
Teos	Phanagoreia	Szennoj	Kr. e. 543
Hérakleia Pontika	Chersonésos	Szevasztopol	Kr. e. 5. század első fele

³ A Kr. e. 5. század során Hérodotos személyesen is meglátogatta Borysthenést, hogy információt gyűjtsön a névadó folyó északi folyásáról (Hérodotos: *A görög-perzsa háború* IV. 17–18, 53, 7–879.).

A megtelepedés korai szakaszában azonban még nem beszélhetünk városokról: apró, 4-6 m² alapterületű, egyhelysés földbe vájt struktúrák rendezetlen csoportja rajzolódik ki Borysthenés, Olbia és Pantikapaion első építési fázisaiban. Ezek a veremházak egészen a Kr. e. 6. század közepéig használatban maradtak. Méretükből adódóan nem biztosították a folyamatos lakhatást, ezért valószínűleg szezonálisan használt kereskedelmi lerakatok voltak, ahol a tenger felől érkező görög kereskedők és a helyiek árut cseréltek.⁴

Az Achaimenida Birodalom és a Fekete-tenger északi partvidéke közötti kapcsolatokról a birodalom kezdeti éveiből semmilyen ismerettel nem rendelkezünk. II. Kyros Kr. e. 546-ban legyőzte Kroisost és meghódította Lydiát, ezáltal a kis-ázsiai ión városok, köztük Milétos, a Fekete-tenger görög városainak *métropolis*a perzsa fennhatóság alá került. A hódítás és az ión lázadás közötti időszakban a térség felkeltette I. Dareios érdeklődését, aki – Hérodotosz szerint – Kr. e. 519-ben katonai expedíciót vezetett a skytha területek ellen. A hadjárat pontos útvonala (egyres felvetések szerint maga a létezése is) kérdéses, forrásaink nem tesznek említést a kimmer Bosporos városainak részvételéről vagy bármilyen szerepvállalásáról az expedícióban. A Kr. e. 6. század második felében jelentős fejlődések mentek végbe a régióban: Olbia, Pantikapaion és a többi város is elkezdett kőbe építkezni, a városokon belül kiépültek a fontosabb kultushelyek – Olbiában a keleti és a nyugati temenos, előbbin Apollón Delphinios, Zeus és Athéné, utóbbin Apollón Ietros és Apollón Boreas tiszteletére emelt szentélyekkel, Pantikapaionban. A folyók mentén észak-déli irányba haladó kereskedelmi útvonalak gyors fejlődést eredményeztek a városokban, a legészakibb kereskedelmi állomás, Taganrog közelében pedig erődítmény épült. A települések körüli *chóra* is megnövekedett: a Taman-félszigeten a Kr. e. 6. század utolsó negyedében 30-ról 63-ra emelkedett a szatellit-települések száma.⁵ Az extenzív gabonatermelés Dareios skytha hadjáratának szükségleteivel magyarázható,⁶ de észszerűbb lehet a megnövekedett termelést a növekvő népességgel,⁷ valamint a görög és főníciai kereskedelmi partnerek igényeivel magyarázni.

A kimmer Bosporos városainak pusztulása

A Kr. e. 6. század vége vagy a Kr. e. 5. század eleje törést hozott a régió fejlődésében. A Fekete-tenger ókori történetének szakirodalmában sokat vitatott, hogy a kimmer Bosporos legtöbb lelőhelyén egyidejű pusztítás nyomai fedezhetőek

⁴ Bujskikh 2017. 5–8. elképzelése szerint fakunyhók vagy vályogfalú házak álltak a vermek fölött, az ő értelmezésében tehát nem lakóhelységek, hanem pincék voltak a vermek. A régészeti kutatások alapján viszont a Kr. e. 6. század legvégéig, de inkább a Kr. e. 5. század elejéig a vályogházak jelenléte ezeken a településeken nem mutatható ki.

⁵ Saprykin 2006. 275.

⁶ Nieling 2010. 125–126.

⁷ Rusjaeva 2003.96.

fel, amelyet általában a Kr. e. 6. század végére datálnak.⁸ Az égésnyomok foltjai a következő városokban mutathatók ki: A Kercsi-félszigeten Pantikapaion, Porthmión, Myrmékeion, Tyritaké, Gerojevka; a Taman-félszigeten Képoi, Phanagoreia és Golubickaja.

Néhány görög városban a gyors tempóban kőből felépített struktúrák és védművek azt sugallják, hogy a támadás nem érte váratlanul a görög telepeseket. Pantikapaionban Kr. e. 520 körül a középületeket először építették kőbe, majd az agora is kőburkolatot kapott. Az Akropolis ekkor lett a polgári élet központi tere, középpontjában egy tholossal. Az Akropolis fennsíkjának északi lejtőjén egy többkamrás komplexumot emeltek közvetlenül az Akropolis falához hozzáépítve. Az épületet belső válaszfalak osztották három szomszédos helyiségre. Az északi fala teljes hosszában az Akropolis kyklópikus fala, tehát az épület az Akropolis védműrendszerének része volt, amely a nyugati fennsík északi szélét védte.⁹ Ezzel egy időben Porthmióban védműveket emeltek a város déli és délkeleti oldalain, amelyek a város legkönnyebben támadható pontjai voltak. A falak vályogtéglából, a domboldal természetes szegélye mentén épültek, átlagos vastagságuk 1,0 m, az aljzat köveinek a magassága maximum 1,2 m volt.¹⁰ Myrmékeionban az Akropolis bejáratának a megerősítésére emeltek hasonló technikájú és felépítésű falakat.¹¹

A pusztítás mértéke a városokban eltérő nagyságú volt, helyenként csak kisebb tüzek keletkeztek, míg máshol szinte a teljes város elpusztult. Pantikapaion központi részén és az Akropolison a főbb középületek látható égésnyomok, a *tholos* és a fő városfal összeomlása mutatja a pusztulás mértékét. A fal melletti épületben (Tolstikov rajzain MK III) 23 nyílhegyet találtak, ezek közül három még mindig a falba volt beágyazódva.¹² Porthmióban a telepések házait pusztította el a tűz, valamint a fent említett védműrendszer is a támadás áldozata lett. Ugyanez történt Myrmékeionban is.¹³ Phanagoreiában, az egyik lerombolt házban, másodlagos kontextusban¹⁴ I. Dareios feliratának egy töredékét találták meg, az egyetlen achaimenida királyi feliratot a birodalom határain kívül.¹⁵

⁸ Tsetschladze 2013. 208–211.

⁹ Tolstikov 2003. 720–721.

¹⁰ Vachtina 2003. 40–43.

¹¹ Vinogradov 1991. 13–14.

¹² Tolstikov 2003. 749–750.

¹³ Vachtina 2003. 53.

¹⁴ A kőlap a ház valamilyen belső struktúrájaként hasznosították újra, valószínűleg küszöbként funkcionált.

¹⁵ A phanagoreiai felirat legfrissebb elemzése Rung – Gabelko 2019. Értelmezésük szerint a Phanagoreiában talált felirat megegyezik azzal a felirattal, amit I. Dareios állíttatott a szerencsétlen kimenetelű skytha hadjárat során a Bosporuson emelt hídjánál, amelyet a hadjárat után fellázadó görög polisosk leromboltak (Hérodotos: *A görög-perzsa háború* IV. 83–88). A feliratot tévesen Xerxésnek tulajdonította Kuznetsov 2018. 155–159.

Ki a felelős a támadásért? A kutatásban két fő elmélet létezik:

1. Skytha támadás

A pusztítást általában a szkíták támadásának (vagy folyamatos támadásainak) tulajdonítja a szakirodalom. A legszélesebb körben elfogadott „skytha fenyegetés”-elmélet Hérodotos leírásán alapul: *Befagy a tenger és az egész kimmer Bosporos, és az árkon innen lakó skythák a jégen át vonulnak hadba úgy, hogy szekereikkel áthajtanak a túlsó partra a sindosokhoz.* (Hérodotos: *A görög-perzsa háború* IV. 28). Az elmélet az egyre sűrűsödő skytha betöréseket tartja a Bosporosi Királyságot életre hívó fő oknak, mint a helyi városok között Pantikapaion vezetésével létrejött védelmi szövetséget. A hérodotosi narratíva kritikáját Tsetschladze adja, aki rámutat arra, hogy Hérodotos nem csupán a saját korának körülményeit írja le, tehát közel fél évszázaddal a Bosporosi Királyság megalakulása utáni viszonyokat, de a történetírás atyja azt sem említi, hogy a skythák végrehajtották volna ezeket a támadásokat a görög városok ellen.¹⁶ Tolstikov és Vinogradov úgy vélte, hogy a pusztítást azok a skythák végezték, akik Kr. e. 514-ben, a skytha hadjárat során harcoltak I. Dareios serege ellen, majd a perzsák legyőzése után katonai terjeszkedésbe kezdtek.¹⁷ Tsetschladze a régészeti leletanyag vizsgálata alapján arra a megállapításra jutott, hogy a skythák nem jelentek meg a Fekete-tenger északi sztyeppéin a Kr. e. 5. század közepe előtt, így nincs meg a régészeti kontextusa egy görög városok elleni skytha támadásnak. Sőt, Pantikapaion egyik, műhelyként azonosított lerombolt épületében az ásatások során egy *akinakést* és 250 páncélpikkelyt találtak, ami akár azt is jelentheti, hogy a város védelméből nem görögök is kivették a részüket, akár a város lakosságához tartoztak, akár felbérelt zsoldosok voltak.¹⁸

2. Perzsa támadás

A másik elmélet szerint a kimmer Bosporos városainak kifosztása az Achaimenida Birodalomhoz köthető. A perzsák nem szűkölködtek a lehetőségekben, amikor végrehajthattak egy katonai expedíciót a térségben. Az Achaimenida-hadsereg először I. Dareios skytha hadjárata során bukkanhatott fel. A katonai expedíciót utoljára Christopher Tuplin vizsgálta meg földrajzi, régészeti és történeti szempontok alapján. Hérodotos leírása azt mutatja, hogy a hadjárat eseményei nem érintették a görög városokat, és a felvonulás útvonala elkerülte a Krímet.¹⁹ Tsetschladze értelmezése szerint a kimmer Bosporos görög városok Dareios hadjárata során váltak az Achaimenida Birodalom alattvalóivá, amelyet a tér-

¹⁶ Tsetschladze 2021. 660.

¹⁷ Tolstikov 1984. 38–40.

¹⁸ Maslennikov 2001.248–249. azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy a Fekete-tenger északi részére települt görögök átvették a helyben talált népek fegyverzetét a hoplita fegyverzet helyett.

¹⁹ Tuplin 2010. 283–287.

ségben lévő Halstatt-kultúrához tartozó települések (Nemirov, Motronyinszkoje, Trahtemirov, Belszk) ellen vezetett.²⁰

A Kr. e. 499 és 493 közötti ión felkelés is szóba jöhet a pusztulás lehetséges időpontjaként. A lázadás vezető ereje Milétos volt, tehát a legtöbb északi fekete-tengeri város *métropolis*a. Hérodotos leírásában semmi nem utal arra, hogy a milétosi *apoikiák* részt vettek volna a felkelésben, sem pedig a kimmer Bosporos térségében folyó bármilyen katonai tevékenységről.²¹ Nieling felvetése, hogy egy perzsa flotta állomásozhatott valahol Sinópé és Hérakleia Pontika között, hogy megtörje a milétosi *thalassokráciát* és elvághatta Milétost az *apoikiáitól*.²² Felfedezhető némi hasonlóság a fekete-tengeri városok elleni támadások és Xerxés Hellas elleni hadjárata között: a támadások csak a városközpontokra korlátozódtak, a *chóra* falvai érintetlenül maradtak, ami arra enged következtetni, hogy a támadás a tenger felől, nem pedig a szárazföld belsejéből érkezett. érkezett. A falvak megkímélése azt is jelentheti, hogy a támadásokat egy hivatásos hadsereg hajtotta végre, melynek határozott célkitűzései voltak, és nem az anyagi haszonszerzés motiválta, mint a szomszédok vagy a nomádok rablóportyái esetében.

Phótiós megőrizte a knidosi Ktésiasnak, a Kr. e. 4. század elején élt orvosnak egyik töredékét. Eszerint: *Ktésias azt mondja, hogy Dareios megparancsolta Ariaramnésnek, Kappadókia satrapájának, hogy keljen át a skythákhoz, és ejtsen férfiakat és nőket fogságba. Ő harminc ötvenevezőssel át is kelt, foglyokat is ejtett, köztük Marsagetést, a skythák királyának testvérét, akit saját fivére által leláncolva talált bizonyos bűnökért. Skytharbés, a skythák királya haragjában sértő levelet írt Dareiosnak, ő pedig hasonló hangnemben válaszolt.* (Ktésias: *Persika* F XIII. 20).

A Ktésiasnál fennmaradt történetnek több megkérdőjelezhető pontja is van. Az Ariaramnés egy nem túl ritka név az Achaimenida Birodalom területén, az *Encyclopedia Iranica* hét személyt sorol fel ezen a néven.²³ A forrásunkban szereplő Ariaramnés Kappadókia satrapája, viszont Kappadókia csak II. Dareios uralkodása alatt vált önálló közigazgatási egységgé, Kr. e. 410 körül. Ktésias valószínűleg saját korának az állapotát vetítette vissza a múltba. Nieling elfogadja, hogy az expedíciót Dareios skytha hadjárata előtt indították, és megpróbálja összekapcsolni Ariaramnés hadjáratát, a Kr. e. 6. század végi gyarmatalapításokat (Mesémbria, Kallatis) és a már létező városok Kr. e. 520 környékére tehető,

²⁰ Tsetskhladze 2021. 658–659. párhuzamot von Dareios hadjárata és a mitikus asszír uralkodó, Ninosnak egész Ázsiát meghódító hadjárata között, mely Ktésiasnál olvasható (Ktésias: *Persika* F 1b. 2.1–3). as Ctesias – like usual – confuses the events of Darius I’s and the Assyrian kings’ time.

²¹ Hérodotos: *A görög-perzsa háború* VI. 1–8

²² Nieling 2010. 127–130.

²³ *Encyclopedia Iranica* Vol. II. Fasc. 4, pp. 410–411.

sietős erődítési munkálatait (Pantikapaion, Taganrog, Tyritaké, Myrmékieon).²⁴ Ariaramnés másik említése Hérodotosnál olvasható: *A phoinikiiaiak végzetében az is közrejátszott, hogy történetesen ott volt a perzsa Ariaramnés, az iónok barátja.* (Hérodotos VIII. 90) Ariaramnés a salamisi csata alatt arra biztatta a királyt, hogy büntesse meg a főnóciákat, akik méltánytalanul vádolták az iónokat árulással és gyávasággal. Az első Ariaramnés létezése kétségbe vonható.

Vajon lehet a két Ariaramnés egy és ugyanaz a személy? Egy ilyen feltevést nem lehet egyértelműen bizonyítani. Ktésias a szájhagyomány útján fennmaradó történetek közül válogatta össze művébe, amelyeket érdekesnek tartott, könnyen félreérthetett valamit, többször előfordult vele, nem egy tévesztése maradt fenn.²⁵ Szintén elképzelhető, hogy Ktésias kivonatolása közben Phótios vétett hibát és összekeverte a történetben I. Dareioszt és Xerxést.²⁶

Kuznyecov vetette fel először, hogy Xerxés uralma alatt egy perzsa hadjárat indult a kimmer Bosporos városai ellen, nem sokkal a Hellas elleni expedíció előtt. Ennek a hadjáratnak az eredményeként került szerinte Phanagoreiába a már említett achaimenida királyfelirat is, amit ő Xerxés feliratának tulajdonított I. Dareios helyett. A perzsák hipotetikus hadjáratával nem foglalkozik részletesebben annál a rövid megjegyzésnél, hogy a perzsák kimmer Bosporos iránti Ariaramnés hadjáratától tartó érdeklődése Xerxés feliratállításával érte el célját, értelmezéséből viszont teljesen kihagyja a városokban tapasztalt pusztítást.²⁷ Rung és Gabelko meggyőzően érvelt amellet, hogy a felirat nem Xerxéshez, hanem Dareioshoz köthető. Diodóros töredéke azt sugallja, hogy egy jelentős politikai változás történt Kr. e. 480-ban a kimmer Bosporos térségében, ami egy támpontot is nyújthat a városok elleni támadás időpontjának meghatározásához. Az ásatási dokumentációk sajnos nem adnak részletes leírást a pusztulási rétegekről, de egyes kutatók a Kr. e. 6. század legvége és a Kr. e. 5. század első negyedének végét adják meg, mint *terminus post* és *ante quem*.²⁸ Az ión városok Xerxés hadjáratában való részvétele jó okot adott a perzsáknak arra, hogy egy kisebb, a *mainstream* görög történelmi hagyományba be sem kerülő hadjáratral megerősítsék kapcsolataikat Milétos *apoikiáival*. Az iónokkal jó viszonyt ápoló Ariaramnés lehetett volna egy ilyen hadjárat vezetője is, melynek során egy új elit került a kimmer Bosporos élére az Archaianaktidák képében, akik perzsabarát politikát folytatva rövid időn belül felvirágoztatták az újonnan alakuló királyság városait.

²⁴ Nieling 2010. 125–126.

²⁵ Ktésiasnak számos tévedése volt, ezekről bővebben ld. Dorati 1995.

²⁶ Phótios munkamódszeréről ld. a bevezető fejezetet Wilson, N. G.: *Photius: The Bibliotheca*. Bristol 1994.

²⁷ Kuznetsov 2018. 154–159.

²⁸ Vachtina 2003. 51.

A pusztulás után szinte azonnal megkezdődött az újjáépítés, tehát a városok nem néptelenedtek el, a lakók azonnal visszaköltöztek. Újfént megjelentek az alapítás idejéből már ismert veremházak, ezúttal pontosan a megsemmisült és leégett épületek helyén. A központok helyreállítása 470 körül be is fejeződött, mely egybeesik a Bosporosi Királyság Diodóros által megadott alapítási idejével.²⁹ Ha a támadás Kr. e. 520-490 között történt volna, az újjáépítés becslült 30-50 évnyi időtartama meglepően hosszúnak tűnik más ismert görög építkezések idejéhez hasonlítva.³⁰

Az Archaianaktidák és a Bosporosi Királyság létrejötte

A Bosporosi Királyság a Kr. e. 5. századelején jött létre a Krím-félsziget keleti partvidékén (ma Kercsi-szoros) és a Taman-félszigeten szétszórt görög városok és szatellit-települések közösségeként. Maga a Fekete-tengert az Azovi-tengerrel összekötő tengerszoros volt a királyság fő „országútja”, amelyen élénk hajózás folyt, nem csak a két tenger között észak-déli irányban, hanem ettől jóval rövidebb utakon a két félsziget között is. A szoros krími oldalán fekvő Pantikapaion lett a királyság fővárosa, hatalmas *akropolis*ával és védett kikötőnek alkalmas öblével. A krími hátország számos fenyegetést, kihívást és terjeszkedési lehetőségeket kínált egészen a távoli Chersonésosig. A sztyepei környezet azonban túl zord volt az elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó telepések számára, míg a Krím déli részén fekvő Tauros-hegység és az ott élő népek, akiket a klasszikus auctorok is csak összefoglalóan „tauriaiakként” emlegettek, komoly akadályokat jelentettek a déli irányú diplomáciai vagy területi expanzió számára. Valószínűleg ellenük is épült a várost déli és nyugati irányból védő fal. A Tauros-hegység északi lejtőin élőkkal viszont nagy valószínűséggel sikerült mind gazdasági, mind politikai kapcsolatokat kiépíteniük, hiszen a helyiekkel való együttműködés nélkül már az első gyarmatosítások kudarcba fulladhattak volna. A szoros keleti oldalán (Taman-félsziget) a környezet jelentősen eltérő volt: a nyugati oldal sziklás és száraz tájával szemben a keleti oldal lankás, itt-ott kimagasló hegyekkel; a földek vízellátása kiemelkedő volt a Kubán (a görögök Hypanis néven ismerték) delta-vidékének köszönhetően.³¹ a Krím-félszigeten jelentős mennyiségben állt rendelkezésre mészkő az építkezésekhez, addig a Taman-félszigeten a fő építőanyag a vályog volt és valószínűleg a fa. Keleten a hátország kevésbé élesen különül el, mint a krími oldalon: a Kaukázus nyúlványai jelentik a végső határt, keskeny part menti sávokkal és tőlük északra fekvő sztyeppékkal, amelyek egyfajta átjárót

²⁹ Tsjetskhladze 2021. 660–661. Nieling 2010. 131.

³⁰ Az összehasonlítás kedvéért: Athénban a Parthenón Kr. e. 447 és 438 között épült, az olimpiai Zeus-templom Kr. e. 489 és 463 között, a themistoklési városfalnak pedig mindössze egy év is elég volt (Kr. e. 479).

³¹ Az ókorban valószínűleg még a maitól is sokkal vizesebb volt és az egész Taman-félszigetet mocsarak és kisebb vízfolyások borították. Vinogradov 1996. 77–80.

kínálnak a Kaszpi-tenger északi részéig. Ennek megfelelően a királyság keleti oldalán sokkal többet hallani a görög gyarmatosítók és a helyi közösségek korai együttműködéséről, amelynek középpontjában a mezőgazdaság és a távolsági kereskedelem állt. A keleti rész fővárosa Phanagoreia volt. A főváros Pantikapaion volt, de egyértelműen a Taman régió termelte ki a királyság gazdagságának nagy részét.

Diodóros fentebb tárgyalt részlete alapján feltételezhetjük, hogy 480-ban került hatalomra Pantikapaionban az Archaianaktida-dinasztia. Mindaz, amit a dinasztiairól tudunk, kizárólag erre a rövid szövegrészletre korlátozódik. Nem maradt fenn egyetlen felirat, egyetlen érme sem a dinasztia valamelyik uralkodójának a nevével. A dinasztia nevéből különösebb fantázia nélkül arra lehet következtetni, hogy a dinasztianak nevet adó alapítójának egy Archaianax nevű személynek kellett lennie. Azt a korábbi gondolatot, hogy a Strabón által említett mytilénéi Archaianaxszal (Strabón: *Geógraphika* XIII. 1, 31) bármiféle kapcsolata lenne, már a 20. század elején elvetette a kutatás.³² A név *-anax* tagja azt mutatja, hogy valószínűleg Pantikapaion kiváltságos családjainak egyike lehetett. Az is csak egy elképzelés, hogy a család Milétosból, Pantikapaion métropolisából származott. Diodóros királyoknak nevezi őket (*βασιλεύσαντες*), de ez nem jelenti azt, hogy valóban azok voltak: Diodóros nagyon széles körben használja a király címet, és a dinasztia mindössze negyvenkét évig tartó uralma sem tűnik túl arisztokratikusnak, az örökletes királyságokban a leszármazás általában sokkal hosszabb időre nyúlik vissza. Elfogadhatóbbnak tűnik, ha inkább Pantikapaion *tyrannos*ainak tekintjük őket. Az Achaimenidák általában üdvözlötték a görög *polisok* vezetésének az antidemokratikus modelljét, és ismerünk olyan eseteket is, amikor Perzsia támogatta a *tyrannist*.³³ Tehát nem lehetetlen, hogy az Archaianaktidák Kr. e. 480-ban perzsa segítséggel szerezték meg az irányítást Pantikapaionban és a szomszédos területeken, mely nem történt békés úton, ennek lenyomatait vélhetjük felfedezni a legtöbb kimmer bosporosi városban kimutatható pusztításban. Ezt az elképzelést támasztja alá az erős achaimenida jelenlét a kimmer Bosporos térségében, amely írásos források hiányában csak régészeti bizonyítékok alapján mutatható ki.

A médismos lehetséges emlékei a Bosporosi Királyságban

1. Politikai befolyás

Az Achaimenida Birodalommal kapcsolatban álló személyek bosporusi jelenlétére a régióban talált achaimenida pecsétek egyértelmű bizonyítékkal szolgálnak. Nem szükséges hangsúlyozni a pecsétek jelentőségét az ókorban, amelyek nemcsak a közigazgatásban töltötték be hitelesítő szerepet, de egyúttal a státusz,

³² Minns 1913. 570.

³³ Hérodotos (VIII. 85) említést tesz Theoméstorról, aki Salamisnál a perzsa flotta egyik *triérarchosa* volt. A hadjárat után érdemeiért Samos *tyrannosa* lett.

a hivatal vagy a személyes identitás kifejezésére is szolgáltak. A pecsétnyomók megmutatták, hogy tulajdonosaik milyen szerepet tölthettek be a világban, és tekintést enged abba is, ahogy mások látták őket. Használták a legfelsőbb állami szintű közigazgatásban, a kereskedelemben és a redisztribúciós rendszerekben is. A Fekete-tenger északi partvidékéről származó achaimenida pecsétnyomókat Mikhail Treister gyűjtötte össze, listájában hat olyan pecsét (három pecséthenger és három skarabeus-pecsét) szerepel, melyek a Kr. e. 5. századra keltezhetőek.³⁴ Mind a hat az ún. achaimenida udvari stílusban készült.³⁵ Két pecséthengert Pantikapaionban találtak, mindkettő faragása magas technikai színvonalról árulkodik. Az első pecsétet³⁶ 1834-ben vásárolta meg az Ermitázs, előkerülésének közelebbi kontextusa ismeretlen. Az égetett kalcedonból készült hengert két aranykarika foglalja keretbe, ami azt bizonyítja, hogy a pecsét tulajdonosa az Achaimenida Birodalom egyik magasabb rangot betöltő személye lehetett. A pecséten a király orientális viseletben (köntösben, csuklyában, tiarával) látható, amint íjjal és nyíllal harcol két ellenféllel; egyikük már a földön, a másik még küzd ellene. Mindkét ellenfél *hoplita* páncélt és korinthoszi típusú sisakot visel, *hoplita* fegyvereket használ, így egyértelműen görög katonaként azonosíthatóak. A harctér felett a *faravahar* található, a szárnyas napkorong, amely Ahura Mazdā istent szimbolizálja. A második pecsét³⁷, amelyet 1880-ban szerzett az Ermitázs, szintén ismeretlen kontextusból származik. A pecsét kék kalcedonból készült, és a perzsa nagykirályt ábrázolja, amint az ellenség foglyul ejtett katonáit kötéllel a nyakukban vezeti, a vezérükre pedig lesújt. A foglyok és királyuk is orientális viseletben vannak, utóbbin egyiptomi korona látható, a kompozíciót bal oldaláról datolyás pálmafa választja el a pecséthenger feliratától, mely csak nyomokban olvasható. Minns úgy azonosította a jelenetet, hogy „Dareios megöli a mágus Gaumatát” és a Behistuni feliraton látható jelenet egy korai előfutárát vélte felfedezni benne,³⁸ a felirat azonban mást mond: *Én vagyok Artaxerxés, a nagy király*. Boardman a pecsétet II. Artaxerxés (404-358) uralkodásának idejére datálta, míg Lukonin az I. Dareios uralkodása alatti sikertelen egyiptomi lázadást vezető IV. Pszmetichos fáraó vereségeként azonosítja a jelenetet, és a pecsétet a Kr. e. 5. századra datálja.³⁹ A korábbi keltezés megbízhatóbbnak tűnik a pecsétek és a birodalmi érmék stilisztikai összehasonlításán keresztül: a pecséthengerek királyábrázolásai a korábbi éremtípuson (Siglos IIIb – 500-475 között) megjelenő uralkodóhoz hasonlóan gazdagabb kidolgozásúak, mely elsősorban az előre lépő

³⁴ Treister 2010. 251–256. No. 3, 4, 5, 6, 10, 16.

³⁵ Az udvari stílusról Boardman 2001. 305–329.

³⁶ Treister No. 3 (Hermitage inv. Π 1834.71.), Reinach 1892. 58. Plate XVI.2–3

³⁷ Treister No. 16 (Hermitage inv. ΓΙ 501.)

³⁸ Minns 1913. 410–411.

³⁹ Lukonin 1977. 85–86.

lábáról lehulló köpeny redőinél érhető tetten, ami a későbbi vereteken (Dareikos IIIb – 425-375 között) sokkal stilizáltabb formában jelenik meg.

A harmadik pecséthengert a keresi piacon vásárolták 1842-ben, a többihez hasonlóan ennek az eredetéről sem tudunk többet, Nikulina és Treister a Kr. e. 5. századra datálják.⁴⁰ A pecsét karneolból készült, mindkét végén aranyzá-lakkal szőtt lánc volt szegecseléssel erősítve, melyen a pecséthenger csüngött. A kompozíció közepén a király két álló szárnyas szfinx között, „állatok ura” pózban van megjelenítve. Mellettük egy bak (vagy szarvas démon) áll a hátsó lábain egy pálmafa alatt. A király és a szfinxek fölött Ahura Mazdā napkorongja látható. A szfinxeknek a királyt védő funkciója van, pózuk megegyezik azzal a pozícióval, ahogyan a paloták bejárati falai mellett szoktuk látni őket imádkozó és oltalmazó helyzetekben.

A három skarabeus-pecsétnyomó közül az egyiket Kercsben találták, 1853-ban adományozta Lev Perovszkij gróf az Ermitázsnek.⁴¹ A pecséten egyetlen szfinx látható ülő pozícióban. A második pecsétet A. Ashik találta meg 1842-ben a Pavlovskij-kurgánál végzett ásatai során.⁴² A pecsét két oroszlántestű, szárnyas, koronás, egymással szemben álló szfinxet ábrázol, felettük egy név olvasható: Manes. Ez a név Lydiában igen gyakori volt.⁴³ Boardman szerint ez a pecsét is a klasszikus udvari stíluscsoporthoz tartozik (Kr. e. 5. század vége),⁴⁴ annak ellenére, hogy a sír, ahonnan előkerült, a Kr. e. 4. század második felére datálható.⁴⁵ A harmadik pecsétet 1876-ban Nymphaionban találták meg a 19. sír 24. számú kurgánjának feltárása során.⁴⁶ A pecsét mindkét oldalán díszített, az A oldalon egy tehén és egy borjú, a B oldalon pedig a szárnyas napkorong látható. A pecsétnyomó a legkorábbi darab, amit a Fekete-tenger északi részén találtak, a Kr. e. 5. század első felére keltezhető.

Milyen következtetéseket vonhatóak le ezekből a pecsétekből? Boardman vizsgálatai szerint Anatóliában az achaimenida udvari stílusban készült pecsétek használata a perzsa uralom korai szakaszára volt jellemző, amikor az új, helyi perzsa-párti vezető elit még formálódott, a pecsételő pedig a tulajdonos udvarral való kapcsolatának, a perzsák iránti elköteleződésének egyik kézzelfogható megnyilvánulása volt.⁴⁷ A pecséteket használhatták az udvarból érkezettek (perzsák), de akár a helyi elit is, mint a hatalom és az alávetettség

⁴⁰ Treister No. 10 (inv. II 1842.112), Nikulina 1994. fig. 426., Reinach 1892. 59. Plate XVI.5–6.

⁴¹ Treister No. 6. (inv. II 1852.59.), Reinach 1892. 59. Plate XVI.14.

⁴² Treister No. 5. (inv. II 1842.111.).

⁴³ Boardman 2000. 166–167. Hérodotos (I. 94.) is megemlékezik Manesről, a lydők mitikus királyáról.

⁴⁴ Boardman 2001. 306. (Plate 834.).

⁴⁵ Fedoseev 2007.1000–1002 (Fig. 16.4.).

⁴⁶ Treister No. 10. (inv. ΓΚ/Η. 84.), Minns 1913. 208. Fig. 106.

⁴⁷ Boardman 2001. 325.

szimbóluma (görögök). Szintén kérdéses a pecsét tulajdonosainak a társadalmi státusza. A királynévvel és datolyapálmával ellátott pecsét esetében egyértelmű, hogy használója a nagykirály tisztviselőjeként azonosítható, ami az Achaimenida Birodalom és a Bosporosi Királyság között fennálló diplomáciai kapcsolatokra enged következtetni. A többi pecsétlő esetében a tulajdonos és a perzsa udvar közötti kapcsolat meghatározhatatlan. Többségük nem ásatásból, hanem a piacról került be a múzeumi gyűjteménybe, tehát ismeretlen kontextusból származnak. A skarabeus-pecsétek valószínűleg nem tisztviselőkhöz, hanem a kereskedelmi kapcsolatokban résztvevőkhöz kapcsolhatóak, mivel ikonográfiájuk nem kapcsolódik egyértelműen a királyi udvarhoz. Az 5. számú pecsét esete arra világít rá, hogy egy pecsétet nem csak egy személy használhatott, mivel a pecsétnyomót mintegy 100-120 évvel a készítése után, a Kr. e. 4. században helyezték a sírba, elképzelhető, hogy az utolsó tulajdonosa mellé, tehát nagyon hosszú ideig használatban lehetett. Ezáltal felvetődik a lehetősége, hogy a pecsét nem egy személyhez, hanem egy egész családhoz tartozott, és a családtagok között öröklődött, mint a perzsa kapcsolatokat szimbolizáló nagy becsben tartott tárgy. Azonban sem zárható ki, hogy nem volt semmilyen kapcsolat a pecsét tulajdonosai között. Az első lehetőség mindenestre alátámasztaná egy magas rangú perzsa tisztviselő jelenlétét a kimmer Bosporosban, esetleg az éppen megalakulóban lévő Bosporosi Királyság helyi elitjének *médismosát*. Ezen tárgyaknak a pantikapaioni és a környező városokban való megjelenése az Archaianaktidák uralkodásának az idejére tehető, és bár nem bizonyítható, de ki sem zárható, hogy a dinasztia tagjai is hasonló pecsétlőkkel rendelkeztek.

2. Gazdasági kapcsolatok

A Kr. e. 5. század első negyedét követően a Bosporosi Királyságban új típusú érméket kezdtek verni. A késő archaikus korban széles körben használt aiginai standardot⁴⁸ ebben az időszakban a legtöbb helyen az attikai standard váltotta fel, a bosporosi éremverésben azonban a perzsa szabványra cserélődött.⁴⁹ Anochin számításai szerint ezt a cserét Kr.e. 490 körül az ión-felkelés leverésének eredményeként vezették be, de egy, a közelmúltban publikált éremkincs-leletnek köszönhetően egy évtizeddel későbbre tehetjük ezt a dátumot.⁵⁰ A bosporosi

⁴⁸ Az aiginai standard (*statér*: 12,4 g; *drachma*: 6,2 g; *obolos*: 1,0 g) a Kr. e. 6. század közepétől a Kr. e. 5. század , illetve az achai szövetség államaiban a Kr. e. 2. század elejéig volt a kereskedelemben használatos súlymértékegység.

⁴⁹ Anochin 1986. 23–26. A perzsa standard a kis-ázsiai ezüst érméken alapult, két típusa a *siglos* (*sékel*, 5,5 g) és a *disiglos* (11,0 g) volt.

⁵⁰ Kuznetsov, V. D. – Abramzon, M. G.: *The Beginning of Coinage in the Cimmerian Bosphorus (a Hoard from Phanagoria)*. Leuven 2021. *Hunc librum non lexi*. A szerzők a Phanagoreiában, a Kr. e. 480-as támadás idején a tűz áldozatává lett ház alatt talált, eddigi egyetlen ismert kimmer bosporosi éremkincs-lelet vizsgálati alapján arra jutottak, hogy a Kr. e. 6-5. század fordulóján vert érméket nem Pantikapaion verette, hanem az északi városoknak, a Phanagoreiában álló Aphrodité Ourania Apatouros templomának égisze alatt szerveződött szövetsége. Pantikapaionban, a vá-

érmék esetében nehéz egyértelműen kimutatni a perzsa hatást, mivel az itt előforduló közel-keleti szimbólumok közül több megjelenik az ión éremverésben is. Pantikapaiont az érméken egy sasfejű griff szimbolizálja, ami egyértelműen perzsa eredetre utal. A félhold is megjelenik a bosporosi érmékben, amely egy jól ismert achaimenida uralkodói szimbólum. Más feltételezhető perzsa hatások is megtalálhatóak mind a bosporosi (például a szarvasbikára támadó oroszlán típusa), mind pedig az olbiai érmék emblémáin (delfin hátán álló sast ábrázoló típus, mindkét állat ábrázolásának ismerjük közel-keleti párhuzamait).

A területi növekedés is jelentős ebben az időszakban. A Kr. e. 5. század első felében a *chóra* nagysága a Taman-félszigeten közel a kétszeresére nőtt.⁵¹ Az Archaianaktida periódusban a több művelés alá vont földterületnek köszönhetően megnövekedett bosporusi gabonatermelés főleg Anatóliában, kisebb részben pedig Görögország szárazföldi részén talált piacra. A távolsági kereskedelemben használt *amphorák* elemzése szerint a Kr. e. 5. században a legfontosabb kereskedelmi partnerek a kis-ázsiai városok voltak, elsősorban Chios, Erythrai és Hérakleia, és majd csak a század végétől jelenik meg nagyobb mennyiségű égei-tengeri import.⁵² A Fekete-tenger északi városaiban talált *amphorák* alapján kijelenthetjük, hogy a fekete-tengeri kereskedelmi útvonalak a kis-ázsiai ión kereskedők kezében voltak. Az Olbia környékén talált ólomsúlyok is az Achaimenida Birodalom felé mutatnak: a súlyok legnagyobb csoportja a föníciai típusból való (26,3%, 76-ból 20 db).⁵³ Egyes kutatások párhuzamot feltételeznek a bosporosi és a perzsa súlyrendszerek között, amely 480 után jelent meg és rövid időn belül az egész kimmer Bosporosban elterjedt.⁵⁴

A fenti példákából látható, hogy a Fekete-tenger északi partvidékének görög városai a Kr. e. 5. században intenzív gazdasági kapcsolatokat ápoltak az Achaimenida Birodalommal, azon belül is elsősorban a kis-ázsiai ión városokon keresztül bonyolították a kereskedelmi ügyleteket. Ezek a szoros gazdasági kapcsolatok a városok igen gyors és látványos fejlődését eredményezték, amely az Archaianaktidák uralkodása alatt megfigyelhető. A Kr. e. 480 körüli pusztítást követően a városok villámgyors újjáépítése azt jelzi, hogy az Archaianaktidáknak szinte azonnal a rendelkezésére álltak az építkezéshez szükséges anyagiak. Ilyen léptékű építkezésekhez a helyi források nem lehettek elegendőek, így nem alaptalanul gondolhatunk arra, hogy a szükséges támogatást valószínűleg a perzsák biztosították. Pantikapaion akropoliszán ismét megjelentek a veremházak egy rövid időre, de ezúttal nem a kereskedőknek, hanem az új erődítések elkészítését

rossal együtt felemelkedő Archaianaktida-dinasztia kezdett egy új éremtípus verésébe, melyen PAN-felirat szerepelt.

⁵¹ Saprykin 2006. 278. A szatellit-települések száma a Kr. e. 6. század végi 63-ról 100-ra nő a Kr. e. 480-as évekre .

⁵² Lejpunskaja 2010. 355–405.

⁵³ Chekhovych 2019. 66–67

⁵⁴ Fedoseev 1997. 311–313.

szolgált műhelyek és dolgozók számára.⁵⁵ A régészeti feltárások azt mutatják, hogy Kr. e. 460 és 450 között Pantikapaion Akropolisán új monumentális építkezések indultak meg. Ekkor épült az Akropolis felső platóján (Mithridatés-domb) egy ión oszloprendű peripterosos templom Apollón Ietros tiszteletére, mely a Bosporosi Királyság fő kultushelye volt. Apollón volt a Pantikapaion környékén egyesült ión polisoknak a legfőbb patrónusa, így jelentős szerepet játszott az egység és a közösségi tudat megeremtésében.⁵⁶ Sajnos ennek az épületnek a maradványai nem kerültek feltárássra, egy általános rekonstrukciója csak a más városokból ismert ión templomokkal való összehasonlítás révén lehetséges.⁵⁷ A templom feliratokkal is jól adatható, melyek szerint a Kr. e. 3. századig biztosan működött.⁵⁸

Olbia, bár nem tartozott a Bosporosi Királysághoz, szintén hasonló fejlődési utat járt be a Kr. e. 5. század során. Szintén jelentős területi növekedés következett be, a város területe 32 hektárról 47 hektárra nőtt. Ekkor települt be az Alsóváros,⁵⁹ épült meg a kikötő,⁶⁰ valamint ez a városfalak első építési fázisa is. Erre az időszakra tehető az utcahálózat és a vízvezetékrendszer kiépülése is. Az archaikus kori *temenosok* mellett egy újabb, a déli *temenos* is kiépült.⁶¹

Konklúzió helyett

Írott források hiányában teljes bizonyossággal nem lehet megállapítani, hogy az Archaianaktidák pantikapaioni hatalomra jutásában milyen szerepet játszott (ha játszott egyáltalán) az Achaimenida Birodalom. A jelen dolgozatban bemutatott – elsősorban régészeti – források együttes interpretációja azonban nem teszi elképzelhetetlenné a fentiekben felvázolt forgatókönyvet. A tárgyi bizonyítékok mindenképpen azt a képzetet erősítik, hogy az Archaianaktida-érában a kimmer Bosporos szorosabb kapcsolatokat ápolt az Achaimenida Birodalommal és a bi-

⁵⁵ Tolstikov 2004. 721–723. A műhelyek meglétét a vermekből előkerült fémmaradványok alapján feltételezhetjük.

⁵⁶ Tolstikov 2010. 351.

⁵⁷ Tolstikov 2010. 364–365. szerint a homlokzatot hat oszlop, míg az oldalakat nyolc vagy tíz oszlop alkotta.

⁵⁸ Boltunova – Knipovich 1965, 6, 10 and 25.

⁵⁹ Az Alsóváros területén talált kb. 200 darab Kr. e. 6. század végéről származó kerámia arra utal, hogy a területet korábban már a beépítése előtt is hasznosították, viszont az épületek csak az V. századtól jelentek meg. Az Alsóvárosban egyből házak épültek, nincs nyoma a földbe vájt konstrukcióknak, ami arra enged következtetni, hogy Olbia önállóan terjeszkedett, nem újabb telepések érkeztek. Lejpuskaja 2010. 19–20.

⁶⁰ Olbia kikötője a Bug jelenlegi nyugati partvonalától 20-25 méterrel keletebbre fekszik, tehát a folyó alatt található. A kikötő Kr. e. 5. századi meglétére az Alsóvárosban talált négy darab, hajót ábrázoló graffitiből következtethetünk. Kozlovskaya 2008. 30–33.

⁶¹ Vinogradov – Kryžickiy 1995. 33–41.

rodalom fennhatósága alá tartozó *polis*okkal. A Spartokidák Kr. e. 438-as hatalomra jutása időben egybeesik Periklés pontosi hadjáratával, tehát az új dinasztia athéni segítséggel vehette át az irányítást a Bosporosi Királyság felett, mellyel a Fekete-tengeren jelentősen gyengült az Achaimenida-befolyás.⁶²

Bibliográfia

- Anochin, V. A. 1986. *Монетное дело Боспора*. Kiev.
- Boardman, J. 2000. *Persia and the West*. London.
- Boardman, J. 2001. *Greek Gems and Finger Rings*. London.
- Braund, D. 2007. „Greater Olbia. Ethnic, Religious, Economic and Political Interactions in the Region of Olbia c. 600-100 BC”: D. Braund – S. D. Kryzhitskiy, (szerk.): *Classical Olbia and the Scythian World from the Sixth Century BC to the Second Century BC*. London, 33–77.
- Bujskikh, A. 2017. „From dugouts to houses: urban development in Late Archaic Olbia Pontica”: *Caiete Ara* 8, 5–15.
- Chekhovych, O. G. 2019. „Нові знахідки свинцевих вагових гирь з Ольвії та її хори”: *Arheologia* 3, 65–74.
- Dorati, M. 1995. „Ctesia falsario?”: *Quaderni Di Storia* 41, 33–52.
- Fedoseev, N. F. 1997. „Zum achämenidischen Einfluss auf die historische Entwicklung der nordpontischen griechischen Staaten”: *Archäologisches Mitteilungen aus Iran und Turan* 29, 309–319.
- Fedoseev, N. F. 2007. „The Necropolis of Kul Oba and Juz Oba”: D. V. Grammenos – E. K. Petropoulos (szerk.): *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2. Vol II*. Thessaloniki, 979–1022.
- Kozlovskaya, V. 2008. „The Harbour of Olbia”: *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 14(1-2), 25–65.
- Kuznetsov, V. D. 2018. *Фанагория результаты археологических исследований Том 6*. Moszkva.

⁶² A délosi szövetség tagjai között megtalálható északi városok közül Olbia Kr. e. 425-ben, Nymphaion Kr. e. 410-ben lett a szövetség tagja. A kimmer Bosporos városai közül még Kerkinitis, Kimmerikon, Nikonion és Tyras esetében tudjuk, hogy csatlakoztak a szövetséghez.

- Lejpunskaja, N. A. et al. (szerk.). 2010. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the Sixth Century BC to the Fourth Century AD*. Aarhus.
- Lukonin, V. G. 1977. *Искусство Древнего Ирана*. Moszkva.
- Maslennikov, A. A. 2001. „Some questions concerning the early history of the Bosporan state in the light of recent archaeological investigations in the eastern Crimea”: G. R. Tsetschladze (szerk.): *North Pontic Archaeology*. Leiden, 247–260.
- Minns, E. H. 1913. *Scythians and Greeks*. Cambridge.
- Nieling, J. 2010. „Persian Imperial Policy Behind the Rise and Fall of the Cimmerian Bosphorus in the Last Quarter of the Sixth to the Beginning of the Fifth Century BC”: J. Nieling, – E. Rehm (szerk.): *Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers*. Aarhus, 123–136.
- Nikulina, N. M. 1994. *Искусство Ионии и Ахеменидского Ирана*. Moszkva.
- Reinach, S. 1894. *Antiquités du Bosphore Cimmérien*. Párizs.
- Rung E. – Gabelko O. 2019. „From Bosphorus... to Bosporus. A New Interpretation and Historical Context of the Old Persian Inscription from Phanagoreia”: *Iranica antiqua* 54, 83–125.
- Rusjaeva, A. S. 2003. „The Main Development of the Western Temenos of Olbia in the Pontos”: P. Guldager Bilde – V. F. Stolba (szerk.): *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Sceglov on the occasion of his 70th birthday*. Aarhus, 93–116.
- Saprykin, J. S. 2006. „The chora in the Bosporan Kingdom”: P. Guldager Bilde – V. F. Stolba (szerk.): *Surveying the Greek Chora. The Black Sea Region in a Comparative Perspective*. Aarhus, 273–288.
- Struve, V. 1965. *Corpus inscriptionum regni Bosporani*. Leningrad.
- Tolstikov, V. P. 1984. „Проблема образования Боспорского государства”: *Вестник древней истории* 170, 24–48.
- Tolstikov, V. P. 1989. „Archäologische Forschungen im Zentrum von Pantikapaion und einige Probleme der Stadtplanung vom 6. bis zum 3. Jahrhundert v. Chr.”: W. Schuller – W. Hoepfner – E. L. Schwandner (szerk.): *Demokratie und Architektur, Der hippodamische Städtebau und die Entstehung der Demokratie. Konstanzer Symposion vom 17. Bis 19. Juli 1987*. München, 69–80.

- Tolstikov, V. P. 2003. „Panticapaeum. The Capital City of the Kingdom of Cimmerian Bosphorus in the Light of New Archaeological Studies”: D. V. Grammenos – E. K. Petropoulos (szerk.): *Ancient Greek Colonies in the Black Sea. Vol II.* Thessaloniki, 707–758.
- Tolstikov, V. P. 2010. „The early Temple of Apollo on the Acropolis at Panticapaeum: Questions of Dating, Typology and the Periods of its Construction”: E. K. Petropoulos – A. A. Maslennikov (szerk.): *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea.* Thessaloniki, 335–365.
- Treister, M. 2010. „’Achaemenid’ and ’Achaemenid-inspired’ Goldware and Silverware, Jewellery and Arms and their Imitations to the North of the Achaemenid Empire”: J. Nieling – E. Rehm (szerk.): *Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers.* Aarhus, 223–279.
- Tsetskhladze, G. R. 2013. „The Greek Bosporan kingdom: regionalism and globalism in the Black Sea”: F. De Angelis (szerk.): *Regionalism and Globalism in Antiquity: Exploring Their Limits.* Leuven, 201–228.
- Tsetskhladze, G. R. 2021. „The Northern Black Sea”: B. Jacobs – R. Rollinger (szerk.): *A Companion to the Achaemenid Persian Empire.* London, 657–670.
- Tuplin, Ch. 2010. „Revisiting Dareios’ Scythian Expedition”: J. Nieling – E. Rehm (szerk.): *Achaemenid Impact in the Black Sea. Communication of Powers.* Aarhus, 281–312.
- Vachtina, M. Ju. 2003. „Archaic Buildings of Porthmion”: P. Guldager Bilde – V. F. Stolba (szerk.): *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Sceglov on the occasion of his 70th birthday.* Aarhus, 37–54.
- Vinogradov, Ju. A. 1991. „Ранние комплексы Мирмекия”: E. A. Molev (szerk.): *Вопросы истории и археологии Боспора.* Voronyezs – Belgorod, 12–16.
- Vinogradov, Ju. A. 1996. „Природный фактор в развитии Боспора в скифскую эпоху (VI-IV вв. до н. э.)”: *Вестник древней истории* 218, 77–88.
- Vinogradov, Ju. A. – Kryžickiy, S. D. 1995. *Olbia. Eine algriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum.* Leiden.

LINDNER GYULA

XERXÉS ALAKJA HÉRODOTOSNÁL

Furcsa vonása Hérodotos művének, hogy az a történelem alakulását nem görög perspektívából, hanem a perzsa uralkodók egymás követő hódításainak a kronológiai sorrendjében, a kontinuos perzsa expanzionizmus függvényében tárgyalja. A Mediterráneum egyes népeinek történetét, szokásait, vallásosságát tehát az ellenük folytatott perzsa agresszió elmesélése ürügyén ismerjük meg.¹ De ugyanez a perzsa túlsúly a hérodotosi karakterek esetében is szembetűnő: Kyrost, Kambysést, Xerxést, Mardonioszt jobban megismerjük, mint a görög oldal egyes alakjait, akárcsak Themistoklést vagy Leónidast, a barbár jellemek mintha jobban ki lennének dolgozva, komplexebbek és ilyen módon emberibbek volnának, mint görög társaiké (a kivétel görög oldalon Polykratés lehet és talán Periandros).²

Úgy tűnik, Hérodotos rendezői koncepciója szerint a barbárok a főszeplők, görögöknek pedig csupán mellékszerepek vannak kiosztva. A mű első és utolsó bekezdése is a perzsák perspektíváját tükrözi: Hérodotos az első mondatban azt ígéri olvasóinak, hogy a barbárokról szólva csodálatos dolgokról fog írni. Műve utolsó fejezetében pedig azt mondhatja ki egyik perzsa karakterével, hogy *thómastóteroi*, még inkább csodálhatók lennének, ha elköltöznének egy kellemesebb vidékre, hiszen ez – véli a perzsa beszélő – jobban illene egy uralkodásra termett néphez (IX. 122).

A *thóma*, azaz a csoda és a csodálkozás végigkíséri Hérodotos művét és a halikarnassosi barbár-ábrázolásának is sajátos színezetet ad. Főleg ott, ahol a *thóma*, egy eseménynek, személynek, jelenségnek a csodálatos jellege a perzsák oldalán éppen a görögökkel való összevetésben jelenik meg, azaz a görögök csodálkoznak majd, ha olvassák, meghallják, amit Hérodotos éppen a perzsákról ír. Ilyen a demokrácia otanési ötlete az összeesküvők államforma-vitáján (III. 80–82), ilyen a báb-*tyrannis*ok megdöntése után a demokratikus államforma bevezetése a perzsák által uralt ión *polis*okban (VI. 43), ilyen Artemisia ténykedése, aki nő léteire harcolt a perzsák oldalán (VII. 99), ilyen Thébaiban a perzsabarát Attaginos által tartott lakomán Thersandros asztalszomszédjának, a névtelen perzsának a személye és görögös bölcsessége, aki a hérodotosi bölcs

¹ Harrison 2002, 555.

² Vö. Flower 2006, 274.

tanácsadókéihoz hasonló igazságot mond ki a perzsa sereg közelgő pusztulásáról (IX. 16).³

És efféle *thóma*-érzés kerítheti hatalmába az olvasót a VII. könyv elején a perzsák között zajló vita során, amikor arról olvas, hogy Xerxés nem akarta azt a látszatot kelteni, mintha egyedül döntene a hadjárat ügyében és rákényszerítené akarátát a perzsa főemberekre és a népre (VII. 8). Helyette az athéni demokratikus értékrend egyik kulcsgondolatát, az *es meson titheint* (azaz az ügy, probléma, szóban forgó kérdés „középre helyezését”) alkalmazza és mondja ki meglepő javaslatát: nem akar úgy tűnni, mint aki az ügyben önfejű módon, mások meghallgatása nélkül hoz döntést (*mé idiobuleein hymin dokeó, tithémi to pragma es meson*). Majd egy szintén az athéni népgyűlési határozatokból ismert szóval folytatja: aki akarja (*bulomenon*), adja elő véleményét (*gnómé*) a hadjárat ügyében.⁴

Ezeket a véleményeket fogjuk hallgatni a következő oldalakon Xerxés, Mardonios és Artabanos részéről. Hérodotos művének talán legszemléletesebb és leginkább elgondolkodtató vitájába nyerünk itt betekintést.⁵ A vitát Xerxés teszi lehetővé, és benne észérv és az isteni álm révén a *to theion* beavatkozása keveredik és vezet bennünket tovább a Hellas elleni hadjárat megindítása felé.⁶ A demokratikus allúziók miatt a vita paródiája ez – ahogy Pelling mondja – vagy Hérodotos művének összefoglalása, a háború valós okainak a megmutatása – amiként Immerwahr jellemzi.⁷ Akárhogy is legyen, a vita során Hérodotos szépen megrajzolja, hogy miféle uralkodó is az, aki a korábbi könyvek eseményeit alakító Dareios örökébe fog lépni, és aki a mű további részében folyamatosan színpadon és szemünk előtt lesz.

Xerxés jelleme – maradvány a bevezetőben említett és Hérodotos művét végigkísérő fogalomnál – maga is *thóma*, csodálatos és furcsa vonása a görög-perzsa háború történetének.⁸ A perzsa jellemábrázolásban ugyanis egyenetlenségeket tapasztalunk: Kyros, Kambysés, Dareios világosabb és mintha egységesebb karakterek lennének, Kambysés örültsége, bár halálos ágyán szokatlan bölcsessége

³ Az államforma-vitához lásd Pelling 2002, 123–158. A hérodotosi bölcs tanácsadókhoz lásd Bischoff 1932; Lattimore 1939, 24–35; Shapiro 1994, 349–355.

⁴ A perzsa vita látszólag görög, valójában a görög vitakultúrától gyökeresen eltérő aspektusait hangsúlyozza Barker 2009, 181.

⁵ Grethlein 2009, 197–205.

⁶ A *to theion* hérodotosi értelmezéséhez lásd Harrison 2000, 164–181; Mikalson 2003, 131–133; Scullion 2006, 192–208.

⁷ Pelling 2006, 108–109; Immerwahr 1966, 128: „Its real importance lies not in the discussion of the advisability of the Greek campaign, but in the description of Xerxes’ motives and the summary of Persian historical ambitions in general. In a sense, therefore, the scene gives a complete description of the causes of the Persian Wars, and from this point of view it is a summary of the whole work.”

⁸ Xerxés motivációihoz lásd Baragwanath 2008, 240–288.

(III. 65–66), Dareios ambíciója és hódítási vágya egyszerűbb és kevésbé színes portrét alapoznak meg. Dareios nem követ el olyan bűnöket, amelyek Xerxés bűnlajstromán, különösen a háborús vereség után szerepelnek (IX. 108–113). Kambyséshez képest viszont Xerxés kevésbé radikális és kevésbé hagyja figyelmen kívül a körülményeket. Alkalmazkodik azokhoz és – mint alább látni fogjuk – jóval többször kéri környezete véleményét, mint gyászos emlékezetű elődje. Eközben Xerxés jellemének komplexitása messze kiemeli őt az orientális királyok, sőt a Hérodotosi karakterek mezőnyéből is.

A figyelmes olvasó joggal érezheti úgy, hogy Xerxés karakterében a korábbi Hérodotosi királyportrék fontos vonásai összegződnek.⁹ Emlékezhetünk: Hérodotos meglehetősen leegyszerűsítő olvasatában (III. 89) Dareios a kereskedő, Kambysés a zsarnok, Kyros az atya: Xerxés pedig talán a mindhármuk személyiségének vonásait – ha nem is kifejezetten ezt a hármat – magában hordozó uralkodó? Xerxés jellemét azonban aligha lehet egyetlen szóval leírni, személyisége, tettei, olykor meglehetősen ellentmondásos viselkedése a háborús narratíva katalizálójaként tűnik föl előttünk, a történetíró pedig sokoldalúan és sokféle történeten, szituáción keresztül ábrázolja a perzsa uralkodót.

A Dareiosnak Atossától született fiaként trónviszályok közepette és alávetett népek lázadásától nehezítve (VII. 2; VII. 4) hatalomra kerülő Xerxés Hérodotos művében a VII. könyv elejéig csak kevés szerepet kapott: első említése az I. 183-ban egy babylóni aranszobor erőszakos elhurcolása, és a szobrot őrző pap megölése kapcsán olvasható. Az olvasónak ez az első benyomása a majd később főszerepet játszó uralkodóról, aki itt éles kontrasztban áll apjával, Dareiossal (akinek – mint olvassuk – nem volt mersze elragadni a szobrot). A második sem sokkal dicsőségesebb szerep, egy erőszakoló személyének kegyelemben részesítése, majd karóba húzása (IV. 43). Végül az emberiséget sújtó isteni csapásokról szólva egy általánosító véleményben állítja elénk Hérodotos a leendő királyt: Xerxés, apjához, Dareioshoz és fiához, Artaxerxéshez hasonlóan egyértelműen felelőssé tehető azért a sok csapásért, amely az embereket a három nemzedék során sújtotta (VI. 98). Ez tehát az a kép, amely a hetedik könyv elejéig elkísér bennünket Xerxésről, Hérodotos erre építve vezeti el olvasóit a perzsa udvarba és állítja elénk a perzsa főemberek vitáját, Mardonios véleményét, majd Xerxés és Artabanos csörtéjét.

Ha nagyon leegyszerűsítve mondanánk, a *tyrannos* és a böles uralkodó egyszerre van jelen személyiségében. Xerxés a kambysési és a dareiosi paradigma keresztmetszetében áll, a Kambysés és a Dareios által mutatott viselkedési és cselekvési mintázatok egyszerre vannak meg benne. Hatalmi nyomás tekintetében inkább Kambyséshez, semmint Dareioshoz áll közel: Dareios ugyanis a perzsa politika *homo novus*aként van láttatva, ő az összeesküvés/puccs után hatalomra jutó arisztokrata, aki nem az elődje által kitaposott úton akar haladni,

⁹ Xerxés portréjához lásd Immerwahr 1966, 176–183; Sancisi-Weerdenburg 2002, 579–590.

sőt a kambysési *tyrannis* után új korszakot hozva a perzsa közéletbe a monarchia legszebb hagyományaihoz nyúl vissza (ld. pl. III. 82).

Xerxést viszont joggal nyomaszthatja apja népszerűsége és az a politikai örökség, amelybe ő trónutódlási nehézségek és az alávetett népek lázadása után került (egyesekek álmát is az őt tudat alatt nyomó és ösztönző hatalmi kényszer metaforájaként értelmezik: VII. 12; VII. 14). Csak összehasonlításképpen: Kambysést ugyanígy nyomaszthatta Kyros, a birodalmat megalapozó és a perzsa expanzív külpolitika irányát megszabó, ideológiáját megteremtő király öröksége, mint Dareios híre fiát, Xerxést.

Hérodotos olvasóiként alighanem egyetérthetünk abban, hogy Xerxés jelleme igen összetett és ellentmondásos. Első olvasatra érthetetlen és csak a mű végén válik (valamelyest) értelmezhetővé a korábbi királyportrék által fölállított mintázatok tükrében. Xerxés belépője a VII. könyv elején: a kíváncsi és makacs, rapszodikus és szenvedélyes király, ám olyasvalaki, akit a racionális tudásvágy, a másik véleményének értő meghallása is vezet. Persze a demokratikusnak ható szavak a perzsa udvarban ne tévesszenek meg bennünket. Xerxés döntése – ekkor még legalábbis úgy tűnik – végleges: eldöntötte, hogy mi lesz, mire vezeti az isten, majd parancsba adja (*keleuón*), hogy aki akarja, elmondhatja véleményét.

Az isten vezetésére történő hivatkozás némiképp előre utal az isteni álom szerepére, amely szintén a hadjárat elkerülhetlenségét mutatja, de egyúttal és ezt talán kevésbé szoktuk hangsúlyozni: Xerxés vallásosságát is. Xerxés vallásos és az istenek akaratát követi. Vallásos, ahogy az egy perzsától elvárható az I. könyv perzsa-*logos*ának függvényében, ahol a perzsák vallási érzületéről olvasunk (I. 131–132).¹⁰ Hiszen Athén elfoglalása után az Akropolison éppen Xerxés engedi az athéni foglyoknak a saját szokásaik szerinti áldozatbemutatást (VIII. 54), akár a szentélyek fölgyújtása miatt érzett megbánása, akár egy isteni álom hatására. A dolog apró szépséghibája, hogy kicsivel korábban Xerxés az Akropolis föllegetéséről dönt (VIII. 53). Xerxés figyel az istenre, az isteni jelekre és igyekszik velük összhangban cselekedni. Még úgy is, hogy teszteli az istent, beöltözteti nagybátyját, Artabanost, hogy tapasztalja meg ugyanazt az álom során, amit ő maga is látott (VII. 17). Érdekes módon azonban az isten ezért nem haragszik meg és Xerxés bukása sem ennek a játéknak a következménye.

Xerxés tehát megbeszélést hív össze és fölkinálja a lehetőséget a vélemények ütköztetésére, valójában azonban parancsot ad a különböző álláspontok kifejtésére. Majd, amikor Artabanos *gnóméja* nem nyeri el tetszését, haragra gerjed, és rendre utasítja nagybátyját, sőt meg is fenyegeti (VII. 11).¹¹ Másnap visszakozik és bocsánatot kér, ifjonti lelkületével, hiányos belátásával magyarázza viselkedését és ad lehetőséget a további eszmecsere, amelynek végén és az isten hathatós közreműködésével maga Artabanos is megmászja

¹⁰ Ehhez lásd Momigliano 1971, 123–150; Asheri 2007, 166–168. Hérodotos és a vallás kapcsolatához lásd Gould 1994, 91–106; Mikalson 2002, 187–198.

¹¹ Ahogy Agamemnón fenyegeti a jók Kalchast: *Ilias* 1,106–108.

véleményét a hadjárat dolgában (VII. 13–18). Artabanos a perzsa udvar kötött és olykor fojtott légkörű megbeszéléseihez képest (amelyről leginkább Kambysés alattvalói mesélhetnének) szabadon, nyíltan, de mégis tisztelettudóan beszél Mardonios ellenében. Más kérdés, hogy ezzel – mint látjuk – Xerxést provokálja.

Xerxés az óvatos és ingadozó király: a hadjárat megindításában vonakodik, nem akarja megtámadni Hellast, később – Mardonios hatására – mégis más-képpen dönt. Összehívja a perzsa főembereket, hogy elmondja akaratát (*autos en pasi eipé ta thelei* – VII. 8), de nem akarja *tyrannosz*hoz illő módon ráerőltetni véleményét másokra, hiszen az őt is kötelező törvényre (a perzsa expanzió *nomos*ára), Kyros, Kambysés és Dareios hódító politikájára, azaz a múlt és az ősi tradíció helyes megértésére hivatkozik. *Nomos*-tisztelete a fent említett engedményben is tetten érhető, hiszen engedélyezi az athéniaknak az Akropolison való áldozatot. Kambysés a *nomost* semmibe vevő (III. 28), Dareios a *nomos* jelentőségére bölcsen rámutató (III. 35), Xerxés a *nomost* tisztelő uralkodó, aki Trójában szintén áldoz Athénének (VII. 43).¹²

Nem föltétlen epigon és kisebbségi komplexusos, baklövéseket elkövető, szeszélyes zsarnok – ahogy egyesek, így pl. Szabó Árpád véli – hanem óvatos, a perzsa *nomost* szem előtt tartó uralkodó: a tradíció embere, amely kimondja, hogy a perzsa királyoknak (vagy szélesebb értelemben az orientális despotáknak) növelniük kell birodalmukat, haladni előre és hódítani, alávetni a népeket, ahogy ez a műben több helyütt is visszaköszön.¹³

Xerxés belehelyezi magát a korábbi perzsa uralkodók sorába és a múltra történő utalásokon, ha úgy tetszik a múlt megértésén keresztül akarja igazolni a jelen küszöbönálló és szükségszerű politikai döntését, a hadjárat megindítását. De ingadozásában a saját vállára nagy súlyt helyező és azt bizonytalanul elhordozni képes ember vállalása tükröződik, aki hódítás dolgában nem akar elmaradni elődeitől. Versengő szemléletmódját tükrözi, hogy a VII. könyv elején ismertett vita során egy termékeny, gazdag terület elfoglalására és az ebből nyerhető haszonra utal, amely nevét elődei mellé helyezné. Ez az orientális monarchiák patológikus állapota, az állandó terjeszkedés és megalománia, amelyben kódolva van a bukás.¹⁴

Hódítás dolgában kifejtett vagy-vagy retorikája – vagy a görögök, vagy mi perzsák fogunk uralkodni, elpusztítani a másikat – a perzsa *polypragmosynét* állítja elének, amely Thukydides hasonlóan markáns politikai véleményt megfogalmazó karaktereinek álláspontját előlegezi meg.¹⁵ Kijelentése a hódításról, mint készen kapott örökségről, amely másokat ugyanúgy vezet külpolitikájuk-

¹² Vö. Alyattés Athénének bemutatott áldozatát: Hdt. I. 19.

¹³ Pl. Atossa Dareiosnak adott tanácsában: Hdt. III. 134. Xerxés mint epigon: Szabó 2015, 140–163.

¹⁴ Pelling 1997, 55.

¹⁵ Periklés vagy Alkibiadés athéni népgyűlésben elmondott hasonló véleményéhez lásd Thuk. II. 61; VI. 18; vö. V. 91.

ban, mint a perzsákat, érdekes párhuzamát fogja találni athéni politikusok gondolatmenetében, a thukydidési mélosi dialógus során.¹⁶ Talán éppen ez a párhuzam vezette arra Thukydidés későbbi kritikáját, a halikarnassosi Dionysioszt, hogy a mélosi dialógus athéni résztvevőinek stílusát inkább tartsa egy *tyrannosz*hoz (pl. a perzsa Xerxéshez), semmint az athéniakhoz illő beszédmódnak.¹⁷ De vajon Hérodotosnál Xerxés zsarnok? Hiszen hagyománytisztelete éppen a *tyrannosszal* állítja szembe, akiről Otanés a 3. könyv híres államforma-vitájában közli, hogy egyik vonása éppen a szokások lábbal tiprása (III. 80: *nomaia te kineei patria*).

Xerxés körültekintő és vallásos, meghallgat másokat és maga is utánajár dolgoknak: ellentétben azzal a Xerxés-portréval, amelyet Aischylos rajzolt meg a *Perzsákban*, ahol a perzsa király sok esetben tudatlan, óvatlan, az istenek akaratát nem ismerő uralkodóként áll előttünk. Xerxés viszont a perzsa tanács előtt maga hangsúlyozza, hogy egy isten vezeti erre a hadjáratra, ahogy később a görögök is az istenek szerepét hangsúlyozzák a háború megvívásakor (VIII. 109). De itt, a VII. könyv elején olvasható vitában a racionális és világos beszédmód ellenére egyre szenvedélyesebbé válik, múltra vonatkozó érvei során csúsztat vagy rosszul emlékszik, hogy a hadjárat szükségességét igazolja.¹⁸ Ahogy belelovalja magát a gondolatmenetbe egyre inkább tyrannikus karakterként tűnik föl, kontrasztban azzal a higgadtsággal, amely később a Démaratosszal folytatott beszélgetésben jellemzi (VII. 105). A fellángolás ellenére Xerxés később megmásítja döntését és elveti a hadjárat ötletét, döntéséről pedig bocsánatkérések közepette és nyugodtan referál a perzsa főembereknek (VII. 13).

Xerxés tehát lát egy kényszerhelyzetet, amely ingadozásra, ha úgy tetszik meggondolatlanságra, döntéseinek folyamatos felülvizsgálatára készíti. Kedélyállapotának gyors változása visszatérő motívum: Abydosnál, az Artabanosszal folytatott beszélgetés során, a nagy öröm után hirtelen sírása (VII. 44–45), Pythios kitüntetése és barátjává fogadása, majd éktelen haragjában Pythios fiának a földarabolása (VII. 27–29; VII. 38–40). Eszünkbe juthat Kambysés, aki hasonlóan rapszodikus: ő Préxaspés fiát végzi ki kegyetlen módon (III. 34), Dareios pedig Oiobazos kérését utasítja el fiai harci mentességére vonatkozóan és Xerxésszel szemben – aki Pythiosnak az ötből egyetlen fiát öleti meg – Dareios Oiobazos mindhárom fiával végez (IV. 84). Hasonlóan tyrannikus jellemvonását mutatja Xerxésnek a perzsa kormányos aranykoszorúval való kitüntetése, majd lefejeztetése hazaérkezésekor Salamis után (VIII. 118).

Xerxés ezekben az esetekben nem olyan, ahogy Hérodotos a perzsákat bemutatja I. könyve etnográfiai leírásában: szerinte a perzsa király senkit nem végeztethet ki egyetlen bűnért (I. 137). Xerxésről és elődjéről azonban egyaránt azt olvassuk, hogy sokszor elég egyetlen rossz kérés, kijelentés, tett és az illetőt

¹⁶ Hér. 7,8 és Thuk. 5,105.

¹⁷ Dion. Hal. *De Thuc.* 39.

¹⁸ A csúsztatásokhoz lásd a Hdt. V. 99-ben és az V. 101-ben olvasható eseményekre való téves visszautalást a VII. 8-ban.

a király haragja okán és parancsa nyomán rögtön kiiktatják. A harcosok, háborús hősök tisztelete mint tiszteletreméltó perzsa szokás szintén eszünkbe juthat, amikor Xerxés megcsonkítja Leónidas holttestét.¹⁹ Hérodotos nemcsak Xerxést, hanem más perzsákat is úgy mutat be, mint akik a perzsa kulturális normák áthágói (pl. Oroítés, Artayktés), vagy legalábbis azoké, amelyeket Hérodotos perzsának gondolt.²⁰

Xerxés bizonytalanságát, következetlenségét, csapongását, hirtelen hangulatváltozásait látva/olvasva megint fölremlik bennünk Otanés véleménye az államforma-vitában, ahol a *tyrannost aneuthynósként*, felelősségre nem vonható személyként jellemzi (III. 80: *exesti aneuthynó poieein ta buletai*), athéni olvasóiban megidézve a politikai tisztségviselők utólagos ellenőrzését előíró *euthyné* eljárást; vagy akár az aischylosi *Perzsákban* Atossa kijelentését fia *euthyné* mentességéről és sikertelensége esetén uralma fennmaradásáról.²¹ Xerxés csapongása itt és a későbbiekben is a *tyrannos* sajátja, ahogy az efféle viselkedést Platón is tyrannikus jellemvonásnak tartja.²²

Xerxés előképe sok esetben apja, Dareios. Számokhoz való vonzalmában, önmaga hírnevének és hatalmának a megörökítésében mindenképpen: Dareios a perzsa birodalom erőforrásait híres behistuni feliratában sorolja föl és talán Hérodotos is ez, mármint a felirat közvetett ismerete vezeti, hogy Dareiosról szólva igen részletesen mutassa be a III. könyvben a perzsa birodalom egyes tartományait, népeit (III. 89–97).²³ Majd a skythák elleni hadjárat során Dareios serege nagyságát és az alávetett népeket a Bosporos partján állított felirataiban örökíti meg (IV. 87), később a katonái által összehordott kőhalom alapján akarja bemutatni serege roppant erejét és számát (IV. 92). Dareios e vonása Xerxés hadseregének a számbavételével állítható párhuzamba (VII. 59–60; VII. 61–99). Ráadásul Xerxés körbe is utazza seregét és följegyzéseket készít csapatairól, kérdéseket intéz hozzájuk és kimutatásokat készít róluk. (VII. 100).

Hérodotos technikája a királyportrék megrajzolása során világos: arra vezeti, sőt talán kényszeríti olvasóit, hogy azok összehasonlításokat tegyenek a mű olvasása során. Összehasonlítsa királyokat, zsarnokokat egymással: Kroisostól és Gygéstől elkezdődően a görög *tyrannos*okon át egészen Dareios és Xerxés alakjáig. Néhány szembetűnő párhuzam: Xerxés előkészíti hadjáratát, nem úgy, mint Kambysés az etiópok ellen (III. 25; VII. 20–22); Dareios ugyanúgy nem hallgat tanácsadókra, pl. Artabanosra (a skytha hadjárat előtt: IV. 83), mint ahogy Xerxés sem hallgat rá a görögök elleni expedíció előtt; Dareios az

¹⁹ Ehhez lásd Hdt. VII. 238; vö. Paus. III. 14,1.

²⁰ Munson 2020, 152.

²¹ Aisch. *Pers.* 213; Dareios Zeust *euthynos barys*nak nevezi (828).

²² Platón *Resp.* 577 e.

²³ Dareios behistuni feliratához lásd Ókori Keleti Történeti *Chestomathia* (szerk. Harmatta János) Bp., 2003, 321–330. Hérodotos és a behistuni felirat viszonyához lásd Balcer 1987; Asheri 1999, 101–116; Flower 2006, 278–279.

Istroszon, Xerxés a Hellésponton veret hidat; Kyros a Gyndés-folyót (I. 189), Xerxés a Helléspontost (VII. 35) bünteti meg.

Hérodotos mintha azt akarná, hogy olvasói lássák ezeket az párhuzamokat. Azáltal pedig, hogy tudatosan törekszik az egyes királyok közötti hasonlóságok megmutatására, a szöveg efféle látens struktúráit, párhuzamait az egyes karakterek igen hasonló tettein, jellemvonásain keresztül teszi láthatóvá.²⁴ Viszont ezek fölismerése az olvasóban is készséggé válhat, hiszen Xerxés tetteit óhatatlanul is korábbi királyok, *tyrannosok* tetteivel, viselkedésével fogja összevetni. Xerxés mintha a korábbi politikai vezetők foglalataként jelenne meg, és ahogy a görögök elleni hadjárat elbeszélése Hérodotos művének csúcspontját jelenti, úgy Xerxés is a korábbi uralkodói karakterek betetőzőjeként áll előttünk, mindazon pozitívummal és negatívummal, amellyel korábban, más királyok jellemrajzában találkoztunk.

Hérodotos a királyportrék hasonlóságán keresztül akar rámutatni a történelem működésének időről-időre visszatérő mintázataira. Hogy Thukydidéstől kölcsönözzük a kifejezést: a *kata to anthrópinon* (ember voltunk miatt) hasonló vagy ugyanolyan szituációk bekövetkezését Hérodotos is rögzíti.²⁵ Így döbben rá az olvasó, hogy a perzsák agressziója más népek ellen a perzsa birodalom határaiton kívül rendre felemás eredményeket, vagy éppen kudarcokat hoz: a massageták, etiópok, skythák elleni hadjárat (I. 201–204; III. 25–27; IV. 83–144) egyaránt a görögök elleni agresszió előképeként jelenik meg és az előzetes tudás nélküli olvasót intheti arra, hogy a görögök ellen sem fog sok babér teremni a barbárok számára. Vagy: amiként a korábbi katonai expedíciók esetében, úgy a görögök ellen is reális probléma és égető veszély lesz a perzsa sereg biztonságos hazatérésnek a kérdése (hídverés, a távolság, a sereg ellátásának logisztikai nehézségei).

A hérodotosi viták vagy akár az egyszerű párbeszéddek sokszor adnak betekintést a politikai közösség (Athén, Spárta), egy-egy királyi udvar működésébe. Gygésnek bele kell egyeznie Kandaulés parancsába, majd a feleség parancsának engedelmeskedve kell megölnie Kandaulést és megszereznie a trónt (I. 8; I. 11). Pusztán ebből a jelenetből világos képet kapunk király és a mindenkori főember viszonyát illetően a lyd udvarban. Kroisos lehetőséget ad az övétől eltérő vélemények kifejtésére (Solón, Sandanis), de elutasító és nem törődik velük, ha azok nincsenek ínyére. Ez viszont bukását és birodalma pusztulását is előrevetíti (I. 32; I. 71). Kambysésnek hízelegnek a perzsa főemberek, nagyobbak nevezik Kyrosnál, ahogy az apjától megörökölt tanácsadó, Kroisos is ezt teszi apa és fia; Kyros és Kambysés összehasonlításakor (III. 34). Hízélgő szavaikat olvasva eszünkbe juthat Hérodotos véleménye a perzsa szokások leírásakor (I. 138), miszerint a perzsákat mindig igazmondásra nevelik. Hérodotos talán így akarja

²⁴ Baragwanath 2008, 240–241.

²⁵ Vö. Thuk. I. 22

kontrasztba állítani a romlatlan, hódítás előtti perzsa alakját a hatalomban lévő, vagy a hatalom közelében élő perzsáéval, aki képtelen nagyhatalmú ura előtt igaz és őszinte szavakat szólni?

A Hérodotos-kutatásban rendre fölbukkanó érv, miszerint a gesztus, ahogy Xerxés a VII. könyv elején fölvázolja a perzsa múltat, lehetőséget ad a vitára, majd a későbbiekben is kikér véleményeket (Artabanos; Démaratos), ahogy dönt az elé fölkínált változatok között és mérleget, a történelmi mesterség egy lehetséges párhuzamaként értelmezhető.²⁶ Ezért egyesek Xerxésben a kutató történész mintáját, Hérodotos alteregóját látják, aki feljegyzéseket készít²⁷ és saját szemével néz meg dolgokat (Tróját, vagy a Péneios folyamát: VII. 43; VII. 128–130), vonzódik a múlthoz és saját szerepét a történelmi tradíció keretén belül értelmezi (pl. Trójában áldoz), történeteket hallgat meg (pl. az olympiai versenyekről: VIII. 26), mereng a múlton és az elmúláson (VII. 46) és olykor hajlandó meghallgatni perzsa tanácsadókat, még ha a döntést, a változatok és vélemények közötti válogatást zsarnoki módon magának tartja is meg. Ez utóbbi esetben sokszor túl is megy Hérodotoson, aki az alternatívákat ugyan rögzíti, de közöttük nem választ (pl. I. 5). Ráadásul az olvasó előtt ott van a lehetőség, hogy Xerxés múltértelmezését azzal vesse össze, amelyet korábban a mű első hat könyvében Hérodotos tollából olvasott (ld. fent).

Xerxés mint kutató és kérdezősködő, feljegyzéseket készítő és mások tudását és információit fölhasználó uralkodó azon barbár királyok sorába illeszkedik, akik Hérodotosnál hasonlóan járnak el különböző szituációkban: Kroisos kutatja és utánajár a görög *polisok* közötti vezetőknek, Athénak és Spártának, Dareioszt a kíváncsiság és a fölfedezési vágy vezeti számos alkalommal, később derül ki, hogy adatgyűjtése és információéhsége hódítási vágyának a megalapozását szolgálja.²⁸

Hérodotos olykor föl is használja a kutatást végző királyok adatait, ahogy pl. Skythia lakosságának meghatározásakor teszi (IV. 81). Ennél azonban jóval szemléletesebb, ahogy Hérodotos a seregének számáról feljegyzéseket készítő Xerxés „bőrébe bújva” átveszi a király írnokának szerepét és a maga történetírói perspektívájából láttatva tart seregszemlét Abydosban, miközben az olvasó óhatatlanul is elfelejti, hogy az epizód kezdetén még Xerxés szemüvegén keresztül nézte az elvonuló sereget (VII. 61–99).

Xerxésnek a thessaliali Péneios iránti érdeklődése, kérdezősködése is ebbe a sorba illeszthető: itt a thessaliali vidék természetföldrajzi fekvéséből von le politikatörténelmi következtetést, azt vizsgálja ugyanis, hogy Thessalia miért harcol az ő és nem a görögség oldalán. A válasz: azért, mert azok a földrajzi adottságok,

²⁶ Vö. Grethlein 2009, 195–218 (további szakirodalommal); vö. Christ 1994, 167–202.

²⁷ A saját seregéről: Hdt. VII. 44; VII. 59; VII. 100; vagy a vitéz perzsákról Salamisnál: Hdt. VIII. 90

²⁸ Lásd például Hdt. III. 134; IV. 42; V. 12–15. A kutatást végző királyokhoz lásd Christ 1994, 167–202.

amelyek között a thessalok élnek, kiszolgáltatottá teszik őket és ezért – előrelátó módon – inkább átálltak az erősebb oldalára, nehogy egy hatalmas király valóban megvalósítsa azt, amitől Xerxés szerint maguk a thessalok is rettegnék és elterelje a Péneios folyamát (VII. 128–130). Xerxés nem véletlenül beszél így: ő az Athóست átvágó, azaz a természetet megváltoztatni képes uralkodó, aki pontosan tisztában van erőforrásainak nagyságával (VII. 24). Xerxés egyszerre a kutató, kíváncsi ember és a zsarnok, aki keze nyomát visszavonhatatlanul rajta hagyja a természetben.²⁹

Xerxést tehát VII. és a VIII. könyvben számos olyan szituációban látjuk viszont, ahol a kutatás, a följegyzések készítése a történetírói mesterség lehetséges párhuzamaként értelmezhető. Ez volna a metatörténeti olvasata Hérodotosnak, ugyanis a művéből hiányzó módszertani fejezeteket a történetíró munkáját, ill. munkájának, a kutatásnak a nehézségeit az általa megörökített karakterek történetíróival rokonítható tevékenységének bemutatásán keresztül akarja pótolni.³⁰ Módszere a királyok módszere, adatai sok esetben a királyokéi: mintha belelépne azokba a cipőkbe, amelyekben a királyok mint kutató elődök jártak előtte. Ellentétben Thukydiddéssel, aki sokkal szigorúbb és fegyelmezettebb módszert követ. Az athéni történetíró kutatásainak nincsen előképe a korábbi szerzőknél, ő újat mutat és hoz be a történelem tanulmányozásába.³¹ Hérodotos viszont olykor kritizálja a királyok kutatásait, a történetíró ugyanis kérdez és nem követel, megfigyel és nem kémkedik, óvatosan következtet és nem a saját előfeltevéseit akarja bizonyítani, a tudás számára végecéll, nem az öndicséret vagy a hatalmi reprezentáció eszköze.

Hérodotos többször rámutat, hogy a hatalomban lévő mennyire nehezen tanul (Kroisos, Kyros), vagy éppen képtelen a tanulásra (Kambysés), arra, hogy az érvelés gyakran torzul a hatalommal bíró személy előtt és a bölcs képtelenné válik tudása átadására (mint azt Kroisos esetében látjuk).³² Xerxés képes rá, hogy meghallgasson az övétől eltérő álláspontokat, a hadjáratra való készülődés során folyamatosan kikéri mások véleményét: azt azonban, hogy mindez Xerxés bizonytalanságát, vagy a jövőtől való félelmét jelzi, esetleg a felszínen őt jellemző

²⁹ Xerxés Kroisoshoz hasonlóan (Hdt. I. 59) érdeklődik a görögök iránt, ahogy Démaratosszal vagy Artabanosszal beszélget. Érdekes, hogy az utóbbival való beszélgetése során nagyon hasonló gondolatot fogalmaz meg az emberi élet hosszáról és az elmúlásról, mint amit a hérodotosi mű paradigmatisz beszélgetésében Solón részéről hallunk (I. 32; VII. 51; vö. IX. 16).

³⁰ Grethlein 2009, 196: „At the same time, alas, unlike his successor Thucydides, the *pater historiae* does not provide us with an explicit methodological reflection on the usefulness of his work. We can, however, try to elucidate Herodotus’ assumptions through metahistorical readings of the narrative. That is, we can draw conclusions about Herodotus’ account of the past from the characters’ references to their own past.”

³¹ Thuk. I. 20–22.

³² A múltból való tanulás korlátairól Hérodotosnál lásd Stahl 1975, 1–36; Shapiro 1994, 349–355.

öntudat és uralkodóhoz méltó határozottság mögött a bölcs tanácsadókra való sanda odafigyelést, vagy tapasztalatlanságát, nehezen dönthető el egyértelműen.

Kambyséshez hasonlóan Xerxés sem tanul, meghallgat ugyan, de a bölcs tanácsot és a tanácsot adó személyét sokszor semmibe veszi. Démaratos és Artabanos alakja és véleménye végigkíséri a háborús narratíva egészét és az olvasónak időről-időre eszébe juthat Artabanos pragmatikus, a perzsa sereg ellátásának logisztikai nehézségeire vonatkozó érve akkor, amikor a perzsa sereg minden fronton vereséget szenved és hazájától távol a teljes megsemmisülés réme fenyegeti (VIII. 97; VIII. 109). Hérodotos így árnyalja Mardonios magabiztos és *hybris*be hajló tanácsait, amelyet Xerxés előtt fejt ki a hadjáratot megelőző vitában.

Szembetűnő, hogy Xerxés nyitott másokra, kikéri tanácsadói véleményét, Démaratosét többször, még úgy is, hogy következetesen semmibe veszi tanácsait (VII. 101–104; 209; VII. 234–235). Máskor viszont mintha nem is hallaná meg a neki nem tetsző érveket, így pl. Artabanosnak a görögök szegénységére vonatkozó gondolatával szemben Mardonios véleményét osztja a görög föld gazdagságáról (VII. 5). A háború szükségességét képviselő oldal nemcsak Hérodotosnál utal az ellenség, a leigázandó területen élők gyávaságára, széthúzására, szervezetlenségére, lefizethetőségére. Mardonios téves helyzetértékelése a görögségről (VII. 9) ugyanis egyértelműen megidézi Alkibiadés hasonló szavait a szicíliai expedíció előtti vitában a szicíliai városok széthúzásáról.³³

Xerxés udvarában mindezek ellenére sincs meg az a szabad légkör, az olykor csapongó, egymás szavába vágó beszédstílus, amely a görögök egyik-másik tanácskozását jellemzi.³⁴ Xerxés előtt mindenki vár a sorára, ha beszélni kell, a görög oldalon viszont a görögök vitái szenvedélyesek és erőszakosak (IX. 5), éles kontrasztban a perzsa udvar fegyelmezettségével és nyugodt légkörével. Ez talán a perzsa autokrácia és a görög demokrácia kontrasztja? A perzsa autokrácia expanzív jellege, amelynek a nyílt vita és közbeszéd nem képes határt szabni, ahol a demokratikus deficit miatt nincs féke a perzsa terjeszkedésnek, mert (általában) nincs olyan személy, aki rámutatna az expanziós politika veszélyeire, a perzsa stratégia hiányosságaira (kivéve persze Démaratos).³⁵

³³ Ehhez lásd Thuk. VI. 17. Mardonios görögségről alkotott képének téves és hamis voltára Artabanos mutat rá és kemény szavakkal utasítja rendre a perzsa főembert. Ehhez ld. Hdt. VII. 10

³⁴ Hdt. V. 92; VIII. 59; VIII. 61; vö. Pelling 1997, 56.

³⁵ Flower 2006, 286. Talán csak Artemisia, egy nő enged meg magának szabadabb és szókimondóbb stílust Xerxés előtt, és mondja ki őszintén, hogy tengeren a görögök az urak és egyértelműen nekik áll a zászló a perzsákkal szemben (Hdt. VIII. 68–69). Xerxésnek tetszik a nő álláspontja, de végül nem fogadja el javaslatát. Artemisia másik tanácsához lásd Hdt. VIII. 102–104. Artemisia mint *thóma*: Hdt. VII. 99. Artemisia mint amazón: Aristophanés *Lys.* 671. Artemisia mint bölcs tanácsadó: Munson 1988, 95–98. Artemisia különleges státuszához lásd továbbá Munson 1988, 91–106.

Hérodotos talán a perzsa és a görög vitakultúra ellentétén keresztül is föl akarta hívni a figyelmet a látszólag szervezetlen, valójában a sokféle véleményt meghallgatni képes görögség végső győzelmére a látszólag fegyelmezett, a valóságban alávetett helyzetükben meghunyászkodó perzsákkal szemben? A perzsa udvar Xerxés körül egységesnek tűnik és érdekes módon nincs hiány jó tanácsadókból sem (Artabanos, Artemisia), miközben a görögre széthúzás és szervezetlenség jellemző. Ennyiben tehát igaza van Mardoniosnak és ezt támasztja alá, ahogy Themistoklés a görögök széthúzását használja ki a salamisi csata kikényszerítésére (VIII. 75), vagy az, ahogy a phókisiak csupán a thessalok iránti gyűlöletből állnak a görögség oldalára. Ha a thessalok nem, akkor a phókisiak pártoltak volna a perzsákhoz, annyira gyűlölték egymást – véli Hérodotos (VIII. 30). Vagy akár Athén és Spárta vitája a perzsa ajánlat árnyékában: az athéniak a spártaiakkal szemben ütőkártyaként használják föl a perzsák ígéretét, hogy átállnak, ha Spárta nem küld sereget (IX. 6–9; vö. IX. 73; IX. 75).³⁶

Hérodotos nem pusztán a háborúhoz vezető események érdeklik, hanem azok az okok is (*aitia* – I. 1), amelyek a barbárok vereségét okozták: ebben a két oldal viselkedési mintáinak (királyoké és főembereké), érvelési módjuk, *logo*-saik különbsége leginkább annyira szerepet játszik, mint a háború pragmatikus összetevői. A sokféle beszéd, amit hérodotosi karakterektől olvasunk, rámutat arra a különbségre, ahogy különböző politikai rendszerek döntést hoznak. Ahogy Otanésék vitájában (III. 80–82) éles különbségekkel állnak előttünk a különféle államformák, úgy ezek gyakorlati és mindennapi megvalósulását, működését sem rejti el előlünk Hérodotos.

Xerxés jelleme és stílusa, érvei és beszédmódja egy a sok építőelem között, amelyek Hérodotos olvasatában a görög-perzsa háború végkimenetelét befolyásolták. A háborús konfliktushoz is végső soron Xerxés összetett jellemén keresztül vezet az út: Hérodotos a király vonakodásán, kíváncsiságán, hirtelen hangulatváltozásain és különböző tanácsadóival folytatott beszélgetésein keresztül vezeti olvasóit a háború döntő csatáihoz. A történetíró fölismer egy mintázatot a múltban, amely a keleti uralkodók agresszív külpolitikáját jellemzi. De mindez nem elég számára annak magyarázatakor, hogy miért is robbant ki a háború. Xerxés jellemének egy-egy víza, beszélgetés, gesztus, kijelentés révén történő villanófényszerű bemutatása viszont elvezet bennünket oda, hogy kimondhassuk: a háború szükségszerű volt és benne Xerxés veresége, végső bukása szintúgy.

Hérodotos művének erejét éppen ez a komparatív szemlélet adja: egyes szereplői hasonló motivációjuk és az előttük tornyosuló hasonló nehézségek, problémák miatt cselekednek hasonló módon, mint ahogy elődjük: Xerxés a korábbi perzsa uralkodók hódító politikájára hivatkozik a Hellas elleni hadjárat megindítása előtt (VII. 8). Az olvasó számára úgy tűnhet – mint arra utaltunk –, hogy az egyes királyok tettei, különböző szituációkban mutatott viselkedésük ismétlődik a mű 9 könyvében keresztül. Kroisos, Kyros, Dareios, és Xerxés

³⁶ A perzsa vitakultúrához ld. Barker 2009, 163–181.

expanzív politikája, folyóátlépése, *hybrise* így válik a történelmet magyarázó paradigma részévé. Maga az olvasó is észreveheti az analógiákat, párhuzamokat az egyes királyok jellembeli hasonlóságai, tettei nyomán.

Hérodotos sokféle magyarázómodellt kínál olvasói számára, sokféle történetet mesél Xerxésről, viselkedését sokféle szituációban mutatja meg. Azonban nem mondja meg, nem rágja a számba, hogy a perzsák veresége Xerxés viselkedésének mely aspektusára vezethető vissza, már ha elfogadjuk, hogy Xerxés jelleme igenis szerepet játszott a perzsák vereségében. Ahogy Xerxés jelleme sokféle rétegből áll, úgy a háború, a két kontinens közötti konfliktus okai is sokfélék, és ahogy haladunk előre a mű olvasásában egyre több és több okot látunk: a mitikus magyarázat mellett az iónok elleni agresszió, majd az ebbe való athéni beavatkozás és a szentélyek fölégetése és így tovább egészen az isteni akarat meglátásáig a történeti események alakulása mögött.³⁷

Talán ezzel próbál arra utalni, hogy a történeti megismerés nem egy-, két-, hanem sokismeretlenes egyenlet megoldását jelenti, a magyarázó okok közötti válogatás, ahogy Xerxés jellemvonásai között is a domináns és marginális tulajdonságok kiválasztása a kutató feladata, ha a múlt egy szeletét, a perzsák vereségét magyarázni akarja. Az olvasó választhat és megpróbálhat magyarázatot találni arra a kérdésre is, amely a mű olvasása közben ott motoszkálhat a fejünkben: miért vesztettek a perzsák? Egyértelmű választ Hérodotos sem ad: nekünk olvasónak kell döntenünk, hogy a vereség okát Xerxés jellemében keressük, vagy rajta kívül álló okokra vezetjük vissza.

Bibliográfia

- Asheri, D. 1999. „Erodoto e Bisitun”: E. Gabba (szerk.): *Presentazione e Scrittura della Storia: Storiografia, Epigrafi, Monumenti*. Como, 101–16.
- Asheri, D. et al. 2007. *A Commentary on Herodotus Books I–IV*. Oxford.
- Balcer, J. M. 1987. *Herodotus and Bisitun. Problems in Ancient Persian Historiography*. Stuttgart.
- Baragwanath, E. 2008. *Motivation and Narrative in Herodotus*. Oxford.
- Barker, E. E. T. 2009. *Entering the Agon. Dissent and Authority in Homer, Historiography and Tragedy*. Oxford.
- Bischoff, H. 1932. *Der Warner bei Herodot. Diss. Marburg*. Lipcse.

³⁷ A háborús okok akkumulálódása nemcsak Hérodotost, hanem Thukydidést is vezeti Athén és Spárta konfliktusának a bemutatásakor: Thuk. I. 23; I. 49; I. 89–119.

- Christ, M. 1994. „Herodotean Kings and Historical Inquiry”: *Classical Antiquity* 13/2, 167–202.
- Flower, M. 2006. „Herodotus and Persia”: C. Dewald – J. Marincola (szerk.): *The Cambridge Companion to Herodotus*. Cambridge, 274–289.
- Gould, J. 1994. „Herodotus and Religion”: S. Hornblower (szerk.): *Greek Historiography*. Oxford, 91–106.
- Grethlein, J. 2009. „How Not to Do History: Xerxes in Herodotus’ Histories”: *American Journal of Philology* 130, 195–218.
- Harrison, Th. 2000. *Divinity and History. The Religion of Herodotus*. Oxford.
- Harrison, Th. 2002. „The Persian Invasions”: E. J. Bakker et al. (szerk.): *Brill’s Companion to Herodotus*. Leiden – Boston – Köln, 551–578.
- Immerwahr, H. R. 1966. *Form and Thought in Herodotus*. Cleveland.
- Lattimore, R. 1939. „The Wise Adviser in Herodotus”: *Classical Philology* 34/1, 24–35.
- Mikalson, J. D. 2002. „Religion in Herodotus”: E. J. Bakker et al. (szerk.): *Brill’s Companion to Herodotus*. Leiden – Boston – Köln, 187–198.
- Mikalson, J. D. 2003. *Herodotus and Religion in the Persian Wars*. Chapel Hill.
- Momigliano, A. 1971. *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*. Cambridge.
- Munson, R. V. 1988. „Artemisia in Herodotus”: *Classical Antiquity* 7/1, 91–106.
- Munson, R. V. 2020. „Freedom and Culture in Herodotus”: Th. Figueira – C. Soares (szerk.): *Ethnicity and Identity in Herodotus*. London – New York, 143–158.
- Pelling, Chr. 1997. „East is East and West is West. Or Are They? National Stereotypes in Herodotus”: *Histos* 1, 51–66.
- Pelling, Chr. 2002. „Speech and Action: Herodotus’ Debate on the Constitutions”: *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 48, 123–158.
- Pelling, Chr. 2006. „Speech and Narrative in the Histories”: C. Dewald – J. Marincola (szerk.): *The Cambridge Companion to Herodotus*. Cambridge, 103–121.

- Sancisi–Weerdenburg, H. 2002. „The Personality of Xerxes, King of Kings”: E. J. Bakker et al. (szerk.): *Brill’s Companion to Herodotus*. Leiden – Boston – Köln, 579–590.
- Scullion, S. 2006. „Herodotus and Greek Religion”: C. Dewald – J. Marincola (szerk.): *The Cambridge Companion to Herodotus*. Cambridge, 192–208.
- Shapiro, S. O. 1994. „Learning Through Suffering: Human Wisdom in Herodotus”: *The Classical Journal* 89/4, 349–355.
- Stahl, H.–P. 1975. „Learning Through Suffering. Croesus’ Conversations in the History of Herodotus”: *Yale Classical Studies* 24, 1–36.
- Szabó, Á. 2015. „Xerxés, az epigon”: uő., *Óperzsa novellák*. 140–163.

NÉMETH GYÖRGY

MÁGUSOK A PERZSA HÁBORÚKBAN

Kyros születése¹

Xenophón azt írja *Kyruptideia* című könyvében, hogy a mágusok intézményét Kyros vezette be uralkodásának kezdetén (Xenophón: *Kyros nevelkedése* VIII. 1. 23). Ez a megállapítás nyilvánvalóan téves, mivel Hérodotos leírása szerint a mágusok meghatározó szerepet játszottak az uralkodó életében már születésétől kezdve (Hérodotos I. 107–121). Kyros nagyapja, Astyagés méd király egyszer azt álmodta, hogy lánya testéből forrás fakad, ami beborítja egész Ázsiát (Hérodotos I. 107). A mágusok tanácsára a király nem egy kiemelkedő méd nemeshez, hanem egy alsóbb származású perzsa férfinak, Kambyséshez adta a lányát, hogy a születendő gyermek ne jelenthessen veszélyt a médekre. *Mandané és Kambysés házasságának első évében Astyagésnek újabb álomlátása volt: azt álmodta, hogy lánya öléből szőlőtőke hajt ki, amely beárnyékolja egész Ázsiát.* (Hérodotos I. 108)² A méd király attól félt, hogy elveszítheti hatalmát, ezért megparancsolta szolgájának, Harpagosnak, hogy ölje meg az újszülött Kyrost, Mandané fiát. Csakhogy Harpagos nem ölte meg a csecsemőt, hanem rábízta a király egyik gulyására, hogy nevelje fel a gyermeket (Hérodotos I. 110). Amikor a fiú tíz esztendősen lett, a falubeli gyerekek játékból királyukká választották Kyrost, és ő társainak ugyanúgy szolgáltattott igazságot, mint egy király. A különleges kisfiú híre még a királyhoz is eljutott, aki magához rendelte Kyrost. A kihallgatás során a gulyás bevallotta, hogy az ismeretlen fiú nem más, mint a király unokája. Astyagés kegyetlenül megbüntette Harpagost, mert nem hajtotta végre a neki adott parancsot, és felkérte a mágusokat, hogy értelmezzék újra az álmait, mivel a fiú nem halt meg, hanem itt állt előtte. A mágusok úgy vélekedtek, hogy ha a kis Kyrost játékból már királynak választották, a jóslat, bár szerény módon, beteljesedett, ezért Kyros már nem jelent veszélyt sem a médekre, sem pedig a királyra. Azt is mondták a királynak, hogy legjobb lenne a gyereket hazaküldeni Perzsiába a szüleihez. Így történt, hogy Kyros megmenekült és Perzsiában nőtt fel. Csakhogy a bosszúszomjas Harpagos rábeszélte az ifjút, hogy álljon

¹ ELTE, ORCID 000-0001-878-8102. A tanulmány megszületését A *Clermont-ferrandi átoktáblák corpora* (NKFI 134319) és a zaragozai *Las defixiones latinas del África Romana: una reedición* (DeLAR, *The Latin Defixiones from Roman Africa Revisited*), reference number: RTI2018-098339-J-I00 pályázatok támogatták.

² A Hérodotos idézeteket Muraközy Gyula fordította.

a perzsák élére és lázadjon fel a médek ellen, és döntse meg Astyagés királyságát (Hérodotos I. 124). A médek rátámadtak a perzsákra, de súlyos vereséget szenvedtek. Astyagés, miután hazaért, karóba húzatta a mágusokat, akik azt tanácsolták neki, hogy hagyja Kyrost szabadon távozni (Hérodotos I. 128).³ Úgy tűnik, hogy olykor kifejezetten kockázatos vállalkozás volt a mágusok számára, hogy tanácsod adjanak a királynak. Végül Astyagés elveszítette királyságát, a médek pedig a perzsák alattvalói lettek.

Astyagés és Kyros történetében a mágusok jóslatai alapvető szerepet játszottak, de Hérodotos nem írja le, hogy a mágusok milyen módon és milyen jelek alapján fogalmazták meg jóslataikat. Másrészt az is kiderült, hogy jóslataik nem mindig voltak sikeresek, például azt sem látták előre, hogy a király karóba fogja húzatni őket. A mágusok Kyros háborújában nem játszottak közvetlen szerepet, azt azonban végső soron a jóslatuk tette lehetővé, hogy Kyros fellázdjon és megdöntse a méd királyságot. A mágusok áldozati gyakorlatát a perzsák feltehetőleg Kyros hódítása után vezették be (Hérodotos I. 101).⁴ Hérodotos értesülése szerint a perzsák nem mutathatnak be áldozatot a mágusok közreműködése nélkül. Ezt az információt Ammianus Marcellinus bővebben fejti ki: *A perzsák az említett isteneknek így áldoznak: áldozatra készülve oltárt nem emelnek, nem raknak tüzet, s nem szerepel náluk sem italáldozat, sem aulos sem koszorú, sem árpaszemek. Aki áldozni akar, egy megszentelt helyre vezeti az áldozati állatot, s ott hívja az istent, miközben fején tiarát visel, amelyet mirtuszkoszorú díszít. Az áldozónak nem illik csak a maga számára kérnie áldást, hanem könyörögnie kell valamennyi perzsa s a király jólétéért is, hiszen ő is a perzsák közösségéhez tartozik. Amikor feldarabolta az áldozati állatot és megfőzte a húsát, a földre puha füvet, többnyire lóherét szór, s erre rakja a húsokat. Ha mindezt elvégezte, megjelenik egy mágus, és dalt énekel az istenek származásáról – legalábbis azt állítják, hogy ez az ének valóban arról szól. A törvény nem engedi, hogy bárki mágus nélkül mutasson be áldozatot. Kis idő múltán az áldozó összeszedi a húst, és tetszése szerint használja fel* (Ammianus Marcellinus XXIII, 6, 32).⁵

³ *A méd sereg szégyenletes módon felbomlott, Astyagés pedig a hír hallatán fenyegető szavakban tört ki: – Nem sok öröme lesz ebből Kyrosnak!” Majd karóba húzatta azokat az álomfejtő mágusokat, akik Kyros szabadon bocsátását javasolták neki, és fegyverbe szólította a városban maradt médeket, öregeket és fiatalokat egyaránt. Ezekkel vonult ki és csapott össze a perzsákkal, de vereséget szenvedett. Seregét elveszítette, és maga is foglyul esett.*

⁴ *A mágusok eredetileg a médek egyik törzse voltak.: Déiokés volt az, aki egyesítette a méd népet, és uralkodott rajta. Ide a busésok, parétakoinosok, struchatok, arizantosok, budiosok és a mágusok törzse tartozott, ezek alkották a méd népet.*

⁵ Szepesy Gyula fordítása.

A mágusölés

Hérodotos értesülése szerint az egyik legnagyobb perzsa ünnep neve a mágusölés napja volt. A nagy ünnep kialakulásának kalandos történetét, annak hitelességét meg lehet kérdőjelezni, de az bizonyos, hogy a történetíró néhány információját Dareios király monumentális behistuni felirata megerősíti. Kyros fia, Kambysés megölte öccsét, Smerdist, aztán elvonult az Egyiptom elleni hadjáratára. Perzsiában csak kevesen tudtak Smerdis haláláról. Két mágus, akik testvérek voltak, rájöttek a gyilkosságra, és egyikük, magát Smerdisnek kiadva, elfoglalta a perzsa trónt (Hérodotos III. 61; 67). Csakhogy Dareios hat másik perzsa nemes emberrel leleplezte a mágusokat, és megölték Patizeithést és Smerdist, a trónbitorlókat, és kihirdették a perzsa népnek, hogy amióta Kambysés meghalt a hadjáraton, azóta két mágus foglalta el a királyi trónt. Amikor a perzsák megtudták, mit tett e két mágus, legyilkolták az összes mágust, aki csak a kezükbe került, és talán ki is irtották volna valamennyiüket, ha néhányan nem tudtak volna elrejtőzni közülük. Ezt a napot elnevezték a mágusölés napjának, és ettől kezdve minden évben megünnepezték. Az ünnep napján valamennyi mágus elrejtőzik, hogy ne kerülhessen a perzsák kezébe (Hérodotos III. 79).

Dareios felirata is beszámol a mágusok trónbitorlásának részleteiről.

Kinyilvánítja Dārayavauš király: Azután volt egy ember, egy mágus, Gaumāta nevű, ez fellázadt Paišiyâuvádâból. Van egy Arakadriš nevű hegy, onnan. Viyaxana hónap tizennégy napja telt el. Ez a hadi népnek így hazudott: „Én Bardiya (Smerdis) vagyok, Kuruš fia, Kabūjiya testvére.” Azután az egész hadi nép zendülő lett, Kabūjiyától ehhez pártolt át mind Pārsa, mind Māda, mind a többi tartományok. A királyságot ez ragadta magához. Garmapada hónap kilenc napja telt el, akkor ragadta a királyságot magához. Aztán Kabūjiya saját halálát halva meghalt.

Kinyilvánítja Dārayavauš király: Ez a királyság, amelyet Gaumāta, a mágus elrabolt Kabūjiyától, ez a királyság régtől fogva a mi nemzetségünké volt. Aztán Gaumāta a mágus elrabolta Kabūjiyától mind Pārsát, mind Mādát, mind a többi tartományokat. Ez azokat saját tulajdonává tette. Ez lett király.

Kinyilvánítja Dārayavauš király: Nem volt ember, sem perzsa, sem méd, sem a mi nemzetségünkéből senki, aki ettől a Gaumātától, a mágustól, a királyságot elvette volna. A hadi nép nagyon félt tőle, hogy a hadi népet amely azelőtt Bardiyát ismerte, halomra öleti. Azért öletné a hadi népet: „Senki sem ismerjen engem, hogy én nem Bardiya vagyok, Kuruš fia. Senki sem mert semmit mondani nyíltan Gaumātáról a mágusról, amíg én meg nem

érkeztem. Azután én Auramazdától segítséget kértem, Auramazda nekem segítséget hozott. Bâgayâdis hónap 10 napja múlt el, ekkor én néhány emberrel ezt a Gaumâtát, a mágust és azokat, akik legfőbb hívei voltak, megöltem. Van egy Sikayauvatiš nevű vár, Nisâya nevű tartomány Mādában, ott öltem meg őt. A királyságot elraboltam tőle. Auramazdā akaratából én lettem a király, Auramazdā a királyságot nekem adta.”⁶

A felirat részletei és Hérodotos leírása között több eltérés található. Az utóbbi szerint Dareios csak egy mágusról tudott, nem kettőről. A mágus neve is eltér a görög hagyományban. Ugyanakkor a mágus bukását minkét forrás hasonlóan mutatja be. Ha a felirat dátumait átszámoljuk a mi időszámításunkra, a mágus Kr. e. 511. március 11-től szeptember 29-ig bitorolta a hatalmat.

Mágusok Xerxés görög hadjáratában

Dareios nem tudta elfoglalni Athént. Utóda, Xerxés azonban bevonult a városba, miután lakói kiűritették Athént. Természetesen a mágusok is elkísérték a királyt a hadjáratra. Xerxés bizonytalan volt benne, hogy megtámadja-e Hellast, de egymás után három álmot látott, amelyek meggyőzték róla, hogy indítsa meg a háborút. A harmadik álomban Xerxés olajágból font koszorút viselt, amelynek levelei árnyékba borították az egész földet. Aztán pedig a koszorú hirtelen eltűnt fejről (Hérodotos VII. 19). A mágusok úgy értelmezték az álmot, hogy az az egész földre utal, vagyis minden ember a király szolgája lesz. Ez az álomfejtés meggyőzte Xerxést, hogy meg kell indítania a hadjáratot. Hérodotos ebben a történetben álomfejtőként mutatja be a mágusokat.

Mielőtt a perzsa hadsereg összegyűlt Sardeisben, hogy meginduljon Hellasba, aggasztó égi jelenség töltötte el félelemmel a perzsák szívét. *Induláskor azonban a nap elhagyta helyét az égen és eltűnt, noha nem volt felhős az idő, sőt ragyogóan derűs volt az ég, és a nappal éjszakává változott. Xerxést e jelenség láttán rémület töltötte el, és megkérdezte a mágusokat, mire magyarázzák. A mágusok azt felelték, hogy az isten így adja a hellének tudtára, hogy cserbenhagyja városaikat, mert a hellének jósistene a Nap, ahogy a perzsáké a Hold. Xerxés megnyugodott a magyarázattól, és parancsot adott az előnyomulás folytatására* (Hérodotos VII. 37). A mágusok ebben a történetben fejlett asztronómiai ismereteikről adnak tanúbizonyságot, és arról is, hogyan képesek aggasztó előjeleket kedvezőként értelmezni.

Pergamonba érve Xerxés áldozatot mutatott be Priamos egykori fellegrárában, a mágusok pedig italáldozatot mutattak be a hérószoknak (Hérodotos

⁶ Harmatta János fordítása.

VII. 43). A Strymón-folyónál a mágusok szerencsés jósjelek reményében fehér lovakat áldoztak.

A folyó kiengeszteléséért és sok egyéb dologért tartott áldozatok után a hadsereg elvonult az édónok területén fekvő Kilenc Út nevű város mellett és átkelt a Strymón hídján (Hérodotos VII. 113–114).⁷ Amikor megtudták, hogy a vidék neve Kilenc Út, élve eltemettek kilenc odavalósi fiút és lányt.

Amint láttuk, a mágusok fő tevékenysége kimerült az álomfejtésben, a csillagászati jelenségek magyarázatában (csillagjóslásban) és áldozatok bemutatásában. A Strymón-folyónál azonban fehér lovakat áldoztak, annak a reményében, hogy a jövőre vonatkozó jeleket kapnak, és gyerekeket temettek el élve. Ez utóbbi szokás, a gyerekek eltemetése, az alvilági istenek számára bemutatott hálaadó áldozat volt Hérodotos szerint. A mágusok esetében ez azért tűnt váratlan cselekedetnek, mivel a szerző korábban kijelentette, hogy ők nem ölhetnek meg kutyákat és embereket, bármilyen más élőlényt, pl. lovakat azonban igen (Hérodotos I. 140).⁸

Az európai hagyományban a mágusok gyakran varázslókként jelennek meg, és módszerük a varázsigék alkalmazása. Xerxés mágusai azonban isteneket szolgáló papok, és egyetlen cselekedetüket sem értelmezhetjük varázslatként.⁹ A Strymón partjainál azonban olyan szertartást mutattak be, amit Hérodotos így írt le: *pharmakeusantes*. A *pharmakon* szó jelentése a Liddell-Scott szótár szerint gyógyszer alkalmazása a gyógyításban, és varázslás, boszorkányság. A boszorkánysághoz a szótár éppen az itt említett Hérodotos helyre utal. A *pharmakon* első jelentése drog, ami lehet gyógyító vagy pusztító szer is. Jelent még varázssitalt és szerelmi bájitalt is. Ha a szót az utolsó szótagján hangsúlyozzuk, a jelentése bűnbak. A feláldozott fehér lovak és élve eltemetett gyermekek alátámasztják ezt az értelmezést. Az ilyen apotropaikus, bajelhárító áldozatok hozzátartoztak a professzionális varázslók eszköztárához.

A perzsa flotta mindeközben elérte Magnésia partvidékét. Ott azonban heves vihar tartóztatta fel őket három napon keresztül. Hérodotos szerint a perzsák legalább négyszáz hajót elvesztettek a viharban. A vihart a perzsa mágusok különleges szertartásai csillapították le, bár ebben Hérodotos nem teljesen biztos. Idézzük a szavait: *A vihar három napon át tombolt, csak ekkor tudták lecsendesíteni a mágusok halotti áldozatokkal és varázslatokkal, továbbá Thetisnek és a Néréiseknek bemutatott áldozatokkal, bár az is lehet, hogy az orkán nem az*

⁷ *Φαρμακεύσαντες δὲ ταῦτα ἐς τὸν ποταμὸν.* A *pharmakeuein* jelentéskörébebe a varázslás is beletartozik.

⁸ *A mágusok sokban különböznek egyfelől a többi embertől, másfelől az egyiptomi papoktól. Az utóbbiak ugyanis óvakodnak tőle, hogy bármiféle élőlényt megöljenek, hacsak nem áldoznak, a mágusok viszont nemcsak hogy saját kezükkel veszik életét – az ember és a kutya kivételével – válogatás nélkül hangyának, kígyónak s egyéb csúszó-mászó vagy repülő állatnak, hanem még igen büszkék is rá.*

⁹ Bremmer 1999.

ő közbenjárásukra, hanem magától csillapodott le. Thetisnek azért mutattak be áldozatot, mert az iónoktól hallották, hogy erről a vidékről rabolta el az istennőt Péleus, és hogy az egész Szipias-hegyfok az ő és a többi Néréis szent helye (Hérodotos VII. 191, 2.). A κατάδω (ráénekel) használata arra utal, hogy a mágusok varázsénekeket énekeltek a vihar ellen.

Hérodotos a további könyveiben már nem említi a mágusokat. Ez a hallgatás arra enged következtetni, hogy a mágusok a háború későbbi történetében nem játszottak meghatározó szerepet.

A középkori Európa tudósai számára, akik csak latinul tudtak, görögül pedig nem, Hérodotos könyvei ismeretlenek voltak. A mágusok hagyománya számukra az Újszövetségből származott, Máté evangéliumából, amely leírta, hogy a kised Jézust napkeleti mágusok látogatták meg, és az Apostolok cselekedeteiből, amely megidézi Simon mágus nem túl rokonszenves alakját.¹⁰ Az a folyamat, amelynek során a mágusokból király lett, és a számuk háromra korlátozódott, több évszázados fejlődés eredménye volt.¹¹ Az ebből származó hagyománynak azonban alig volt közös vonása azzal, amit forrásainkból Kyros és Xerxés mágusairól tudunk.

Bibliográfia

- Arnal, W. 2018. „Textual healing: Magic in Marc Acts.”: Verheyden, Joseph –Kloppenborg, J. S. (szerk.): *The Gospels and their Stories in Anthropological Perspective*. Tübingen, 87–124.
- Bremmer, J. N. 1999. „The Birth of the Term «Magic»”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 126, 1–12.
- Bremmer, J. N. 2008. „Persian Magoi and the Birth of the Term «Magic»”: Bremmer, J. N.: *Greek Religion and Culture, the Bible and the Ancient Near East*. Leiden – Boston. 235-247.
- Kaplan, P. H. D. 1985. *The Rise of the Black Magus in Western Art*. Ann Arbor, Michigan.
- Kehrer, H. 1908 – 1909. *Die Heiligen drei Könige in Literatur und Kunst*. I – II. Leipzig.
- King, L.W. – R. C. Thompson 1907. *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia*. London.
- Németh Gy. (szerk.) 2003. *Xenophón filozófiai és egyéb írásai*. Budapest.

¹⁰ Kaplan 1985; Kehrer 1909; Panaino 2004; Arnal 2018, 87–124.

¹¹ Németh 2008.

- Németh Gy. 2008. „Milyen színű Boldizsár?” *Vallástudományi Szemle*, 4/4, 129–141.
- Panaino, A. 2004. *I Magi evangelici. Storia e simbologia tra Oriente e Occidente*. Ravenna.
- Tuplin, Ch. 2018. „Plato, Xenophon and Persia.”: Dancig, G. – Johnson, D. – Morrison, D. (szerk.): *Plato and Xenophon. Comparative Studies*. Leiden, 576 – 611.

PATAY-HORVÁTH ANDRÁS

A DELPHOI KÍGYÓTRIPUSZ ÉS A GÖRÖG GYŐZELEM EMLÉKMŰVEI

A perzsa háborúk idején már régóta bevett szokás volt a görögöknél, hogy a harcmezőn kivívott győzelem emlékére, az isteneknek hálából fogadalmi ajándékokat állítottak valamely szentélyben. Ennek legegyszerűbb módja az volt, hogy az ellenség fegyverei vagy a saját fegyvereik közül kiválasztottak egyet (vagy néhányat) és az(oka)t felirattal ellátva felajánlották az isten(ek)nek. Az olympiai múzeum százával őriz olyan sisakokat, pajzsokat és egyéb fegyvereket, amelyek ilyen módon kerültek a szentélybe és egyáltalán nem meglepő, hogy van ezek között olyan is, amely biztosan a perzsa háborúból származik.¹ De persze ennél sokkal látványosabb emlékműveket is készíthettek egy-egy kiemelkedő győzelem emlékére. Az ilyenfajta fogadalmi ajándékoknak nemcsak az volt a céljuk, hogy a győztesek leróják hálájukat az isten(ek) iránt, hanem egyúttal az adott városállam(ok) hírnevét, dicsőségét is hirdették, tehát propaganda-eszközök (is) voltak. Éppen ezért a győzelmi emlékmű nem feltétlenül állt arányban a győzelem nagyságával, és akár egy jelentéktlenebb győzelemnek is lehetett hatalmas emlékműve(ke)t állítani.² Ennek ellenkezője azonban aligha volt elképzelhető. Egy jelentős győzelem, amely nemcsak katonai szempontból volt siker, hanem hatalmas anyagi hasznot is jelentett, nyilván látványos és fényűző emlékművek állítását kellett eredményezze, még akkor is, ha a szokásnak megfelelően tényleg csak a zsákmány egy tizedét használták fel erre a célra.³

A nagy perzsa támadás visszaverése kétségtelenül hatalmas jelentőségű volt, ha nem is a perzsa birodalom szempontjából, de a korabeli, illetve későbbi görögök számára feltétlenül és a hatalmas zsákmányból jutott bőven győzelmi

¹ B 5100 leltári számú bronzsisak, amelyet az athéniak ajánlottak fel, alighanem a marathóni csata után (NIO 180–181 No. 144). A Miltiadés által felajánlott sisak (B 2600 = NIO 193–194 No. 162) esetében egyáltalán nem biztos a perzsa háborúkkal vagy a marathóni csatával való összefüggés. Az olympiában talált sisakokról általában ld. Born 2009 és Freilinghaus 2011.

² A tanagrai csatának emléket állító aranydísz az olympiai templom csúcsán (Paus. V. 10, 4) vagy Athéna Niké temploma az athéni akropolison nyilván ezek közé tartoznak. A fogadalmi feliratok szűkszavúsága miatt sokszor azt sem lehet biztosan tudni, hogy az emlékmű pontosan melyik győzelem emlékére készült, sőt, hogy egyáltalán valamilyen katonai győzelemnek állít-e emléket vagy valamilyen más alkalomból emelték. Ennek szép példája Olympiában az ún. acháj emlékmű (Paus. V. 25, 8–10) vagy Gelón *tripusza* Delphoiban (Meiggs-Lewis 1969, no. 28).

³ Jim 2014.

emlékművek állítására is. Mivel pedig a győzelmet kivívó görögök messze nem voltak egységesek, az emlékművekkel is egymást igyekeztek túllicitálni. Lehet, sőt nagyon valószínű, hogy a háború Hérodotosi vagy későbbi leírásai sok részletet elfednek, eltorzítanak, de az biztosnak látszik, hogy már az egymással folyamatosan vitatkozó kortársak is hatalmas jelentőséget tulajdonítottak a győzelmüknek és talán abban az egyben egyetértettek, hogy a teljességgel váratlan és szinte megmagyarázhatatlan katonai siker nagyrészt nem az ő saját érdemük, hanem elsősorban az isteneknek tartoznak érte hálával.⁴ Jól tükrözik ezt a felfogást a Hérodotos által (VIII. 109, 3) a salamisi ütközetet követően Themistoklés szájába adott szavak:

Hiszen nem is mi nyertük meg ezt az ütközetet, hanem az istenek és hősök, akik nem tűrték el, hogy egyetlen király uralkodjon egyszerre Ázsia és Európa felett, méghozzá olyan bűnös és istentelen király, mint Xerxés, aki nem tett különbséget templom és lakóház között, aki ledöntötte és elégettette az istenek szobrait, aki megkorbácsoltatta a tengert és bilincseket dobott belé.

Ennek az alapvető hozzáállásnak és persze a városállamok egymás közti versengésének is köszönhető, hogy rengeteg győzelmi emlékművet emeltek a nagy összörög szentélyekben. Az egyik legjelentősebb ezek közül ránk is maradt, legalábbis részben. Ez a Delphoiban felállított ún. kígyótripusz nemcsak a döntő plataiai ütközetnek állított emléket, hanem az egész háborúban aratott győzelmet hirdette.⁵ Az elnevezés Hérodotosra megy vissza, aki a plataiai csatát követően (IX. 80) így számol be róla:

Ezután Pausanias hírnökökkel közhírré tétette, hogy a zsákmányhoz senki se nyúljon, és elrendelte, hogy az értékesebb tárgyakat a heilóták hordják össze egy helyre. Az összegyűjtött zsákmány egytizedét félretették a delphoi istennek, s abból állították fel a szentélyben azt az arany háromlábát, amely egy háromfejű bronzkígyón áll, mindjárt az oltár közelében.

Ha hihetünk a Thukydidesnél (I. 132) fennmaradt történetnek, akkor az emlékmű, illetve annak fogadalmi felirata szinte azonnal egy hatalmas botrány kiváltó oka lett:

⁴ Castriota 1992; Harrison 2000; Mikalson 2003.

⁵ Ld. legutóbb Yates (2019, 29–60), Proietti (2021, 192–204) és MacGregor Morris (2022, 113–119) valamint a következő lábjegyzetekben idézett szakirodalmat.

Egykor arra a háromlábra, amelyet a hellének felajánlottak Delphoiban mint a médektől nyert zsákmány zsengejét, nem átalította saját nevében a következő verset felvésetni:

Ἑλλήνων ἀρχηγὸς ἐπεὶ στρατὸν ὤλεσε Μήδων

Παυσανίας Φοῖβω μνήμῃ ἀνέθηκε τόδε.

Ezt a feliratot a lakedaimóniak tüstént levakartatták a háromlábról és azoknak a városoknak a nevét vésették fel, amelyek a barbáron aratott közös győzelem után részt vettek e fogadalmi ajándék felajánlásában.

Véleményem szerint nagyon valószínű, hogy ebből a történetből szinte semmi sem igaz,⁶ de azért az biztos, hogy az emlékművet feltűnően sokszor emlegették már a Kr.e. 5. században is, és a bronzból készült talapzat, rajta egy korabeli felirattal szerencsés véletlenek sorozatának köszönhetően ránk is maradt.⁷ Mint arról Pausanias, az útleíró beszámol (X. 13, 9), az aranyból készült háromlábát a Kr.e. 4. században a phókisziak eltulajdonították és beolvasztották, de a bronzból készült talapzat az ő korában (Kr.u. 2. sz.) még sértetlenül állt a helyén. Valamikor aztán Konstantinápolyba került, túlélte az évszázadok viharait és ma is Isztanbulban áll. A közép- és koraújkorban számos rajz készült róla és az egyik kígyó fejének a töredéke is előkerült. Általában kígyóoszlopnak (serpent column, Schlangensäule) nevezik és a kígyók testére vésett felirat miatt is, de leginkább az elveszett arany háromláb, illetve az emlékmű vitatott rekonstrukciója miatt számtalan tanulmány foglalkozik vele.⁸

A rekonstrukció fő kérdése mindmáig az, hogy miként kell az elveszett háromlábát elképzelni: egy hatalmas üstként, amelynek a lábai között helyezkedett el a kígyóoszlop vagy a *tripusz* lábai a három kígyó fejéhez voltak rögzítve és ennek megfelelően a bronz talapzat egy viszonylag kisebb, kb. 2-2,5 m magas aranyedényt emelt a magasba.⁹ A vita eldönthetetlennek tűnt mindaddig, amíg (szinte egy évszázadon át) tévesen azonosították a Delphoiban álló kőtálapzatos, amelyen a bronzkígyók álltak. Nagyjából 30 éve sikerült azonban tisztázni, hogy

⁶ Rövid összefoglalás Patay-Horváth 2022a, 225–256, részletes indoklás Patay-Horváth 2022b.

⁷ Jacquemin et al. (2012, 4–344 no. 17); Jeffery (1990, 104); Meiggs-Lewis (1969, 57–60 no. 27); és *SEG* 41, 523; 47, 535.

⁸ Nemrégiben egy teljes monográfia is készült (Stephenson 2016), amely természetesen jól összefoglalja az egész modern kutatástörténetet, de nagyrészt a kígyótálapzat közép- és újkori történetére koncentrál. A rekonstrukció vitatott kérdéseiről ld. leginkább Gauer 1968, Laroche 1989 és Steinhart 1997 munkáit.

⁹ Egy köztes megoldást javasolt Ridgway 1977, de ez egy nagyon szokatlan formájú és arányú üstöt feltételezne és ezért joggal merült feledésbe.

a kígyó*tripusz*hoz tartozónak vélt talapzaton valójában a krotóniak háromlába állt és előkerült a híres emlékmű talapzatának is egy darabja.¹⁰ Mivel ezen nincs nyoma a *tripusz* egyik lábának sem, ezért általában úgy vélik, hogy a lábaknak a kígyók fején kellett állniuk. Csakhogy éppen a talapzat töredékessége miatt a hiány önmagában még nem tekinthető teljesen bizonyító erejűnek és M. Steinhart 1997-ben részletesen érvelt a nagyobb méretű *tripusz* mellett.

Az érvelés leginkább az emlékmű megmaradt feliratainak elhelyezkedésével függ össze, ezért ezzel kell itt is részletesebben foglalkozni. Igaz, hogy Hérodotos (VIII. 82) és Thukydides (III. 57) is azt mondja, hogy a győztes *polisok* listáját a háromlábra vésték fel és mivel a lista ránkmaradt mégpedig a kígyók testén, ezért a történetírói kijelentéseket úgy is lehet értelmezni, hogy a talapzat valójában a háromláb része, azaz a nagyméretű üst középső támasztéka kellett legyen. Csakhogy az ókori szerzők általában nem tettek különbséget a szobortalapzat és a rajta álló bronz emlékmű között. Amikor röviden utalnak egy felírra és azt állítják, hogy az (szó szerint véve a kijelentést) a fogadalmi ajándékon volt (így pl. Paus. VI. 1, 4 és 7; VI. 10, 7; VI. 12, 7), akkor jó okunk van azt feltételezni, hogy valójában a felirat az általános gyakorlatnak megfelelően a talapzaton helyezkedett el és helyesebb a szöveget úgy érteni, hogy a felirat nem a fogadalmi ajándékon volt, hanem arra vonatkozott. A kőbe vésett felirat szövege az egyik kiemelkedően fontos fogadalmi ajándék esetében töredékesen meg is maradt (IvO 253), ezt idézi szó szerint Pausanias (V. 10, 4). Így aztán amikor Hérodotos és Thukydides azt mondja, hogy valamely *polis* nevét felvésték a delphoi *tripuszra*, akkor valószínűleg ugyanígy járt el és egyszerűen nem tartotta fontosnak kihangsúlyozni (hiszen általánosan ismert lehetett), hogy a felirat nem magán a *tripuszon*, hanem annak kígyós talapzatán volt látható.¹¹

Ha figyelembe vesszük az emlékmű keletkezési körülményeit és a delphoi fogadalmi ajándékok által követett általános gyakorlatot, akkor szintén a kisebb rekonstrukció látszik valószínűnek. Nem tudhatjuk, hogy pontosan mikor emelték az emlékművet, de az biztos, hogy nem sokkal Kr.e. 479 után¹² és Hérodotos művének fentebb már idézett részletéből kitűnik, hogy a plataiai csatát követően nemcsak ennek a delphoi fogadalmi ajándéknak a felállításáról született döntés, hanem

¹⁰ Laroche 1989, Laroche-Jacquemin 1990.

¹¹ Liuzzo 2012 (és őt követve Proietti 2021, 196 és 203 is) azt feltételezi, hogy a *polisok* fennmaradt listája nem az eredeti, hanem a Kr.e. 4. században készített másolat, az eredeti pedig az üstre volt vésvé. Ez az elmélet tehát még inkább szó szerint érti (félre) az ókori szerzők kijelentéseit és nyilván nem állja meg a helyét, hiszen ebben az esetben (elhelyezkedésénél fogva meg a csillogó felület miatt is) szinte senki sem láthatta volna az eredeti listát és kicsit nehéz azt is elképzelni, hogy a beolvasztás előtt még hamarjában egy másolatot készítettek volna erről a feliratról. Az elveszett fogadalmi felirat (megint csak az általánosan követett gyakorlatnak megfelelően) szintén a kőtalapzat elveszett részén kellett elhelyezkedjen (ld. részletesen Patay-Horváth 2022b, 2. jegyzet).

¹² Gauer 1968, 93 és Yates 2019, 29–30, akik ezen belül inkább 477-re szavaznak, illetve Jung 2006, 248 n. 78, aki idézi valamennyi korábbi álláspontot és inkább 478/477-t tartja valószínűnek.

együttal két másik győzelmi emlékműről is. Mindkettő egy-egy bronzszobor volt, az egyik hét könyök magas volt és Poseidónnak ajánlották Isthmiában, a másik tíz könyök magas és Zeust ábrázolta Olympiában. Egyik sem maradt ránk, de feltűnő, hogy mennyire eltért ezektől a delphoi felajánlás formája, anyaga és ennek megfelelően az értéke is. És ha felidézzük, hogy Apollón delphoi jósdája a nagy honvédő háborúból alig vette ki a részét és ahelyett, hogy a görögöket támogatta volna, sokkal inkább a perzsák oldalán állt,¹³ akkor meglepőnek látszik, hogy miért éppen ezt a szentélyt részesítették ennyire előnyben a győztesek. Ha igaz az, hogy közvetlenül a salamisi ütközet után egy hatalmas Apollón-szobrot állítottak Delphoiban, akkor ez talán megmagyarázza, hogy miért nem egy másik hasonló istenszobrot állítottak a plataiai ütközet után, de a szokatlan formát és a többi emlékműhöz képest aránytalanul magas értéket, illetve költséget még korántsem indokolja. A delphoi jósda, a salamisi győzelemtől eltérően a plataiai csatában semmiféle szerepet nem játszott, tehát nyilván nem ezért részesült megkülönböztetett tiszteletben, hanem valami más okból, amely leginkább a fogadalomtevők egymás közti versengéséből adódott. Az ilyesfajta vetélkedés az összgörög szentélyekben már több évszázados múltra tekinthetett vissza és ahogy ezt későbbi emlékek esetében már régen megfigyelték, kifejezetten jellemző volt Delphoiban.¹⁴ Nyilvánvalóan meghatározó volt a görög-perzsa háborúk idején is, amint ezt Hérodotos (VII. 122) is tanúsítja:

A hellének tehát elküldték fogadalmi ajándékaikat Delphoiba, majd közösen megkérdezték az istentől, hogy elégnek tartja-e az ajándékokat és meg van-e elégedve velük. Az isten azt felelte, hogy minden helléntől megfelelő adományt kapott, csak az aiginaiaktól nem, s tőlük is illő hálaadományt vár a salamisi győzelemért. Amikor az aiginaiak ezt megtudták, három aranycsillagot ajánlottak fel, amelyet bronzárbocra erősítve állítottak fel a szentély sarkában, Kroiszosz vegyítőedénye mellett.

A kígyótripusz szokatlan formája azonban nem a győztesek egymás közti vitájának az eredményeként jött létre, hanem úgy tűnik, hogy ebben a kérdésben épp egyetértettek egymással, tehát valaki rajtuk kívül álló fogadalomtevővel, illetve egy másik fogadalmi ajándékkal keltek versenyre. Feltételezésem szerint ez a személy a siracusai Gelón volt, akinek a himerai győzelem emlékére emelt

¹³ Delphoinak a perzsa háborúban játszott szerepéről nagyon eltérő vélemények láttak napvilágot (pl. Kienast 1995, Rop 2019, 425–431). Persze az is lehet, hogy ahogy Parker (1985, 317–318) találoan megfogalmazta, a jósda egyszerűen csak azt mondta minden tanácsért folyamodó polisznak, amit a jóslatkérő közösség ill. a küldöttség leginkább hallani szeretett volna.

¹⁴ Snodgrass 1986 nyomán ezt a vetélkedést peer-polity interaction névvel szokták illetni. Az egymásra felelő delphoi emlékművekről legutóbb Scott 2010 adott áttekintést.

fogadalmi ajándéka 479-ben már nagy valószínűséggel Delphoiban állt¹⁵ és kísértetiesen hasonlított a híres kígyó*tripusz*ra: egy hengeralakú bronz talapzaton (tehát alighanem egy oszlopon) álló arany háromláb volt, amelyet még egy Niké egészített ki. Ennek a fogadalmi ajándéknak a talapzata teljes egészében ráánkmaradt és a rögzítésnyomokból nyilvánvaló, hogy csak az oszlop állt a kőtalapzaton, a *tripusz* pedig ennek az oszlopnak a tetején helyezkedett el.¹⁶ Éppenséggel elképzelhető lett volna, hogy a görögök ezt a szokatlan és minden addigig túlszárnyaló emlékművet egy hatalmas méretű üsttel akarták volna felülmúlni, de valószínűbb, hogy kifejezetten arra törekedtek, hogy az ő győzelmi emlékművük hasonlítson is a másakra, és bár látványosan felülmúlja azt, de ugyanakkor ne is legyen sokkal költségesebb. Ennek megfelelően a kis arany üst egy különleges bronz talapzaton teljesen megfelelő megoldásnak tűnhetett, amelyet majd csak nem sokkal később a krotóniak szárnyaltak túl a hatalmas méretű, de immár bronzból készült *tripusz*szukkal. Ha a plataiai *tripusz* is már ilyen óriási lett volna, akkor a krotóniaknak nyilván valami mást kellett volna bevetniük, hogy az ő ajándékuk felvehesse a versenyt a közvetlen közelében álló többi *tripusszal*. Mindez tehát egyértelműen a kisebb rekonstrukció mellett szól. Ugyanígy a kisebb megoldás mellett szól az a megfigyelés is, hogy Delphoiban a fogadalmi ajándékokat az archaikus kortól egészen a hellénisztikus időkig magas talapzaton volt szokás elhelyezni. Mivel tehát nincs semmiféle bizonyíték arra, hogy a nagyobb üstöt feltételezzük, viszont minden jel a kisebb rekonstrukciót támogatja, ezért mindenképp ezt kell előnyben részesítenünk.

Egyetlen technikai részlet látszik kérdésesnek, ti. a háromláb rögzítése. És ezen a ponton szorul a kis rekonstrukció egy apró módosításra, illetve kiegészítésre. Amandry 1987-ben joggal hívta fel arra a figyelmet, hogy a megmaradt kígyófej nem tűnik elegendőnek ahhoz, hogy a háromlábú üstöt megfelelően rögzítsék hozzá, és ugyanakkor, ha ez mégis sikerült volna, akkor érthetetlen, miként sikerült a 4. században az aranyedényt úgy eltávolítani, hogy ez a beavatkozás megkímélje a kígyófejeket, hiszen azok a különféle rajzok tanúsága szerint nagy

¹⁵ Még akkor is valószínű ez, ha a Hérodotos (VII. 163) által megörökített történet nem egészen felel meg a valóságnak. Gelónnak nyilván minden oka megvolt mihamarabb emléket állítani a győzelemnek és mivel 478-ban már meghalt, 479-nél sokkal később nem is nagyon tehetett volna ezt meg. Jacquemin 1999, 176 tehát nyilván téved, amikor Gelón ajándékát minden indoklás nélkül a plataiai kígyó*tripusz* utáni időre keltezi. A keltezésre vonatkozóan ld. még Krumeich 1991, 48–49 és Privitera 2003, 408–412. Egyébként Athenaios VI. 20, 9 is azt állítja (Phaniasra and Theopomposra hivatkozva), hogy Kroisos után először Gelón ajánlott fel aranyból készült fogadalmi ajándékot a szentélyben. A kígyó*tripusz* tehát későbbi kellett legyen.

¹⁶ Amandry 1987; Privitera 2003. Adornato 2005 kétségbe vonta a himerai csatával való összefüggést, de Jacquemin et al. 2012, 44 joggal ragaszkodik a hagyományos elképzeléshez, hiszen a feliratok paleográfiája alapján nem lehet ilyen pontossággal és teljes bizonyossággal keltezni az emlékművet. Az pedig, hogy nincs *expressis verbis* említve a felajánlás oka, egyáltalán nem zárja ki, hogy a ráánkmaradt antik híradás helytálló legyen, sőt inkább megerősíti azt a feltételezést, hogy az emlékmű Gelón legismertebb győzelmének, a himerai csatának állított emléket.

valószínűséggel még Istanbulban is sokáig a helyükön voltak. A kígyófejeket összekötő és a *tripusz* lábainak rögzítését szolgáló bronzgyűrű vagy abroncs nem tűnik megfelelő megoldásnak, hiszen a *tripusz*okat általában egy szilárd, kőből készített talapzatra szokták erősíteni és itt, ahogy Amandry helyesen megjegyezte nincs ilyennek nyoma. Csakhogy a kígyók nyakának felfelé ívelő alakja, illetve az általuk alkotott és a rajzokon egyöntetűen ábrázolt üres tér (amelynek rendelkezésére vonatkozóan egyetlen eddigi rekonstrukció sem tudott megfelelő magyarázattal szolgálni) pont megfelelő helyet biztosítana egy ilyen talapzat számára és egyúttal a stabil, de könnyen szétszedhető rögzítést is megmagyarázná. A kőből készített talapzathoz megfelelőképp és a szokásos módon lehetett rögzíteni a három lábat; a talapzat hengeres alsó része a kígyók teste által alkotott hengerbe illeszkedhetett, a felső részét pedig a kígyók nyaka vette körül és tartotta meg függőleges helyzetben. A kígyók fején egy egészen kicsi rögzítés is elegendő volt az esetleges oldalirányú elmozdulások megakadályozásához és ezeket eltávolítva a *tripuszt* a kőből készített talapzattal együtt, de a kígyófejek minimális roncsolásával egyszerűen és gyorsan le lehetett emelni. Az aranyat beolvasztották, a talapzat pedig elveszett, illetve többször is újrahaznosíthatták építőanyagként, hiszen valószínűleg semmilyen felirat nem volt rajta és funkcióját veszítve immár meglehetősen értéktelenné vált.

Ezen legnagyobbnak látszó és legtöbbet tárgyalt győzelmi emlékmű valójában egyáltalán nem biztos, hogy ténylegesen is a legnagyobb, illetve legjelentősebb volt. Igaz, hogy Hérodotos leírása az olvasóban nyilván ezt a benyomást kelti, de a történetíró nyilván csak a csata után közvetlenül felállított és a győztesek által közösen emelt fogadalmi ajándékokról szól. És mint számos példa mutatja, egy-egy (nagy) győzelemnek akár jóval később is emelhettek emlékműveket és nyilvánvalóan lehettek olyan emlékművek is, amelyeket nem az összes győztes közösen, hanem csak némelyikük a saját nevében állított. Az egyik ilyenről viszonylag részletes információink vannak Plutarchosnak köszönhetően, aki Aristeidés életrajzának a 20. fejezetében a következőkről számol be:

A csata után ... összeült a tanács ... és a zsákmányból félretettek nyolcvan talentumot a plataiaiaknak, akik ebből újjáépítették Athéné templomát, és a szentélybe faliképeket festettek, amelyek teljes szépségükben megvannak a mai napig.

Lehet, hogy ez a híradás nem pontosan rögzíti az eseményeket, de a csatát követő megbeszélésekről már Hérodotos sem tudott pontosan beszámolni (IX. 81, 2) és ennek nyilván az az oka, hogy komoly viták voltak, amelyeknek részleteire és eredményeire vonatkozóan több hagyomány is létezett. Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy az itt említett templomot Pausanias híradásával (IX. 4, 1) ellentétben nem a marathóni csata után, hanem a plataiai után kezdték építeni

és akármikor építették, nyilván az itt lezajlott ütközetnek állítottak vele emléket. Az is elég egyértelmű, hogy ez az emlékmű nem szerepel Hérodotosnál, mégpedig nyilván elsősorban azért nem, mert nem közös emlékműről, hanem csak különutas felajánlásról volt szó. Elméletileg elképzelhető lenne, hogy közvetlenül a csata után a győztesek valamiféle kompromisszum eredményeként megszavaztak a plataiaiaknak nyolcvan *talentumot* erre az építkezésre, de sokkal valószínűbb, hogy valamivel később született az elhatározás és persze az épület is és az egész történetből csak annyi igaz, hogy a zsákmányból kb. 80 *talentum* jutott a plataiaiaknak.¹⁷ Elképzelhető az is, hogy végső soron megint a szicíliaiak himeraai győzelme és az annak emlékére a csata helyszínén épített hírneves templom adta az ötletet, de mivel a plataiai épületet nem sikerült azonosítani és csak a meglehetősen szűkszavú írott források alapján tudunk a létezéséről illetve a díszítéséről, talán felesleges találgatásokba bonyolódni.

Feltűnő mindenestre, hogy a Plutarchos által megőrzött építési költség meglehetősen magas, legalábbis ahhoz képest, amit Hérodotos híradása alapján az egyesült görög sereg ajánlott fel a csata után. És bár sem Hérodotos sem más ókori forrás nem közöl számadatokat a plataiai hadizsákmányról, az egészen egyértelmű, hogy a csata után hatalmas, addig nem látott méretű vagyon hullott a győztesek ölébe és ennek fényében nem a 80 *talentumos* templom illetve a 80 *talentumnyi* plataiaiaknak juttatott zsákmányrész tűnik túlzásnak, sokkal inkább az a feltűnő, hogy milyen csekély értékű volt az a három fogadalmi ajándék, amelyet Hérodotos említ.¹⁸ Lehetségesnek, sőt igencsak valószínűnek tűnik, hogy a három közös fogadalmi ajándékról hozott döntés valójában egy kényszerű kompromisszum volt csupán és ahogy a kitüntetésekre vonatkozóan, úgy a fontosabb emlékművekről sem sikerült megállapodásra jutniuk a résztvevőknek. Egyszerűbb lehetett rábízni minden egyes szövetségesre, hogy ki-ki ott és olyan emlékművet állítson, amelyet akar és tud, mint hosszasan vitatkozni arról, hogy pontosan hol és mit állítsanak fel közösen, hiszen aligha lehetett olyan megoldást

¹⁷ Az épület keletkezési körülményeiről ld. Castriota 1992, 63–65; Yates 2019, 170–180; Proietti 2021, 394–402. A görög templomok építési költségeire vonatkozóan összefoglalóan ld. Burford 1965, aki szerint az athéni Héphaisteion vagy a sunioni Poseidón-templom kb. 40-50 *talentumba* kerülhetett. Az epidauroszi Asklépios-templom a ráánkmaradt számadásfeliratok tanúsága szerint kb. 20 *talentumért* épült és a benne felállított arany-elefántcsont szobor legalább ilyen drága lehetett (Prignitz 2014). A delphoi Apollón-templom Hérodotos (II. 180) szerint 300 *talentumba* került, az athéni Parthenónt pedig 500-700 *talentumra* becsülik, de ezek a templomok természetesen nem az átlagos költségeket mutatják. A templomépítkezések költségeiről ld. legutóbb Patay-Horváth 2020a.

¹⁸ A zsákmányról Hérodotos (IX. 81) csak azt mondja, hogy *a görögök szétosztották egymás között*, és ez nyilván csak úgy történhetett, ahogy Diodóros (XI. 33, 1) is mondja, hogy ti. az egyes városállamok által küldött csapattestek létszámának megfelelő arányban osztották el a javakat. Plataia 600 hoplitát küldött a kb. 35 000 fős görög seregbe, és ha létszámuknak megfelelő arányban részesültek a zsákmányból, akkor a plataiaiaknak juttatott 80 *talentum* kb. 4500 *talentum* értékű zsákmányt feltételez. A zsákmány nagyságára vonatkozóan ld. még Patay-Horváth 2013.

találni, amely mindenkinek egyformán megfelelt volna. És mivel a szövetségesek legnagyobb része a Peloponnésosról érkezett és a közös emlékművek nyilvánvalóan Delphoit és nem a peloponnésosi szentélyeket részesítették előnyben, ezért valószínű, hogy a további emlékműveket is a Peloponnésoson és leginkább Olympiában és Isthmiában kell keresnünk.

Először is kézenfekvő volt valami olyan szobrászati alkotás felajánlása, amely a közösen felállított szobrokkal felvehetette a versenyt és kellőképp kiemelte a peloponnésosiak döntő szerepét. A tíz könyök magas Zeus-szobor mellett érthető, hogy nem akartak Olympiában egy másik, talán kicsivel magasabb istenszobrot állítani, hanem inkább a Delphoiban már meghonosodott gyakorlatot követve szoborcsoportokat készítettek. Az egyik ilyen a phliusiak fogadalmi ajándéka lehetett, de erről az emlékműről semmit sem tudunk azon kívül, amit Pausanias (V. 22, 6) mond róla. Végül is az is csak feltételezés, hogy a perzsa háborúban aratott győzelem emlékére emelték, még akkor is, ha ez meglehetősen valószínűnek látszik.¹⁹ Nagyjából ugyanez a helyzet az ún. Acháj emlékművel, csak hogy ebben az esetben a szobrokat készítő Onatasnak köszönhetően legalább az biztosnak tekinthető, hogy a szoborcsoport a Kr.e. 5. sz. első felében készült. Itt is Pausanias (V. 25, 8-10) híradása a legfontosabb forrásunk, de azért megmaradt az emlékmű talapzata és talán a hozzátartozó feliratok egy darabja is.²⁰

Pausanias azt állítja, hogy a szoborcsoportot a Peloponnésos ÉNy-i részén élő achájok állították, de alaposabban szemügyre véve a dolgot, egyértelműen látszik, hogy ez minden bizonnyal tévedés, illetve félreértés. Sokkal valószínűbb, hogy az emlékművet a perzsa háborúban résztvevő peloponnésosiak emelték, hiszen az achájok ebben az időben még nem alkottak egységes államot, tehát nem is készíthettek ilyesfajta közös emlékművet; egyébként az is kétséges, hogy volt-e valami olyan katonai sikerük, amely indokolta vagy egyáltalán lehetővé tette volna egy ilyen monumentális szoborcsoport felállítását Olympiában. De leginkább az a feltűnő, hogy az olympiai emlékmű Pausanias által szó szerint idézett felirata az állítató achájokat Pelops leszármazottainak mondja, a spártaiak pedig épp a Kr.e. 6 század végén, és a perzsa háborúk idején kifejezetten büszkén vallották magukat achájnak és Pelops leszármazottjainak is (Hér. V. 72 és VII. 159), a Peloponnésos később oly jelentős achájai viszont sohasem tették ezt.²¹

A szoborcsoportok mellett Olympiában ugyanekkor építették a szentélyben tisztelt istenség templomát is és az épület szobrászati díszítése kapcsán már sokszor felmerült annak a lehetősége, hogy ez az emlékmű is valamiképp

¹⁹ Ioakimidou 1997 jó áttekintést ad a delphoi szoborcsoportokról, a phliusiak fogadalmi ajándékáról pedig mindent összefoglal a 65 (no. 10) és 173–176 oldalakon.

²⁰ A talapzatról és az emlékműről ld. Eckstein 1969, 27-32; Ioakimidou 1997, 82–87, 213–225, a felirattörödékre vonatkozóan pedig Harrison 1985, 49-50.

²¹ Részletesen ld. Patay-Horváth 2020b és 2021.

a perzsa háborúban győztes görögök gondolatvilágát tükrözi.²² Ennél azonban nyilván többről volt szó. Az olympiai Zeus-templom a Peloponnésos legnagyobb temploma volt és amikor épült, az egész görög szárazföld legnagyobb ilyen építménye volt. Építésének költségeit csak hozzávetőlegesen lehet megbecsülni, de egészen biztos, hogy a vállalkozás több száz *talentumot* emésztett fel. Ezt az összeget viszont Élis saját maga aligha tudta volna előteremteni sem békés körülmények között, sem háborúval. Pausanias állítása tehát, miszerint a templomot és a benne található arany-elefántcsont szobrot az élisiek állították, biztosan nem igaz. De a templom és a korabeli élisi éremképek is egyértelműen arra utalnak, hogy mindkettő tényleg valamilyen katonai győzelemmel áll kapcsolatban, annak állít emléket. A templom építési költségei és az éremkibocsátás nagysága pedig szükségszerűen egy hatalmas méretű zsákmányt feltételez, amely az adott korban kizárólag a perzsa háborúból és azon belül is csak a plataiai csatából származhatott.²³ Nem lehet ugyan tudni, hogy pontosan mekkora zsákmányra tettek szert a csatában győztes görögök, mert Hérodotos nem közöl konkrét számadatot, de elejtett megjegyzéseiből, illetve anekdotáiból (IX. 41; 80; 83) látszik, hogy hihetetlenül nagy összegről lehetett szó, amelynek legnagyobb része a sereg összetételének megfelelően a peloponnésosiakhoz kellett kerüljön. Minden jel arra mutat tehát, hogy az olympiai templom egy hatalmas méretű fogadalmi ajándék volt, amelyet a perzsa háborúban győztes spártaiak és peloponnésosi szövetségeseik ajánlottak fel. Épült nagyjából ugyanebben az időben egy másik templom is a Peloponnésoson, amelyből ugyan sokkal kevesebb töredék maradt fenn, de szintén megerősíteni látszik ezt az elképzelést. Az isthmiai Poseidón-szentély archaikus kori temploma úgy tűnik leégett és helyére egy olyan épület került, amely az olympiai Zeus-templom kb. 10%-kal kicsinyített mása.²⁴ Mivel a nagy perzsa támadás idején éppen itt volt a szövetséges görögök főhadiszállása, nyilván a korinthosiaiak illetve a peloponnésosi szövetségesek úgy gondolták, hogy érdemes lenne a templomot újjáépíteni és valószínűleg egyetértettek abban is, hogy az olympiai templomhoz viszonyítva ennek az épületnek valamivel kisebbnek kell lennie, hiszen már a Hérodotos által említett fogadalmi szobrok esetében is egy ilyen megállapodás született.

Ahogy tehát a plataiaiak (alighanem az athéniakkal együtt) egy templomot építettek a csata helyszínén, úgy a peloponnésosiak is hasonló módon, fényűző templomok építésével ünnepelték a győzelmüket. Nem lehet tudni, hogy a plataiai templom ennek a versengésnek a kiinduló pontja vagy inkább az olympiai és isthmiai templomépítkezések által kiváltott reakció volt-e, de az is lehetséges, sőt valószínű, hogy ezektől nagyjából független kezdeményezésről volt szó. Ugyanígy nem lehet pontosan megállapítani, hogy a szicíliai templomépítkezések

²² Herrmann 1987; Sinn 1994; Barringer 2009, 243; Gauer 2012.

²³ Részletesebben ld. Patay-Horváth 2015 és 2022a.

²⁴ Broneer 1971, 101; Gruben 2001, 107.

adták-e az ötletet az anyaországi görögöknek, hogy a győzelmük emlékére a döntő csata helyszínén és másutt is templomokat építsenek, vagy épp fordítva történt, de ahogy a delphoi *tripuszok* esetében, itt is valószínűleg a szicíliaiak voltak a kezdeményezők: náluk ugyanis a karthágói hadifoglyok olcsó munkaeerőt szolgáltatottak, amelyet ily módon tudtak a leghasznosabban illetve leginkább látványos módon felhasználni, míg a perzsa háborúból ilyen tömegű és jellegű hadifogolyról nincs tudomásunk. Delphoiban természetesen nem volt szükség illetve lehetőség új templom építésére, de itt is voltak jelentős építkezések, mint például az athéniai csarnoka (Paus. X. 11, 6) és a knidosiak leschéje (Paus. X. 25–31). Az ilyesfajta építkezések mindenesetre nyilvánvalóan sokáig tartottak és amíg az épületek elkészültek, addig szoborcsoportok hirdették a győztesek dicsőségét.²⁵ Ez a szokás, ti. hogy egy-egy katonai győzelmet szoborcsoportok állításával ünnepeltek, valószínűleg még a perzsa háborúk előtt Delphoiban alakult ki, onnan vették át az ötletet és alkalmazták később Olympiában is az akháj emlékmű esetében. Elképzelhető, hogy a Pheidias által készített Marathón-emlék (Paus. X. 10, 1–2)²⁶ a peloponnésosiak olympiai emlékművére reagálva hirdette a perzsa háborúban aratott athéni győzelmet, de valószínűbb hogy Kimón egyszerűen csak a Delphoiban ekkor már szokásos gyakorlatot követte és persze egyúttal saját családjának illetve apjának, Miltiadésnek is emléket kívánt állítani. Kimón idejében egyébként is joggal lehet Athén és Spárta viszonyában rivalizálás helyett inkább egyfajta együttműködést feltételezni, nemcsak a napi politikában, hanem az emlékművek állításában is: az olympiai Zeus-templom nyugati oromcsoportjának az ikonográfiája egyértelműen athéni hatást mutat és könnyen elképzelhető, hogy a mesterek egy része is Athénből származott.²⁷

A győzelmi emlékművek állításában megmutatkozó vetélkedés azonban nem ért véget egyhamar, hiszen a feltörekvő Athén és szövetségesei Kimón előtt és után inkább akartak harcolni illetve versenyezni, mint együttműködni a peloponnésosiakkal. Elsőként az új szövetség központjában, Déloson kezdtek templomépítésbe (feltehetőleg épp ez az építkezés váltotta ki az olympiai templom építésének gondolatát), de ezt aztán nem fejezték be,²⁸ hanem az athéni akropolison építették fel azt a templomot, a Parthenónt, amely végülis az athéniai legfőbb győzelmi emlékműve lett, és méreteiben ill. kivitelezésével egyértelműen felülmúlta a Peloponnésos legnagyobb templomát, az olympiai Zeus-templomot.

²⁵ Az athéniai csarnokáról ld. legutóbb Keesling 2020, 218–220, a knidosiak *leschéjére* vonatkozóan pedig Kebric 1983. Az athéniai először a már meglévő kincsházuk mellett állították fel fogadalmi ajándékaikat, valószínűleg az *epónimos hérósok* szobrai (Meyer 2020, 27–32), a knidosiak pedig szintén állítottak Delphoiban szobrokat is, mégpedig nagyjából ugyanabban az időben, amikor a *lesché* épült. Ld. Paus. X. 11, 1 és Ioakimidou 61–65 no. 9).

²⁶ Ioakimidou 66–77 (no. 11)

²⁷ Barron 1984. A mesterek származási helye mindmáig vitatott, erre vonatkozóan ld. pl. Herrmann 1987 és legutóbb Patay-Horváth 2016.

²⁸ Courby 1931, Vallois 1944, 111–113 és legutóbb Chankowski 2008, 32–40.

Az olympiai épület méretein ezután már nyilván nem lehetett változtatni, de a belsejébe még lehetett egy olyan szobrot állítani, amely méltó párja volt az Athéna Parthenosnak és méreteivel még túl is szárnyalta azt. Nyilván ezért bízták meg épp Pheidiast ennek az elkészítésével és ezért is lett ez a szobor olyan nagy, hogy alig fért be a templomba.²⁹ A perzsa háborúban aratott győzelmeket ünneplő emlékművek állításának végül a nem sokkal ezt követően kitört Peloponnésosi háború véget vetett, hiszen nyilván nemcsak Thukydidés érezte úgy, hogy ez a háború minden korábbinál, tehát a perzsa háborúknál is nagyobb és jelentősebb volt.

Bibliográfia

- Adornato, G. 2005. „Il tripode di Gelone a Delfi”: *Rendiconti dell’Accademia nazionale dei Lincei* 16: 395–420.
- Amandry, P. 1987. „Trépieds de Delphes et du Péloponnèse”: *BCH* 111, 79–131.
- Barringer, J. M. 2009. “The Olympic altis before the temple of Zeus”: *Jdl* 124, 223–249.
- Barron, J. P. 1984. „Alkamenes at Olympia”: *BICS* 31, 199–211.
- Born, H. 2009. *Die Helme des Hephaistos. Handwerk und Technik griechischer Bronzen in Olympia*, München.
- Broneer, O. 1971. *Isthmia I. The Temple of Poseidon*, Princeton.
- Burford, A. 1965. „The Economics of Greek Temple Building”: *ProcCambrPhilSoc* 11, 21–34.
- Castriota, D. 1992. *Myth, ethos and actuality. Official art in fifth-century B.C. Athens*, Madison
- Chankowski, V. 2008. *Athènes et Délos à l’époque classique*, Paris.
- Compernelle, T. van 1992. *L’influence de la politique des Deinoméniades et des Emméniades sur l’architecture et l’urbanisme sicéliotes*, Louvain.
- Courby, F. 1931. *Les temples d’Apollon (EAD XII)*, Paris
- Eckstein, F. 1969. *Anathemata. Studien zu den Weihgeschenken strengen Stils im Heiligtum von Olympia*, Berlin.

²⁹ Hurwit 2005; Taraporewalla 2011; Hennemeyer 2015; Shear 2016, 83.

- Freilinghaus, H. 2011. *Die Helme von Olympia. Ein Beitrag zu den Waffenweihungen in den griechischen Heiligtümern* (OIForsch 33), Berlin.
- Gauer, W. 1968. *Weihgeschenke aus den Perserkriegen* (IstMitt Beih. 2). Tübingen: Wasmuth.
- Gauer, W. 2012. *Der Zorn des Zeus und die klassische Kunst der Griechen. Einladung zu einer Griechenlandreise*, Wiesbaden.
- Gruben, G. 2001. *Griechische Tempel und Heiligtümer*, München.
- Harrison, E. B. 1985. „Early Classical Sculpture: The bold Style”: C.G. Boulter (ed.), *Greek Art. Archaic into Classical*, Leiden, 40–65.
- Harrison, Th. 2000. *Divinity and History. The Religion of Herodotus*, Oxford.
- Hennemeyer, A. 2015. “The Temple Architecture and its Modifications During the Fifth Century BCE”: A. Patay-Horvath (Hrsg.), *New Approaches to the Temple of Zeus at Olympia. Proceedings of the First Olympia-Seminar 8th-10th May 2014*, Newcastle upon Tyne, 16–38.
- Herrmann, H. V. 1987. *Die Olympia-Skulpturen*, Darmstadt.
- Hurwit, J. 2005. “The Parthenon and the Temple of Zeus at Olympia”: J. Barringer – J. Hurwit (eds.), *Periklean Athens and its Legacy*, Festschrift Jerome Jordan Pollitt. Austin: University of Texas Press, 135–145.
- Ioakimidou, Chr. 1997 *Die Statuenreihen griechischer Poleis und Bünde aus spätarchaischer und klassischer Zeit*. München.
- IvO = Dittenberger, W. and K. Purgold. 1896. *Olympia: die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung. Textband 5: Die Inschriften von Olympia*, Berlin: Asher.
- Jacquemin, A. 1999. *Offrandes monumentales à Delphes*. Paris:
- Jacquemin, A., D. Mulliez, and G. Rougemont 2012. *Choix d'inscriptions de Delphes, traduites et commentées*. Athènes: École Française d'Athènes.
- Jeffery, L.H. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece*. Oxford: Oxford UP.
- Jim, Th. S. F. 2014. *Sharing with the Gods. Aparchai and Dekatai in Ancient Greece*. Oxford.

- Jung, M. 2006. *Marathon und Plataiai: Zwei Perserschlachten als "lieux de mémoire" im antiken Griechenland*. Göttingen.
- Kebric, R. B. 1983 *The Paintings in the Cnidian Lesche at Delphi and their historical context* (Menmosyne Supplement no. 80), Leiden-Boston: Brill.
- Keesling, C. M. 2020. "Innovation and Deception: Athenian Commemoration of the Persian Wars": M. Meyer – G. Adornato (eds.), *Innovations and Inventions in Athnes c. 530 to 470 BCE – Two Crucial Generations*, Wien: Phoibos, 211–227.
- Kienast, D. 1995. „Die Politisierung des griechischen Nationalbewußtseins und die Rolle Delphis im großen Perserkrieg“: Schubert Ch. and K. Brodersen (eds), *Rom und der griechische Osten: Festschrift für Hatto H. Schmitt*: 117–133. Stuttgart: Steiner.
- Krumeich, R. 1991. „Zu den goldenen Dreifüssen der Deinomeniden in Delphi“: *JdI* 106, 1991, 37–62.
- Laroche, D. 1989. „Nouvelles observations sur l’offrande de Platées“: *Bulletin de Correspondance Hellénique* 113:183–198.
- Laroche, D. – Jacquemin, A. 1990. „Une offrande monumentale à Delphes: le trépied des Crotoniates“ In: *BCH* 1990, 299–323.
- Liuzzo, P. M. 2012. „Osservazioni sulle iscrizioni del trofeo di Platea e della colonna serpentina“: *Epigraphica* 74: 27–41.
- MacGregor Morris, I. M. 2022. „Pausanias, Best of Men: Politics, Propaganda, and Memory“: A. Konecny – N. Sekunda (eds.): *The Battle of Plataiai 479 BC*: 79–132. Wien: Phoibos.
- Meiggs, R. and D. Lewis 1969. *A Selection of Greek Historical Inscriptions*. Oxford: Oxford UP.
- Mertens, D. 2006. *Städte und Bauten der Westgriechen*, München.
- Meyer, M. 2020. „Open Questions: Old and New Discussions about Chronology and Dates“: M. Meyer – G. Adornato (eds.), *Innovations and Inventions in Athnes c. 530 to 470 BCE – Two Crucial Generations*, Wien: Phoibos, 23–46.
- Mikalson, J. D. 2003. *Herodotus and Religion in the Persian Wars*, Chapel Hill.

- NIO = P. Siewert – H. Taeuber (eds.), *Neue Inschriften von Olympia. Die ab 1896 veröffentlichten Texte*, Wien: Holzhausen, 2013.
- Parker, R. 1985. „Greek States and Greek Oracles“: *Crux, Essays presented to G.E.M. de Ste Croix* (ed. P. Cartledge and F.D. Harvey), 298–326 (reprint in: R. Buxton ed., *Oxford Readings in Greek Religion*, 2000, 76–108).
- Patay-Horváth, A. 2013. „Die Perserbeute von Plataia, die Anfänge der elischen Münzprägung und die finanziellen Grundlagen der „Grossbaustelle Olympia““: *Klio* 95, 61–83.
- Patay-Horváth, A. 2015. “Adopting a New Approach to the Temple and its Sculptural Decoration”: A. Patay-Horvath (Hrsg.), *New Approaches to the Temple of Zeus at Olympia. Proceedings of the First Olympia-Seminar 8th-10th May 2014*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, 1–15.
- Patay-Horváth, A. 2016. „Master-Hand Attributions of Classical Greek Sculptors by 3D-Analysis at Olympia - Some Preliminary Remarks“: S. Campana, R. Scopigno, G. Carpentiero & M. Cirillo (eds.) 2016. CAA 2015 KEEP THE REVOLUTION GOING. Proceedings of the 43rd Annual Conference on Computer Applications and Quantitative, Oxford: Archaeopress, 329–336.
- Patay-Horváth, A. 2020a “Greek Temple Building from an Economic Perspective: Case Studies from the Western Peloponnesos”: Philip, Sapirstein; David, Scahill (eds.) *New directions and paradigms for the study of Greek architecture*, Brill (2020) pp. 168–176.
- Patay-Horváth, A. 2020b. “Kik állították az ún. akháj emlékművet?”: Tóth Orsolya (szerk.), *Biográfia és identitás*, Debrecen, 120–132.
- Patay-Horváth, A. 2021. “Descendants of Pelops in the Fifth Century BC”: *Hermes* 149, 260–279.
- Patay-Horváth, A. 2022a. “Commemorating the victory”: A. Konecny – N. Sekunda (eds.): *The Battle of Plataiai 479 BC: 249–262*. Wien: Phoibos.
- Patay-Horváth, A. 2022b. „Egy elveszettnek hitt híres felirat nyomában: Pausanias fogadalmi epigrammájának története”: *Studia Epigraphica Pannonica. Tanulmányok Alföldy Géza emlékére* (sajtó alatt)
- Prignitz, S. 2014. *Bauurkunden und Bauprogramm von Epidauros (400–350). Asklepiostempel - Tholos- Kultbild – Brunnenhaus*. München.

- Privitera, S. 2003. „I tripodi dei Dinomenidi e la decima dei Siracusani”: *ASAtene* 81, 399–431.
- Proietti, G. 2021. *Prima di Erodoto*, Stuttgart: Steiner.
- Raubitschek, A.E. 1949. *Dedications from the Athenian Akropolis*. Cambridge, MA: Archaeological Institute of America.
- Ridgway, B. S. 1977. „The Plataian Tripod and the Serpentine Column”: *AJA* 81, 374–379.
- Rop, J. 2019. „The Phocian Betrayal at Thermopylae”: *Historia* 68, 413–435
- Scott, M. 2010. *Delphi and Olympia. The Spatial Politics of Panhellenism in the Archaic and Classical Periods*. Cambridge.
- Shear, T. L. Jr. 2016. *Trophies of Victory. Public Building in Periklean Athens*, Princeton.
- Sinn, U. 1994. „Apollon und die Kentauromachie im Westgiebel des Zeustempels in Olympia. Die Wettkampfstätte als Forum der griechischen Diplomatie nach den Perserkriegen”: *AA*, 585–602.
- Snodgrass, A. M. 1986. “Interaction by Design: The Greek City State”: C. Renfrew (ed.), *Peer polity interaction and socio-political change*, Cambridge, 47–58.
- Steinhart, M. 1997. „Bemerkungen zu Rekonstruktion, Ikonographie und Inschrift des plattäischen Weihgeschenkes“: *Bulletin de Correspondance Hellénique* 121: 33–69.
- Stephenson, P. 2016. *The Serpent Column. A cultural biography*. Oxford: Oxford UP.
- Taraporewalla, R. 2011. “Size Matters. The Statue of Zeus at Olympia and Competitive Emulation”: J. McWilliam, R. Taraporewalla, T. Stevenson and S. Puttock (eds.), *The Statue of Zeus at Olympia. New Approaches*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 33–49.
- Vallois, R. 1944. *L’architecture Hellénique et hellénistique à Délos*, Paris.
- Yates, D. C. 2019. *States of Memory. The Polis, Panhellenism and the Persian War*, Oxford.

SIMON ZSOLT

KIK VOLTAK A *LIGYSÖK* XERXÉS SEREGÉBEN?

I. A probléma és a kutatás helyzete

Xerxés seregének hérodotosi leírása egy rendkívül érdekes és értékes forrás az ókori Anatólia kutatóinak számára, mivel tele van megoldatlan, sőt elfeledett problémákkal. A jelen dolgozatot egy ilyen elfeledett problémának szentelem, pontosabban egy elfelejtett népnek, a *ligysök*nek.¹ A Xerxés-sereg anatóliai részének a leírása a következő *caputtal* kezdődik:

A paphlagonok fonott sisakot tettek a fejükre, s fegyverük kicsiny pajzs, rövid lándzsa, buzogány és tör volt. A csizmájuk, országuk szokása szerint, a lábszáruk közepéig ért. A ligüsök, a matiénoszok, a mariandüoszok és a szürioszok felszerelése olyan volt, mint a paphlagonoké. Ezeket a szürioszokat a perzsák a kappadokiai névvel jelölik. A paphlagon és a matiénosz csapatok vezetője Dótosz, Megaszidrosz fia volt, a mariandüoszoké, a ligüsöké és a szürioszoké pedig Gobrúasz, Dareiosz és Artüsztné fia. (Hérodotos: A görög-perzsa háború VII. 72, Muraközy Gyula fordítása)

Míg a *caputban* szereplő legtöbb nép többé-kevésbé ismert más forrásokból is (erre még visszatérek), a *ligys* izolált: semmilyen más forrásunk nem említi őket Anatóliában.² Adódik tehát a kérdés: kik is ők? A szakirodalom sajnos nem túlzottan informatív ebben a tekintetben:

Ha a klasszikus antikvitás kézikönyveihez fordulunk, a *Pauly-Wissowában* egy rövid, de a kor kutatási helyzetét korrektül összefoglaló szócikket találunk,³

¹ Az anatóliai népnév eddig kizárólag görög többes számban adatolt (*ligyes*) és ezért a *ligys* forma, szigorúan véve, rekonstruált. Mindazonáltal a *ligyes* forma használata kissé nehézkes lett volna a magyar nyelvű szövegben, ezért döntöttem végül (korábbi álláspontom felülbírálván) a *ligys* mellett.

² Macan 1908, 96.

³ Ruge 1926.

vagyis a szöveghely leírását és hivatkozásokat azokra a kutatókra, akik a *ligysöket* a *leukosyriosokkal* (a fentebbi szöveghely szürioszaival) azonosították (erre még lentebb visszatérek). Ám ez az utolsó eset, hogy a klasszikus antikvitás kézikönyvei megemlékeznek róluk: bár a *Kleine Pauly*-nak aligha lehet felróni, hogy nem szenteltek nekik szócikket, arra nincs szakmai magyarázat, miért nem szerepelnek a *Neue Pauly*-ban és az *Oxford Classical Dictionary*-ban (4. kiadás).⁴

Ebben a műfajban még egy egészen meghökkentő helyen találunk magyarázatot a ligysökre: az *Encyclopaedia of Islam*-ban, ami a *Neue Pauly* megfelelője az iszlámtudományok területén – ott a szerző meglepő módon tényként állítja, hogy a *ligysök* (a *Λίγυες* [Strabón, XI. 5, 1] / *Λίγυες* [Plutarchos, Pomp. 35] kaukázusi törzzsel együtt) „are supposed to be the ancestors of Laks as well as of the Lezgis and some other peoples of Dagestan” (mindenféle érv nélkül).⁵ Még visszatérek arra a kérdésre, hogy így van-e ez.

Nem sokkal többet tudunk meg a Hérodotos munkájához írott kommentárokból sem: Időrendben haladva, G. Rawlinson két dolgot állít: Először is, hogy a *ligysök* „seem to belong to the north-eastern portion of Asia Minor, but cannot be located with any approach to exactness. They probably dwelt east of the Halys, within the limits of the region commonly regarded as Armenia”⁶ (a lokalizáció kérdésére lentebb még visszatérek).

Másodszor azt állítja Rawlinson, hogy van még egy másik forrásunk, mégpedig Eustathios kommentárja Dionysios Periégétéshez, miszerint Kytaiat (*Κύταια*, a mai Kutaisi Grúziában) Lykophrón „ligur városnak” (*Λιγυρστικὴν πόλιν*) nevezte (ad Dionys. Per. I. 76), s ezek a nyugati ligurok kolónusai. Rawlinson szerint inkább az a valószínűbb inkább, hogy az ázsiai „ligurok” az őslakosok és a nyugati ligurok a kolónusok,⁷ hozzátéve, hogy talán az Aristotelés (Fr. 284) által említett thrák Ligyreai lehetnének a kapocs a nyugati és keleti ligurok között.⁸ Félretéve a thrák törzs kérdését, melyre még visszatérek, semmilyen bizonyíték nincs, arra hogy a ligurok a Kaukázusból vándoroltak volna be. Ráadásul az egész egy álprobléma, mert Lykophrón megjegyzése más forrásból is ismert,

⁴ Mivel itt a klasszikus ókor és az ókori Kelet határterületének kutatásáról van szó, s aligha akad olyan kutató, aki mindkét területen igazán otthonosan mozog, betudhatnánk a hiányt ennek. Ám a *Neue Pauly* éppenhogy megkísérelte bevonni az ókori Keletet is (legalábbis Anatóliát) a szócikkeibe. Egy analóg problémát részletesen tárgyaltam a tibarénosok kapcsán egy korábbi írásomban (Simon 2014).

⁵ Tsibenko 2019.

⁶ Rawlinson 1875, 233.

⁷ Párhuzamul a hispániai ibéreket és a kaukázusi ibéreket hozza fel, amely természetesen téves (a rend kedvéért: a hispániai ibérek nyelvét máig nem sikerült egy nyelvcsaládba sem besorolni [habár ígéretes próbálkozások léteznek a baszkokkal és az aquitániaival való rokonításra, Orduña Aznar 2011, 2013, 2021], de bizonyosan nem rokonai a kartvel nyelveknek, amelybe a grúz tartozik, akiknek egy ősi csoportja az ibérek és amelyek neve egyébként is *-v-t* és nem *-b-t* tartalmaz).

⁸ Rawlinson 1975, 233–234.

mégpedig Bizánci Stephanostól, aki a Kyta / *Κύτα* (vagyis Kytaia / Kutaisi) címszó alatt Lykophrónótól a „*libystin Kytaia*” kifejezést idézi (1312: *εἰς Κυταίαν τὴν Λιβυστίνην*):⁹ azt a kérdést, melyik alak a helytálló, eldönti az, hogy a libystinoi (*Λιβυστιῖνοι*) nevű törzs ismert Kolchis mellett (Bizánci Stephanos s.v.¹⁰), azaz Kutaisi közvetlen közelében, vagyis az Eustathios által idézett forma romlott.¹¹

H. Stein, aki bevallja, hogy a *ligysök* „sind schwer unterzubringen”, ezzel szemben rámutatott, hogy mivel Lykophrón Kutaiat ligur városnak nevezte, több szerző Strabón *Λῆγαι* törzsével, a lezgek (vélelmezett) őseivel azonosítja őket (Stein sajnos nem nevezett meg senkit, de nyilván ez él tovább Tsibenko fentebb idézett szócikkében), csakhogy a Hérodotosi szöveghelyen szereplő törzsek a Halys középső és alsó folyásánál adatoltak, ezért nem kapcsolhatóak össze.¹² Stein megállapításával csak egyet érteni lehet (sőt, mint lentebb látni fogjuk, a lokalizálásuk még nyugatabbi), ráadásul a nevek is teljesen eltérőek és semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy bármelyik csoport bármelyik irányba is vándorolt volna.

A soron következő kommentár, R. W. Macan munkája nem túlzottan informatív, hangsúlyozza, hogy aligha keverendők össze ligurokkal, Eustathios ellenére sem (egyébként a helyes, bétás formát citálja Bizánci Stephanos alapján), s utal Rawlinson elméletére (hibásan, „Ligyaei”-ként citálva a thrák törzset) és valamiért a Strabón által említett kaukázusi *Λῆγαι* törzsrre, mint a lezgek őséire.¹³ Még kevésbé használható How és Wells munkája, akik szerint e keleti *ligysök* „puzzling”, s amúgy csak Stein fordítását adják.¹⁴

A modern kommentárok sorában D. Müller két dolgot említ (akinek forrásai között csak a How & Wells- és Stein-kommentárok, valamint a *Pauly-Wissowa* szócikke szerepelnek):¹⁵ Először is, lehetséges, hogy Lykophrón is említi őket Kolchisban (erről fentebb láttuk, hogy ez nem igaz) és másodsor, mivel Észak-Kisázsia más törzseivel együtt említettnek a Fekete-tenger partvidékének nyugati részén, lahelyük a Halys alsó folyásánál sejthető (erre még visszatérek).

⁹ Billerbeck 2014, 162–163.

¹⁰ Billerbeck 2014, 218–219.

¹¹ Vö. pl. Cuypers 2012 (BNJ 805 F 3). Az egy másik kérdés, hogy ez a törzs létezett-e vagy csak antik kitaláció. Cuypers szerint (irodalommal) ez utóbbi (mégpedig Lykophróné), mivel a „*libystin Kytaia*” a „líbiai Kytaia”, értsd „az egyiptomi Kolchis” irodalmias megfogalmazása lenne, annak a görög szerzők között széles körben elterjedt vélekedésnek megfelelően, hogy a kolchisiak egyiptomiak. Csakhogy van egy sokkal egyszerűbb megoldás, mégpedig, ha megfordítjuk a kérdést: épp azért vélekedtek úgy a görögök, hogy a kolchisiak egyiptomiak, mert az egyik Kolchis-környéki törzs neve egybeesett a görög ’líbiai’ szóval.

¹² Stein 1889, 79 (legalább a harmadik kiadás [1874, 84] óta).

¹³ Macan 1908, 96.

¹⁴ How–Wells 1912, 156.

¹⁵ Müller 1997, 170.

A legújabb kommentár (P. Vannicelli munkája) szerint a ligysök nem azonosak a ligurokkal, ám azonosításuk „assai problematica” (itt csak Müllerre hivatkozik) és „l’etnico all’origine sembra avere carattere onomatopeico e indicare una voce acuta e sgradevole” (itt P. Arnaud egy 2001-es dolgozatára hivatkozik).¹⁶ Arnaud valóban azt állítja, hogy a görög *ligys* népnév eredetileg nem egy konkrét népre vonatkozott, hanem egy mítikus, a lótuuszok kategóriájába tartozó, távoli nyugati népre, amelyet a görögök a nyelvük hangzása alapján neveztek el, ugyanis a *λιγύς* „caractérise une voix stridente et peu agréable” és eredetileg valószínűleg hangutánzó volt. Arnaud szerint Hérodotos Kolchisban említ ligysöket, akik ugyanebben a mítikus körbe tartoznak, nevük kvázi a bárbar szinonimája.¹⁷ Sajnos Arnaud elmélete minden alapot nélkülöz: először is, Hérodotos természetesen nem Kolchisban említi őket, hanem Északnyugat-Anatóliában (a távolság elég jelentős, de Arnaud-t valószínűleg összezavarta a fentebb tárgyalt probléma), másodsor mítikus népek feltevése Xerxés seregében meglehetősen abszurd, harmadszor, természetesen semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy a ligur megnevezés eredetileg valamilyen mítikus csoport lett volna, végezetül a népnév *ligys* szóból való magyarázata pedig naív népetimológia, arról nem is beszélve, hogy a *ligys* szó (melynek eredete ismeretlen) konnotációja teljesen más: ’tisztá, metsző, tisztán ejtett, édes, szomorú’.¹⁸

Végezetül két munkáról kell szót ejtenünk: a ligur népnév etimológiáját legutóbb tárgyaló G. Imberciadori nem hagyta a kis-ázsiai népet figyelmen kívül, ám homoním törzsnek tartja őket.¹⁹ F. Woudhuizen pedig az egyetlen kutató, aki a ligysöket („in the region of Paphlagonia”) és a ligurokat azonosnak tartja, de az ő érvelése minden alapot nélkülöz.²⁰

Leszűrhetjük tehát a következtetést, hogy semmit nem tudunk meg a szakirodalomból a ligysökre vonatkozólag, a homályos lokalizációt leszámítva.

II. A lehetőségek

Milyen lehetőségek állnak tehát rendelkezésünkre a ligysök azonosítására? Mint láttuk, semmilyen más forrás nem említi őket, jelen tudásunk szerint semmilyen felirat, semmilyen nyelvemlék nem maradt fenn tőlük (vagy legalábbis amit

¹⁶ Vannicelli 2017, 384.

¹⁷ Arnaud 2001, 321–322.

¹⁸ LSJ s.v. A *ligys* népnév tudományos etimológiai kísérleteihez ld. Imberciadori 2022.

¹⁹ Imberciadori 2002, 83, 3. jegyzet.

²⁰ Woudhuizen 2018, 68. Ő úgy véli, a „trójai”, helyesebben wílušai uralkodó, Kukkunni neve „proto-kelta” vagy „ó-índo-európai” típusú, mivel a ligurok egyik királyát Kyknosnak hívták Pausanias szerint (I. 30, 3). Még ha ezen aspektusa igaz is lenne Pausanias mítikus történetének, Kukkunni nem Kyknos (Kyknos, Priamos szövetségésének neve még Woudhuizen szerint is csak másodlagos népetimológia), hanem egy jól ismert, transzparens, belső képzésű, nyelvileg anatóliai név (ld. legutóbb Zehnder 2010, 193, irodalommal) és így semmi köze nincs a ligurokhoz.

hozzájuk rendelhetnénk), még személynévanyag sem, kivéve magát a népnevet. A népnév meglehetősen zavarba ejtő, hiszen azonos a ligurok görög nevével: nem pusztán hasonló, amely a korai kutatást sokszor félrevezette (ld. az ibérek és ivérek fentebbi esetét vagy albánok és a kaukázusi alvánok esetét), hanem azonos – de mégis mit keresnének a ligurok Kis-Ázsiában? Ráadásul tudjuk, hogy népnevek öröklődhetnek is, miközben a mögöttük levő nyelv teljesen más, itt elegendő a frankok és franciák esetére utalni. Természetesen ezek történeti folyamatok eredményei, de még ha a *ligysök*nek bármi köze is lenne a ligurokhoz ilyenformán, ismét az előbbi kérdéskör tartunk: mégis mit keresnének a ligurok Kis-Ázsiában?

Nemcsak, hogy nyelvi, de tárgyi anyag sem maradt fenn tőlük, pontosabban jelenleg semmilyen régészeti emléket sem tudunk hozzájuk rendelni, amely nyilván azzal is összefügg, hogy pontos lokalizációjuk bizonytalan. Tárgyi kultúrájukból mindössze a fegyverzetet ismerjük, Hérodotos leírásának köszönhetően, de ez nyilvánvalóan alkalmatlan bármilyen segítségre, hiszen közismert, hogy az anyagi kultúra a nyelvtől független. Ezt rögtön látjuk ebben a *caputban* is: a mariandynosok és a syriosok fegyverzete azonos, noha a mariandynosok thrákok, a syriosok viszont helyi, anatóliai népesség (ld. lentebb).

Ebből fakadóan, ha szigorúak lennénk, ezen a ponton meg is állhatnánk és ki kellene jelentenünk, hogy nem tudjuk, és jelen forráshelyzetben egyszerűen nem tudhatjuk meg, kik voltak a ligysök. Mindazonáltal megfogalmazhatunk sejtéseket, mégpedig azon az alapon, hogy ma már Anatólia (nyelv)történetét jól ismerjük (ezzel a lehetőséggel a modern kommentátorok nem éltek). Más szavakkal, olyan sejtésekre van szükségünk, amelyek megfelelnek e (nyelv)történeti ismereteinknek és megmagyarázzák az egyetlen nyelvi adatot, a ligys népnevet. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy érdemi források hiányában itt megoldásról nem, csak valószínűségekről beszélhetünk.

Ehhez először is tudnunk kell, nagyjából hova lokalizálhatóak. A fentiek alapján eddig a következő javaslatok hangzottak el:

- (a) A Halys folyótól keletre, Északkelet-Kisázsában, az Örmény-felföldön.²¹
- (b) A Halys középső és alsó folyásánál.²²
- (c) A Halys alsó folyásánál.²³
- (d) Paphlagoniában.²⁴

²¹ Rawlinson 1875, 233.

²² Stein 1889, 79, követi How–Wells 1912, 156.

²³ Müller 1997, 170.

²⁴ Woudhuizen 2018, 68.

Ha a Hérodotoszi szöveghelyhez fordulunk, azt látjuk, hogy félretéve a matiénosokat, akik minden szempontból rendkívül problematikusak, hiszen amúgy Arméniától keletre adatoltak (Hérodotosznál is, V. 49 és 52, vö. III. 94),²⁵ a *caputban* említett többi nép jól lokalizálható:²⁶ a mariandynosok az északnyugati partvidéken, a paphlagonok Paphlagoniában, a syriosok pedig egész Kappadokiában, a partvidéktől kezdve.

Ebből az is következik, hogy a ligysöket nem lehet a Halys középső és alsó folyása mentén lokalizálni (mint Stein és Müller tették), mert az már foglalt a syriosok és a paphlagonok által, pontosabban a jobb part teljesen foglalt, a bal part csak északon, Paphlagoniában (szemben Woudhuizennel). A rawlinsoni lokalizáció teljesen kizárt, mert a syriosokon túl északon a tibarénosok, a makrónok és a mossynoikosok (VII.78), tőlük délre az Örmény-felföldön pedig az örmények találhatóak (VII.73). Nyugaton adatoltak a phrygök, a lydök, a mysök, északnyugaton pedig a bithynos thrákok, vagyis ami marad, az egy kis régió, Bithynia (melynek eredeti keleti határa a Sakarya-folyó, déli határa pedig az Ízник-tó), Paphlagonia, a Halys-folyó, a phryg nyelvterület és Mysia között.²⁷

Most, hogy nagyjából tudjuk, hova lokalizálhatók, vegyük sorra a lehetőségeket, milyen népeiségek jöhetnek számba ebben a régióban. Négy ilyen kategória van: 1) nem-indo-európai nyelvek, 2) anatóliai indoeurópai nyelvet beszélő népek, 3) indoeurópai nyelv, amely azonban nem anatóliai, hanem egy, a phryg és thrák hullámokkal később érkezett népesség, 4) egy efemer betörő népesség utódai. A továbbiakban ezt a négy lehetőséget veszem sorra (bár a nép és nyelv nem egymás szinonímái, a következőkben az egyszerűség kedvéért, s mert ebben a kontextusban sok esetben amúgy sincs elegendő információnk, szinonimaként fogom őket használni).

II. 1. Nem-indo-európai nyelvek / népek

Földrajzi alapon két népesség jöhet szóba, a „szomszéd” hattik és a kaskák. Arra azonban nincs bizonyítékunk, hogy a hattit az adott területen is beszélték volna, ráadásul jelen ismereteink szerint a hattit a Hettita Birodalom után nem adatolt, vagyis feltételezhetően kihalt. Ugyanakkor lehet, de nem bizonyított (és jelen forráshelyzet mellett aligha bizonyítható), hogy a hattik a kaskák formájában éltek tovább.²⁸ A kaskák adatoltak is e terület egy részén, tehát nem lehetetlen,

²⁵ Vö. Wiesehöfer 1999 és Sagona–Sagona 2004, 41–45 (irodalommal).

²⁶ Vö. általában Manoledakis 2018.

²⁷ Természetesen számolhatunk azzal az esettel, hogy egyes területek népessége nyelvileg-etnikailag kevert volt. Azonban amíg erre nincs bizonyítékunk, ezt nem célszerű feltenni, különösen mivel az antik auctorok ezt általában jelezték is.

²⁸ A hattit kihálásának és a kaskákkal való rokonság feltételezésének aktuális helyzetét doktori disszertációmban foglaltam össze (Simon 2012a, 10–11, irodalommal), újabb ismereteink azóta nem születtek e téren.

hogy itt tovább éltek. Ugyanakkor bő hétszáz év választja el őket a ligysöktől ebben a régióban, és ismert történelmük utolsó évszázadaiban (a 8. sz. végéig) a kaskák kizárólag Kelet-Közép-Anatóliában, Malatyától északra és keletre adatoltak, feltételezhetően mert a Közép-Anatóliába bevándorló phrygök miatt oda szorultak vissza. Így kijelenthető, hogy összekapcsolásuk a ligysökökkel nem valószínű.

II. 2. Az indo-európai nyelvcsalád anatóliai ágába tartozó nyelvek / népek

A régiót átszelő Sakarya-folyó mentén a Hettita Birodalom korában egy luvi nyelvjárást beszéltek,²⁹ de annak semmi nyoma nincs, hogy túlélte volna a birodalmat, nyilván nem függetlenül attól, hogy e területen később csak phryg feliratokat ismerünk (s a ligysöket e luvi nyelvjárástól ismét bő hétszáz év választja el).

Ugyanebbe a kategóriába tartozik ugyanakkor a leukosyriosokkal javasolt kapcsolat is, ugyanis mint arra korábban rámutattam, itt egy, már a hieroglif luvi forrásokból ismert közép-anatóliai népességről van szó.³⁰ A leukosyriosokkal való kapcsolat J. Marquart ötlete, aki szerint a leukosyrios népetimológia, mégpedig a ligyes és a syrios összetételének népetimológiás eltorzítása.³¹ Ezt viszont nyugodtan kizárhatjuk, hiszen Hérodotos egyértelműen megkülönbözteti a ligyest a syriosoktól és azt is egyértelművé teszi máshelyütt, hogy a leukosyriosok nyugati határa a Halys folyó (I. 72), vagyis a két nép egyértelműen különböző, és ennek megfelelően nincs okunk feltenni semmilyen kapcsolatot, amely egy összetett népnévhez és végsősoron egy népetimológiás eltorzításhoz vezethetett volna.

II. 3. Thrákok és phrygök

Mint fentebb említettem, korszakunkban phryg feliratokat találunk e területen (noha nem túl számosat).³² Ez önmagában még nem sokat jelent, mivel phryg feliratokat találunk a késő-hettita államok területén is, vagyis ettől a *ligysök* még lehetnének mind phrygök, mind valamilyen másik nép. A phryg népnevek nomenklatúráját azonban igen kiterjedten ismerjük, már az ókorban is részletesen

²⁹ Yakubovich 2010, 22.

³⁰ Simon 2012b.

³¹ Marquart 1905, 108–109. Őt követi Leonhard 1915, 294, aki a lyk / leukosyrios / ligyes alatt a pre-indoeurópai népességet érti, amely megfelel a kutatás akkori helyzetének.

³² Ld. Obrador-Cursach 2020, 614–617 térképeit.

taglalták, s a ligysők nem merültek fel ebben az összefüggésben.³³ Ez nem is meglepő, hiszen Hérodotos egyértelmően megkülönbözteti őket a phrygoiktól.

Hasonló a probléma a thrákokkal is: egyrészt ókori forrásaink részletesen taglalják, milyen thrák csoportok éltek Északnyugat-Kisázsiában és honnan kapták a nevüket,³⁴ de a ligysöket nem hozták velük összefüggésbe. S Hérodotos megintcsak egyértelműen megkülönbözteti őket az összes ismert helyi thrák törzstől, így ismételten arra kell következtetnünk, hogy a thrák / phryg azonosítás sem valószínű.

Itt kell azonban visszatérnünk Rawlinson javaslatára, aki a thrák Ligyrei törzssel kapcsolta össze a ligysöket.³⁵ Ez biztosan nem működik, hiszen a nevük különböző. Ugyanakkor a kutatás már régebben megfigyelte, hogy a Ligyrei neve hasonlít a ligurokéra,³⁶ és mint tudjuk, a ligys máshol 'ligur'-t jelent. Egy ligur néptöredék ily módon akár el is juthatott volna a vizsgált régióba: a kelták sodorhatták volna magukkal a thrákok közé,³⁷ akik végül Kis-Ázsiába telepedtek le. Ez azonban több szempontból is problémás: Először is, a ligur a latin neve a Ligyesnek, ezért azt kellene feltételeznünk, hogy az egyetlen szöveghely, amely a Ligyreit említi (Macrobius sat. I. 18, 1), latinizálta az idézett Aristotelést (Fr. 284), amely persze nem lehetetlen. Másodsor, az 5. század elejére nem érhettek a kelták által magukkal sodort töredékek Kis-Ázsiába.

II. 4. Egyéb Anatóliába betörő / bevándorló népségek

A fentiekén túl még két, Északnyugat-Anatóliát érintő betörő, ill. bevándorló népségről van tudomásunk.

Az egyik a kimmerek, akiket egyrészt azonban jóval korábban végleg kiűzték Anatóliából (Alyattés lyd király), s nem valószínű, hogy helyben hagytak volna egy csoportot, ráadásul viszonylagos közelségben Lydiához. Másrészt két régióban ugyan felmerült a letelepedésük (Sinópé és Kappadokia), de mindkettő távol van, ráadásul a sinópei megtelepedést megcáfolta A. Ivantchik.³⁸ Bárhogyan, nincs tudomásunk arról, hogy a ligysöket a kimmerekkel bárki is összekötötte volna vagy hogy a kimmerek a területükön letelepedtek volna.

³³ A legújabb és legrészletesebb áttekintés Anfosso 2020, nyelvtörténeti rekonstrukciói azonban alaptalanok, ld. Simon s.a.

³⁴ Ld. pl. Manoledakis 2018, 149–151 áttekintését.

³⁵ Rawlinson 1875, 233–234.

³⁶ Detschew 1957, 276 („erinnert auffallend”).

³⁷ Rohde 1894, 314 szerint a Ligurei „vielleicht” azonos a Ligyriszkoival, a tauriscusok másik nevével, amelyet Strabón említ (VII. 3, 2). A szöveggörnyezet alapján azonban feltehetőleg igaz van Strobelnek, hogy ez egy hibás alak (2015, 92, 285. jegyzet).

³⁸ Ivantchik 2010. A kappadokiai megtelepedés is erősen kérdéses, melyre jelen sorok szerzője máshelyütt vissza is kíván térni.

A másik csoport a tyrsénosok, amely egy meglehetősen vitatott kérdés. Jól ismertek a tyrsénosok lémnosi feliratai (ezért is hívják magát a nyelvet lémnosinak), de R. Beekes a klasszikus forrásokat összegyűjtve kimutatta, hogy a tyrsénosok nemcsak Lémnos szigetén és a környező szigetvilágban éltek, hanem Északnyugat-Kisázsia más pontjain is (legalább Kyzikos, Plakié, és Skylaké vidékén).³⁹ Mint közismert, a lémnosi (tyrsénos) nyelv az etruszkhoz rendkívül közel áll (bár nem azonos vele) és az etruszkok eredetéről az ókor óta zajló vita kulcsmomentuma. Ha az etruszkok autochthonok, akkor a tyrsénosok bevándorlók az északi Égeikumba és Anatóliába; ha pedig mégiscsak bevándorlók lennének Anatóliából, akkor a tyrsénosok kvázi őslakosok.⁴⁰ A fordulatot kutatás helyzete azonban az elmúlt évtizedekben radikálisan megváltozott: a nyolcvanas évek közepére egyértelművé vált, hogy a nyelvcsaládnak van egy harmadik, nyelvileg jóval távolibb tagja is, a rhaetus nyelv, melyet az Alpok vidékén beszéltek, nagyjából Etruria és Bajorország között. E bizonyítás őstörténeti következményeinek felismerése sokáig váratott magára, noha (mai szemmel) azt mondhatnánk, roppant egyszerű: mivel a rhaetus csak távoli rokona az etruszknak és lémnosinak, sokkal korábban kellett tőlük elszakadnia. Ebből az következik, hogy sokkal valószínűbb, hogy egy Észak-Itáliában őshonos csoportról van szó, amely ott differenciálódott, és egy csoportjuk Lémnosra és vidékére költözött, mint az, hogy két távoli rokon nyelv képviselői együtt elvándorolnak Északnyugat-Kis-Ázsiából és az egyikük egyik csoportja hátra marad (különösen, mivel az előbbinek adható történelmi keret, míg az utóbbinak nem). Ennek megfelelően mára az lett az uralkodó nézet, mintegy a hagyományos etruszkológiai álláspont folytatásaként, hogy az etruszkok és rhaetusok autochthon népek,⁴¹ még a lémnosiak / tyrsénosok bevándorlók. Itt jegyzendő meg, hogy Beekes idézett dolgozatában összegyűjtötte a keleti eredet összes érvét, ám amint kimutattam, ezek nem helytállóak.⁴² Időközben az is világossá vált, hogy Beekes (és a kutatás) egyetlen potenciálisan döntő érve, az anatóliai nyelvi hatások vagy jövevényszavak megléte az etruszkban, minden alapot nélkülöznek.⁴³ Röviden összefoglalva: ma nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a lémnosiak / tyrsénosok itáliai bevándorlók.

Mint említettem, ez a vándorlás beilleszthető egy történeti keretbe. Igen régi feltételezés, hogy az ún. tengeri népek egyike az etruszkok voltak, ami a *trš* (filológiaiilag pontosan illeszthető) népneven alapult. N. Oettinger hívta fel

³⁹ Beekes 2002, col. 226–229.

⁴⁰ Az elméleti harmadik változat, egy korai ősnép két helyben maradt relikuma nyugodtan kizárható, hiszen a lémnosi és az etruszk szinte egy nyelv két nyelvjárása, az pedig különösen valószínűtlen, hogy ilyen hosszú időtávlatban ilyen közel maradt volna egymáshoz a két nyelv.

⁴¹ Legújabban ld. pl. Salomon 2021. Kloekhorst dolgozata (s. a.), amelyben továbbra is a kis-ázsiai eredet mellett tör lándzsát, nélkülözi a szükséges szakirodalmi és nyelvészeti alapokat.

⁴² Simon 2015.

⁴³ Simon 2016, 2021.

a figyelmet, hogy a rhaetus klasszifikációja után az ebből fakadó lémnosi bevándorlás immár valószínűvé teszi, hogy ez az elmélet helyes, természetesen olyan formában, hogy nem maguk az etruszok, hanem csak nyelvrokonaik vagy közös őseik, de mindenképp a tyrsénosok ősei vettek részt a tengeri népek akcióiban.⁴⁴

A tyrsénosok Itáliából Északnyugat-Kisázsziába való vándorlása váratlan lehetőséget teremt a ligysők eredetének megmagyarázására. Ez ugyanis az egyetlen helyzet Anatólia (nyelv)történetében, amely meg tudja magyarázni, hogy az anatóliai ligysők neve miért azonos a nyugati ligysők, a ligurok nevével: az etruszok szomszédjaiként teljességgel elképzelhető, hogy a tyrsénosokkal együtt más helyi csoportok is érkeztek Anatóliába. Ezen a ponton érdemes felidézni, hogy a tengeri népek között nemcsak etruszokat, hanem más környékbeli csoportokat is sejt hagyományosan a kutatás, mégpedig szardíniaiakat és szicíliaiakat: őket rejtenék a *šrdn* és a *šikalājū / škrš* megjelölések.⁴⁵ Eltekintve a könyvtárryra duzzadt vitától ezen terminusokat illetően, ez természetesen továbbra sem több, mint a legplauzibilisebb sejtés, mindazonáltal a tengeri népek keretében történő bevándorlás Északnyugat-Anatólia partvidékére a Tyrrhén-tenger környékéről mára valószínűsíthető és megmagyarázná mit kerestek ligurok Északnyugat-Anatóliában: csak egy további nép lettek volna e régióból, mely részt vett e vándorlásban.

III. Összefoglalás

Mint korábban említettem, a források hiánya miatt nem tudjuk megmondani, kik is azok a ligysők Anatóliában. Mindazonáltal az itáliai és Itália környéki néptörédek keleti vándorlása a „tengeri népek” jelensége keretében (amely révén a tyrsénosok is eljutottak Északnyugat-Kisázsziába) tökéletes történelmi-földrajzi keretet és magyarázatot nyújt arra, miért is azonos az anatóliai *ligyes* neve a ligurokéval: nem másról lenne tehát szó, mint egy keletre szakadt ligur néptörédekről.

⁴⁴ Oettinger 2010.

⁴⁵ Ezen a ponton nem érdektelen megemlíteni Syrakusai Philistos állítását (apud Dion. ant. I.22.4–5), aki szerint a sículusok ligurok voltak. Ez nehezen értelmezhető, nemcsak földrajzi, hanem nyelvi okokból is, mivel a siculust italicus, a ligurt (talán) kelta nyelvnek szokás tartani – mindazonáltal a nyelvi anyag mindkét esetben olyan elenyésző, hogy e besorolások messzemenőig hipotetikusak. Martzloff 2020, 317 szerint ez a kapcsolat csupán Philistos elmeszüleménye, ideológiai céllal, mivel a sículusok és a ligurok azonosítása „s’explique par l’élargissement progressif de l’activité syracusaine dans la zone Adriatique à l’époque de Denys de Syracuse” (követi Imberciadori 2022, 82). Ez természetesen nem magyarázza meg Philistos állítását, sem annak eredetét. Meggyőzőbb Poccetti 2012, 64–65, aki szerint az összeköttetést Thukydides (VI. 2, 2) inspirálta, aki a szintén szicíliai sicanusokat az ibérek ivadékaiknak tartja és a ligurok (ismeretlen jellegű) ibériai kötődése már az ókorban is tárgyaltatott. Mivel jelen tudásunk szerint a sicanusok és a sículusok nyelvi alapon nem különíthetők el (ld. általában Poccetti 2012, irodalommal), Philistos tisztában lehetett ezzel és így egyszerűen kivetíthette Thukydides elméletét.

Bibliográfia

- Anfosso, M. 2020. „The Phrygians from Βρύγες to Φρύγες: Herodotus 7.73, or the Linguistic Problems of a Migration”: D. M. Goldstein – S. W. Jamison – B. Vine (szerk.): *Proceedings of the 31st Annual UCLA Indo-European Conference. Los Angeles, November 8th and 9th, 2019*. Hamburg, 17–35.
- Arnaud, P. 2001. „Les ligures: la construction d’un concept géographique et ses étapes de l’époque archaïque à l’empire romain”: V. Fromentin – S. Gotteland (szerk.): *Origines gentium*. Bordeaux, 319–338.
- Beekes, R. S. P. 2002. „The Prehistory of the Lydians, the Origin of the Etruscans, Troy and Aeneas”: *Bibliotheca Orientalis* 59, col. 205–241 & 441–442 = 2003. *The Origin of the Etruscans*. Amsterdam.
- Billerbeck, M. 2014. *Stephani Byzantii Ethnica III. K-O*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae XLIII/3. Berlin – Boston.
- Cuypers, M. 2012. „Diophantos (805)”: I. Worthington (szerk.): *Brill’s New Jacoby. The Fragments of the Greek Historians*. Leiden, s. p. <https://scholarlyeditions.brill.com/bnjo/>
- Detschew, D. 1957. *Die thrakischen Sprachreste*. Wien.
- How, W. W. – Wells, J. 1912. *A Commentary on Herodotus II*. Oxford.
- Imberciadori, G. 2022. „The Bright Ligurians”: *Beiträge zur Namenforschung* 57, 81–97.
- Ivantchik, A. 2010. „Sinope et les Cimmériens.”: *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16, 65–72.
- Kloekhorst, A. s.a. „Luwians, Lydians, Etruscans, and Troy. The linguistic landscape of Northwestern Anatolia in the pre-classical period”: I. Hajnal – E. Zangger – J. Kelder (szerk.): *The Political Geography of Western Anatolia in the Late Bronze Age*. Innsbruck.
- Leonhard, R. 1915. *Paphlagonia. Reisen und Forschungen im nördlichen Kleinasien*. Berlin.
- LSJ = Liddell, H. G. – Scott, R. 1996. *A Greek–English Lexicon*. 9th edition. Oxford.

- Macan, R. W. 1908. *Herodotus. The Seventh, Eighth, and Ninth Books with Introduction, Text, Apparatus, Commentary, Appendices, Indices, Maps I.1.* Cambridge.
- Manoledakis, M. 2018. „The Local Peoples of the Southern Black Sea Coast”: id. – G. Tsetschladze – I. Xydopoulos (szerk.): *Essays on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Littoral*. Colloquia Antica 18. Leuven – Paris – Bristol, 147–171.
- Marquart, J. 1905. *Untersuchungen zur Geschichte von Eran II.* Philologus Supplementband X.1. Leipzig.
- Martzloff, V. 2020. „La question du *substrat sicule* dans le Latium. Souvenir authentique ou mythe historiographique”: R. Garnier (szerk.): *Loanwords and Substrata in Indo-European Languages. Proceedings of the Colloquium held in Limoges (5th – 7th June, 2018)*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 164. Innsbruck, 315–330.
- Müller, D. 1997. *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots. Kleinasien und angrenzende Gebiete mit Südostthrakien und Zypern II.* Tübingen.
- Obrador-Cursach, B. 2020. *The Phrygian Language*. Handbuch der Orientalistik I/139. Leiden – Boston.
- Oettinger, N. 2010. „Seevölker und Etrusker”: Y. Cohen – A. Gilan – J. L. Miller (szerk.): *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their neighbours in honour of Itamar Singer*. Studien zu den Boğazköy-Texten 51. Wiesbaden, 233–246.
- Orduña Aznar, E. 2011. „Los numerales ibéricos y el protovasco”: *Veleia* 28, 125–139.
- Orduña Aznar, E. 2013. „Los numerales ibéricos y el vascoiberismo”: *Palaeohispanica* 13, 517–529.
- Orduña Aznar, E. 2021. „Onomástica ibérica y vasco-aquitana: nuevos planteamientos”: *Palaeohispanica* 21, 467–494.
- Pocetti, P. 2012. „Language relations in Sicily. Evidence for the speech of the Σικανοί, the Σικελοί and others”: O. Tribulato (szerk.): *Language and Linguistic Contact in Ancient Sicily*. Cambridge, 49–94.

- Rawlinson, G. 1875³. *History of Herodotus (...) IV*. London.
- Rohde, E. 1894. *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*. Freiburg i. B. – Leipzig.
- Ruge, W. 1926. „Ligyer”: *PWRE* 25, 535.
- Sagona, A. – Sagona, C. 2004. *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier I. An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*. Ancient Near Eastern Studies Supplement 14. Louvain.
- Salomon, C. 2021. „Das Verhältnis der rätischen Sprache zum Etruskischen”: *Bayerische Archäologie* 24/1, 40–47.
- Simon, Zs. 2012a. *Untersuchungen zur hattischen Grammatik. Phonologie, Morphologie und Syntax*. Doktorarbeit. Eötvös Loránd Universität, Budapest.
- Simon Zs. 2012b. „Where is the Land of Sura of the Hieroglyphic Luwian inscription KARKAMIŠ A4b and Why Were Cappadocians Called Syrians by Greeks?”: *Altorientalische Forschungen* 39, 167–180.
- Simon Zs. 2014. „Tabal und die Tibarener”: *Altorientalische Forschungen* 41, 125–134.
- Simon Zs. 2015. „Zur vorgriechischen Geschichte von Imbros aus philologischer Sicht”: *Ancient West & East* 14, 1–21.
- Simon Zs. 2016. „Ist die Possessivkonstruktion im Kizzuwatna-Luwischen kontaktbedingt zustande gekommen?”: *Aula Orientalis* 34, 325–333.
- Simon, Zs. 2021. „The alleged Anatolian loanwords in Etruscan: A reconsideration”: F. Giusfredi – id. (szerk.): *Studies in the languages and language contact in Pre-Hellenistic Anatolia*. Barcino Monographica Orientalia 17. Series Anatolica et Indogermanica 2. Barcelona, 227–253.
- Simon, Zs. s.a. „*Sipis* – yet another Phrygian name in the Neo-Hittite world? With commentaries on some recent discoveries of Phrygians in Hieroglyphic Luwian texts”: B. Obrador Cursach – I.-X. Adiego (szerk.): *Proceedings of the First Phrygian Workshop*. Barcino Monographica Orientalia. Barcelona.
- Stein, H. 1889⁵. *Herodotos erklärt IV. Buch Sieben*. Berlin.

- Strobel, K. 2015. „Das frühe Stammesreich der keltischen Noriker in Kärnten – Ein Konstrukt der Wissenschaftsgeschichte. Zur Geschichte der Träger der latènezeitlichen Mokronog-Kultur beiderseits der Karawanken”: R. Lafer – id. (szerk.): *Antike Lebenswelten. Althistorische und papyrologische Studien*. Altertumswissenschaftliche Studien Klagenfurt 4. Berlin – Boston, 28–152.
- Tsibenko, V. 2019. „Laks”: K. Fleet et al. (szerk.): *Encyclopaedia of Islam*. Third Edition. s. 1., s. p. <https://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopaedia-of-islam-3>
- Vannicelli, P. 2017. *Erodoto. Le storie. Libro VII. Serse e Leonida*. s. 1.
- Wiesehöfer, J. 1999. „Matiane”: *DNP* 7, col. 1025.
- Woudhuizen, F. C. 2018. *Indo-Europeanization in the Mediterranean with particular attention to the fragmentary languages*. s. 1.
- Yakubovich, I. 2010. *Sociolinguistics of the Luvian Language*. Brill’s Studies in Indo-European Languages and Linguistics 2. Leiden – Boston.
- Zehnder, Th. 2010. *Die hethitischen Frauennamen. Katalog und Interpretation*. Dresdner Beiträge zur Hethitologie 29. Wiesbaden.

SÓLYOM MÁRK

ARDASÍR NAGYKIRÁLY, MINT XERXÉS A KÉSŐ ÓKORI LATIN FORRÁSOKBAN

A 3. század¹ elején az istakhri Anáhita templom papjának, Sásánnak az unokája, Persis vazallus királya, Ardasír kihasználta a Párthus Birodalomban dúló testvérháborút, IV. Artabanos és VI. Vologésés nagykirályok belviszályát és felkelést szervezett az egymással rivalizáló párthus uralkodókkal szemben. A belső perzsa területek támogatását maga mögött tudó lázadó 224 áprilisában, Hormozdgan mezején vívta meg a háború döntő csatáját IV. Artabanos csapataival szemben, s fényes győzelmet aratott ellensége felett, majd al-Tabarí szöveghagyománya szerint a megölt párthus despota fejét a földre taposta és felvette a nagykirályi címet.² Néhány év múlva Ardasír a legyőzött uralkodó testvérével, VI. Vologésésszel is leszámolt, ezzel pedig egy Industól az Eufráteszig terjedő hatalmas állam, a Sásánida (Újperzsa) Birodalom első monarchája lett.³

228 után Ardasír nyugat felé fordította csapatait és több hadjáratot is indított a Római Birodalom ázsiai provinciái ellen. E korai római-sásánida összecsapások közül egyértelműen a Severus Alexander császárral megvívott, 231 és 233 közé keltezhető háború volt a legjelentősebb,⁴ amelyről számos görög és latin nyelvű forrás is beszámol. A szöveghelyek azonban gyakorlatilag sohasem a középperzsa Ardasír névalakot használják az első sásánida uralkodóval kapcsolatban, hanem görög néven utalnak a nagykirályra, ám a keleti despota elnevezése még így sem egységes az említett forrásokban. Amíg ugyanis a görög nyelvű történetírók (Cassius Dio, Héródianos, Agathias, Zónaras) a helyes Artaxerxés⁵ névalakot használják Ardasírra,⁶ addig a latin nyelvű történeti munkák általában tévesen Xerxésnek nevezik a nagyhatalmú monarchát. Vizsgáljuk most meg időrendi sorrendben haladva, egyenként is az ominózus latin nyelvű forrásokat!

¹ Ahol nincs külön jelölve, ott minden évszám Kr. u. értendő.

² al-Tabarí *Taríkh* 818–819. (Ardasír *šāhānšāh*, vagyis a „királyok királya” lett.)

³ Daryae 2009, 2–4; Dodgeon–Lieu 1994, 8–13; Frye 2005, 464–467; Ghirshman 1985, 262–263; Sólyom 2021, 94–96.

⁴ McHugh 2017, 176–220.

⁵ Schmitt 1986, 654–655. „Artaxerxes”

⁶ Dio LXXX. 3, 2; Héród. VI. 2, 7; Agath. *Hist.* IV. 24, 1; Zón. XII. 15.

Egy 7. századi görög nyelvű *auctor*, Geórgios Pisidés ugyanakkor Artasérnek nevezi Ardasírt. (Georg. Pisid. *Heracl.* II. 173–177.)

361 körül Pannonia Secunda kormányzója, Aurelius Victor a *Liber de Caesaribus* című breviáriumban a következőket írta a 231 és 233 közötti római-sásánida összecsapásokról:

*Azon nyomban a syriai kettős nevű Caesarea és Arcea városából származó Aurelius Alexandernek⁷ adták át – a katonák követelésének is megfelelően – a császári hatalmat. Fiatalember létére korát meghazudtoló képességekkel rendelkezett, és hatalmas előkészületek után rögtön a perzsák királya, Xerxés ellen vonult. Legyőzte és megfutamította ellenfelét, ő maga pedig a lehető leggyorsabban Galliába sietett...(Aurelius Victor: *Liber de Caesaribus* 24, 1–2 – Patay-Horváth András ford.)⁸*

369 körül Eutropius breviáriuma (*Breviarium ab urbe condita*) még Aurelius Victor munkájánál is tömörebben fogalmaz Ardasír és Severus Alexander háborújáról. Ami azonban összeköti a két 360-as évekre keltezhető latin nyelvű narratívát, hogy Victor és Eutropius is Xerxésnek nevezi az első sásánida uralkodót:

*Helyére a meglehetősen fiatal Aurelius Alexander lépett, akit a hadsereg caesarnak, a senatus augustusnak nevezett, és a perzsák ellen indított háborúban rendkívüli dicsőséggel legyőzte királyukat, Xerxést. (Eutropius: *Breviarium ab urbe condita* VIII. 23 – Teravágimov Péter ford.)⁹*

370 körül Festus váltotta Eutropiust Konstantinápolyban a *magister memoriae* udvari pozícióban, s elődjéhez hasonlóan breviáriumot írt Valens császárnak dedikálva (*Breviarium rerum gestarum populi Romani*). A történeti munka – Aurelius Victor és Eutropius breviáriumához hasonlóan – röviden tárgyalja csupán a 231 és 233 közé keltezhető római-sásánida harcokat és ugyancsak Xerxésnek nevezi Ardasír nagykirályt:

Aurelius Alexander, mintha valamifajta végzet által a perzsák nemzetségének a kiirtására született volna újjá, a Római Birodalom kormányzását nagyon fiatalon vállalta magára.

⁷ Severus Alexander császár teljes uralkodói titulátúrája 222. március 14. óta „Imperator Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander Pius Felix Augustus” volt. (Kienast–Eck–Heil 2017, 171)

⁸ *Statimque Aurelio Alexandro Syriae orto, cui duplex Caesarea et Arce nomenest, militibus quoque annitentibus Augusti potentia delata. Qui quamquam adolescens, ingenio supra aevum tamen confestim apparatu magno bellum adversum Xerxem, Persarum regem, movet; quo fuso fugatoque in Galliam maturime contendit...*

⁹ *Successit huic Aurelius Alexander, ab exercitu Caesar, a senatu Augustus nominatus, invenis admodum, susceptoque adversus Persas bello Xerxen, eorum regem, gloriosissime vicit.*

A perzsák legnemesebb királyát, Xerxést dicsőséges módon legyőzte. (Festus: *Breviarium rerum gestarum populi Romani* 22, 1 – Sólyom Márk ford.)¹⁰

380 körül fejezte be a *Vulgata* fordítója, Hieronymus (Szent Jeromos) egyházatya a középkor folyamán mindvégig etalonnak számító krónikáját. A történeti munka szűkszavúan ugyan, de beszámol Ardasír nagykirály és Severus Alexander császár összecsapásáról is. Ardasír neve Hieronymus krónikájában is Xerxés:

Alexander a legdicsőségesebb módon győzte le Xerxést, a perzsák királyát... (Hieronymus: *Chronicon* Ann. Abr. 2239 – Sólyom Márk ford.)¹¹

417 körül írta meg Orosius pap Augustinus (Szent Ágoston) biztatására a világ teremtésétől a saját koráig eljutó történeti munkáját (*Historiarum adversum paganos libri VII*). A nagyszabású, keresztény szellemiségű mű mindössze egyetlen mondatban utal a 231 és 233 közötti római-sásánida háborúra, s a 4. századi breviáriumokhoz, illetve Hieronymus egyházatya krónikájához hasonlóan Xerxésnek nevezi az első sásánida monarchát:

Hiszen mikor rögtön hadjáratot intézett a perzsák ellen, királyukat, Xerxest hatalmas háborúban győztesen verte le. (Orosius: *Historiarum adversum paganos libri septem* VII. 18, 7 – Fehér Bence ford.)¹²

520 körül íródott Cassiodorus krónikája. Nagy Theoderik osztrogót király ravennai udvarának *magister officiorum*a szűkszavúan ír csupán a 230-as évek római-perzsa összecsapásairól, s az eddigi példákhoz hasonlóan Xerxésként utal Ardasír nagykirályra:

¹⁰ *Aurelius Alexander, quasi fato quodam in exitium Persicae gentis renatus, iuuenis admodum Romani gubernacula suscepit imperii. Ipse Persarum regem nobilissimum Xersem gloriose uicit.*

¹¹ *Alexander Xerxem regem Persarum gloriosissime vicit...*

Hieronymus Eusebius görög nyelven írt *Krónikáját* fordította le latinra, illetve ki is egészítette a munkát a saját adataival, majd a művet egészen a saját koráig, 379-ig folytatta. Eusebius *Krónikája* teljes egészében csupán egy örmény fordításon keresztül maradt fenn az utókor számára, ebben azonban – Josef Karst német fordítása szerint – csupán egyetlen mondat szól Severus Alexander uralkodásáról, az *imperator* meggyilkolását közlő sor: *Alexandros ward getötet zu Mogontiakon.* (Euseb. *Chron.* Ann. Abr. 2252 – Karst, Josef übers.) Hieronymusnak a 230-as évek római-perzsa összecsapásairól szóló szöveghelyét az egyházatya munkáját folytató, 5. században alkotó Prosper Tiro Aquitanus változtatások nélkül veszi át, így Prosper *Krónikájában* is olvasható a Xerxés név Ardasírral összefüggésben.

¹² *Nam statim expeditione in Persas facta Xerxen regem eorum maximo bello uictor oppressit.*

E consulok alatt Alexander legyőzte a perzsák királyát, Xerxést.
(Cassiodorus: *Chronicon* 914 – Sólyom Márk ford.)¹³

552 körül Konstantinápolyban fejezte be a gót származású történetíró, Iordanes *Romana* (*Liber de origine mundi et actibus Romanorum ceterarumque gentium*) című történeti munkáját. A forrás nemcsak a Xerxésnek nevezett első sásánida uralkodó legyőzéséről, hanem Severus Alexander császár háború utáni diadalmenetéről is beszámol:

Alexander, Mama¹⁴ fia, aki az ismeretlenségből a szerencse folytán emelkedett ki. Fiatalon, mégis megfontoltan kezdett az uralkodáshoz. Később fegyvert ragadott Xerses, a perzsák királya ellen, és a párthusoktól szerzett hadizsákmányból csodálatos diadalmenetet tartott. (Iordanes: *Romana* 280 – Horváth Szilvia ford.)¹⁵

Vajon mi az oka annak a jelenségnek, hogy valamennyi felsorolt késő ókori latin nyelvű történeti munka hibázik az első sásánida uralkodó megnevezésekor és Artaxerxés helyett Xerxésnek nevezi Ardasír nagykirályt? Egyszerű tévedésről, avagy szándékos csúsztatásról van szó?

1884-ben Alexander Enmann német ókortörténész felállított egy hipotézist, miután felismerte, hogy a késő ókori latin nyelvű történeti munkák számos megegyező adatot, sőt megegyező hibát és tévedést tartalmaznak annak ellenére, hogy a vizsgált *auctorok* bizonyosan nem használhatták egymást forrásként. A történész forradalmi feltevése szerint az Aurelius Victor-féle *Liber de Caesaribus*, az Eutropius-féle *Breviarium ab Urbe condita*, a Festus-féle *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, a *Scriptores historiae Augustae*, illetve az *Epitome de Caesaribus* egyaránt egy ismeretlen című és szerzőségű 4. századi császártörténetből merítette információit és ez a feltételezett közös forrás indokolja a felsorolt történeti művekben megtalálható számos egyezőséget.¹⁶ Az utalásokból és töredékekből sem ismert, mindössze feltételezett, sőt egyes kutatók, például a holland Willem den Boer által vitatott létezésű¹⁷ munkának a német ókortörténész a *Kaisergeschichte* (Császártörténet) címet adta,¹⁸ a modern szakirodalom pedig

¹³ „His cons. Alexander Xerxem regem Persarum vicit.”

¹⁴ Iulia Avita Mamaeáról van szó. (Kienast–Eck–Heil 2017, 174)

¹⁵ *Alexander Mamae filius ignobilis fortunae existens adhuc iuvenis regni moderatione suscepit moxque contra Xersen regem Persarum arma arripiens mirabiliter de Parthorum spoliis triumphavit.*

¹⁶ Enmann 1884, 337–501; Burgess 2003, 166–192; Rohrbacher 2002, 44–45; Schlumberger 1974, 172–182.

¹⁷ den Boer 1972, 21–22.

¹⁸ Enmann 1884, 337–501.

rendszerint *Enmann-féle Kaisergeschichte*ként (*EKG*) utal a hipotetikus műre. Amennyiben tehát a különböző késő ókori latin nyelvű történeti munkákban egyszerű tévedésről van szó csupán Ardasír sásánida nagykirály megnevezésével kapcsolatban, akkor annak a tévedésnek az *Enmann-féle Kaisergeschichte*tében kell gyökereznie. Az egyszerű tévedés lehetősége azonban a *Historia Augusta* szöveghelyének a fényében úgy gondolom, hogy kevésbé valószínű, a császári biográfiagyűjtemény ugyanis – az *Enmann-féle Kaisergeschichte*t forrásként felhasználó késő ókori latin nyelvű munkák közül egyedülálló módon – a helyes görög névalakot használja Severus Alexander császár újperzsa ellenfelére:

[Severus Alexander] nagy készülődéssel vonult ki tehát innen a perzsák ellen, s Artaxerxést, ezt az igen hatalmas királyt legyőzte. A csatában ő maga vezette a szárnyakat, buzdította a katonákat, ki volt téve az ellenséges dárdáknak, saját kezével sok bátor tettet hajtott végre, az egyes katonákat is szavaival dicsőséges tettekre sarkallta. Szétzúzott és megfutamított egy ily nagy királyt, aki hétszáz elefánttal, ezernyolcszáz kaszás harci szekérrel, és sok ezer lovassal vonult a háborúba. (Scriptores Historiae Augustae, Severus Alexander 55 – Soltész Márk ford.)¹⁹

Szembetűnő továbbá, hogy míg a latin nyelvű források a 231 és 233 közötti mezopotámiai összecsapások végkimenetelével kapcsolatban kivétel nélkül fényes római győzelemről tudósítanak,²⁰ addig a kortárs görög forrás, Héródianos sorai már közel sem ennyire egyértelműek:²¹

Váratlanul hírnökök és levelek zavarták meg Alexandert, és még nagyobb gondba vetették, mivel az Illyricum helytartóságával megbízottak jelentették neki, hogy a germánok, átkelven a Rhenuson és a Danubiuson, a Római Birodalmat pusztítják, és a folyópartokon elhelyezkedő táborokat, városokat és falvakat nagy erővel rohanják meg és az Itáliával határos és szomszédos illyr tartományok nem kis veszedelemben vannak. Ezért aztán az ő személyes jelenlétére van szükség és az egész seregére, amely vele

¹⁹ *Magno igitur apparatu inde in Persas profectus Artaxerxen regem potentissimum vicit, cum ipse cornua obiret, milites admoneret, subiectus telis versaretur, manu plurimum faceret, singulos quosque milites ad laudem verbis adduceret. Fuso denique fugatoque tanto rege, qui cum septingentis elephantis falcatisque mille et octingentis curribus ad bellum venerat et equitum multis milibus.*

²⁰ A *Historia Augusta* még Severus Alexander császár fiktív győzelmi beszédeit is közli. (*SHA Severus Alexander* 56–57)

²¹ Kemezis kommentárja is megállapítja, hogy Héródianos narratívájában a római-perzsa háború végkimenetele teljes kudarc, amelyért csakis Severus Alexander császár okolható: „The soldiers will mostly do their jobs, and the Persians will be at a disadvantage, but Alexander himself will fail miserably and cause the ruin of the expedition.” (Kemezis 2014, 255)

van. Ez mikor kiderült, megzavarta Alexandert és az Illyricumból származó katonákat aggasztotta, akik úgy érezték, kettős csapást szenvednek, attól, amit a perzsákkal harcolva szenvedtek el, és attól, amiről értesültek, hogy a germánok pusztították el kinek-kinek az otthonát. Nehezteltek tehát, és Alexandert hibáztatták, mint aki a keleti területeket nemtörődömségből vagy gyávaságból veszítette el, és az északi területek ügyében is habozik és vonakodik. (Héródianos: *Ab excessu divi Marci libri octo* VI. 7, 2–3 – Fehér Bence és Kovács Péter ford.)²²

Hangsúlyozni kell tehát, hogy a késő ókori latin nyelvű források győzelmi propagandájával szemben Héródianos 230-as évekre keltezhető, tehát kortárs narratívája a leginkább hiteles elbeszélés a 231 és 233 közötti római-sásánida összecsapásokkal kapcsolatban, Héródianos pedig összességében sikertelennek tartja Severus Alexander küzdelmét, apróbb győztes csatákról és nagy vereségekről számol be, illetve kiemeli, hogy a császár területeket veszített keleten.²³ A késő ókori latin források tehát bizonyítottan propagandisztikusan láttatják az első nagyszabású római-sásánida összecsapást. Vajon lehet szó császári propagandáról Ardasír nagykirály görög nevének az elírásával kapcsolatban is? Úgy gondolom, hogy egyértelműen erről van szó.

Többek között al-Tabarí történeti munkájából tudjuk,²⁴ hogy a Sásánida-dinasztia propagandája a Kr. e. 559 és 330 között uralkodó óperzsa Achaimenidához nagykirályait az újperzsa monarchák vér szerinti felmenőiként ábrázolta, Ardasír udvari kánonja tehát a nagykirály ősapáiként tüntette fel az egykor élt nagyhatalmú óperzsa uralkodókat, többek között Nagy Kyrost, Kambysést, Dareioszt és Xerxést, illetve a Nagy Sándor által legyőzött III. Dareioszt. Az újperzsák óperzsákhoz való viszonyának, illetve az Achaimenidák és a Sásánidák közötti kreált kontinuitásnak köszönhető az a jelenség is, hogy Ardasír és utódai

²² αἰφνιδίως ἄγγελοί τε καὶ γράμματα ἐτάραξε τὸν Ἀλέξανδρον καὶ ἐς μεῖζονα φροντίδα ἐνέβαλεν, ἐπιστειλάντων αὐτῷ τῶν ἐμπεπιστευμένων τὴν Ἰλλυρίδος ἡγεμονίαν ὅτι ἄρα Γερμανοὶ Ῥῆνον καὶ Ἰστρον διαβαίνοντες τὴν Ῥωμαίων πορθοῦσιν ἀρχὴν καὶ τὰ ἐπὶ ταῖς ὄχθαις στρατόπεδα ἐπικείμενα πόλεις τε καὶ κόμας πολλῆ δυνάμει κατατρέχουσιν, εἷη τε οὐκ ἐν ὀλίγῳ κινδύνῳ τὰ Ἰλλυρικὰ ἔθνη ὁμοροῦντα καὶ γειτιῶντα Ἰταλία: δεῖσθαι τοίνυν τῆς αὐτοῦ παρουσίας καὶ τοῦ στρατοῦ παντὸς ὃς ἦν σὺν αὐτῷ. δηλωθέντα δὴ ταῦτα τὸν τε Ἀλέξανδρον ἐτάραξε καὶ τοὺς ἐκ τοῦ Ἰλλυρικοῦ στρατιώτας ἐλύπησε, διπλῆ δοκοῦντας κεχρηῆσθαι συμφορᾷ, ἕκ τε ὧν πεπόνθησαν Πέρσαις μαχόμενοι, ἕκ τε ὧν ἐπυνθάνοντο τοὺς οἰκείους ἕκαστοι ὑπὸ Γερμανῶν ἀπολωλότας, ἡγανάκτουν οὖν, καὶ τὸν Ἀλέξανδρον εἶχον ἐν αἰτία ὡς τὰ ὑπὸ ταῖς ἀνατολαῖς δι' ἀμέλειαν ἢ δειλίαν προδεδοκῶτα, πρὸς τε τὰ ἀρκτῶα μέλλοντα καὶ ὀκνοῦντα.

²³ Már Karl Hönn *vita Severi Alexandri* kommentárja megállapítja, hogy a 231 és 233 közötti római-perzsa háború leghitelesebb forrása nem a *Historia Augusta*, hanem Héródianos. (Hönn 1911, 60–61.)

²⁴ A 10. század elején alkotó, perzsa származású al-Tabarí történeti műve mellett más iráni források is tudósítanak arról, hogy a Sásánida-ház uralkodói az Achaimenida-dinasztia nagykirályait tekintették az őseiknek. Ennek kapcsán lásd: Shahbazi 2001, 61–73.

a Sásánida Birodalom mindennapi életének középpontjába az óperzsa hagyományokat, illetve a zoroasztriánus (mazdaista) vallást helyezték, deklarált céljuknak tekintették továbbá az egykori Achaimenida Birodalom feltámasztását. Ez utóbbi törekvés volt az oka a Római Birodalommal szemben tanúsított rendkívül agresszív sásánida külpolitikának is.²⁵

Amikor a görög-római források direkt módon az első sásánida monarcha *origójáról* írnak, akkor al-Tabarí tudósításával ellentétben nem vezetik vissza Ardasír származását az Achaimenida-dinasztiáig,²⁶ beszámolnak azonban a nagykirály apjának, Pápaknak, illetve nagyapjának, Sásánnak az alacsony származásáról. Érdemes emellett azt is kiemelni, hogy a nyugati források Pápakot Ardasír mostohaapjaként, míg Sásánt az édesapjaként ábrázolják, ezek az információk azonban egy propagandisztikus, hamis történetbe vannak beágyazva, amellyel a római történétírók igyekeztek bemocskolni az ősellenségnek számító Sásánidához hírnevét. A 6. században író Agathias szerint egy közkatoná, Sásán nemzette Ardasírt, miután a nagykirály mostohaapja, Pápak, aki egy asztrológiában is jártas gyermektelen perzsa börmunkás volt és előre látta a fényes jövőt, átadta hitvesi ágyát és feleségét a hozzá vendégként érkező katonának.²⁷ A 9. század elején alkotó történétíró, Synkellos apróbb módosításokkal ugyan, de Agathias történetét beszéli el az újperzsa uralkodói dinasztia eredetéről, emellett pedig

²⁵ al-Tabarí *Taríkh* 813–814. *Ardasír, Bábak [Pápak] sah, Hír királyának fia, aki fia volt az ifjabbik Sásánnak [...] azzal a követeléssel és szándékkal lépett fel, hogy bosszút áll ősenek, Dárának [III. Dareiosnak], Dára fiának véérért, aki hadat viselt Iskandar [Nagy Sándor] ellen, s akit két ajtónállója gyilkolt meg. Szándéka – amint maga mondta – az volt, hogy a királyságot visszajuttassa annak a családnak, amelyet megillet, és abba az állapotába helyezze vissza, amelyben tartósan volt ősei idején, akik a részkirályok előtt uralkodtak: ezeknek területét ismét egyetlen fő és egyetlen király uralma alatt akarta egyesíteni.* (Hahn István ford.)

²⁶ A 3. században alkotó Cassius Diónál (Dio LXXX. 4, 1) és Héródianosnál (Héród. VI. 2, 1–2), a 4. századi Libaniosnál (Lib. *Orat.* 59, 65) és Ammianus Marcellinusnál (Amm. XV. 5, 3–10), illetve a 12. századi bizánci *auctornál*, Zónarasnál (Zón. XII. 5) ugyanakkor vannak a perzsa narratívára is közvetett utalások.

²⁷ Agath. *Hist.* II. 27, 1–5.

Ardasír legközelebbi felmenőinek a családban betöltött szerepei ugyanakkor a keleti források esetében sem minden esetben annyira egyértelműek, ahogy azt al-Tabarínál olvashatjuk. A 11. századi, Firdausi által írt *Shahname* (*Királyok könyve*) című munka szerint Sásán volt Ardasír apja, míg Pápak lánya, Sásán felesége Ardasír anyja. A *Shahname* története tehát Agathias és al-Tabarí narratívájának egyfajta keverékét adja. Ardasír fiának, I. Sápúr nagykirálynak (uralk. 241–272) a 3. századi sziklafeliratai ugyanakkor a Pápak-Ardasír-Sápúr leszármazási sorrendet hagyományozzák az utókorra, Sásán nevét pedig csak mellékesen említik. (Ardasír anyjának a neve Rudak ezen feliratok szerint.) A középperzsa *Bundahishn* című munka Pápakot Ardasír atyjának, míg Sásánt Pápak apósának, tehát Ardasír anyai nagyapjának nevezi. (Frye 2005, 464) Úgy gondolom, hogy a források számbavétele alapján a *Bundahishn* információi állhatnak a legközelebb a valósághoz, de azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy Sásán csupán egy mitikusős.

ismeretlen eredetű, alacsony származású perzsa mágusnak nevezi Ardasírt.²⁸ A görög-római történétírók tehát igyekeztek cáfolni a Sásánida-dinasztia propagandáját Ardasír fényes eredetéről. Amikor azonban a nyugati források Severus Alexander mezopotámiai harcairól és győzelmeiről írnak, amikor a latin *auctorok* az utolsó Severus-dinasztiából származó császár keleti sikereit örökítik meg az utókor számára, akkor átveszik a nagykirályi propagandát és a hellén világra egykor rendkívül nagy veszélyt jelentő Achaimenida nagykirály, Xerxés bőrébe bújtatják az első sásánida uralkodót. A Severus Alexander császárral háborús konfliktusban álló Ardasírt tehát azért nevezik propagandisztikus okokból Xerxésnek a késő ókori latin források, mivel a Sásánida-ház őseként ábrázolt Achaimenida-dinasztia uralkodói közül Xerxés volt a legkeményebb ellenfél azon görög civilizáció számára, amelyet a Római Birodalom kulturális szempontból a minta- és előképének tekintett.²⁹

Szólni kell még a probléma kapcsán az *imitatio Alexandri* jelenségéről, azaz III. Alexandros makedón király alakjának római recepciójáról is. Nagy Sándor, az Achaimenida (Óperzsa) Birodalmat megdöntő legendás uralkodó a Kr. e. 1. századtól a Kr. u. 4. századig, azaz Pompeius Magnus idejétől a tetrarchia korszakáig, illetve Iulianus uralkodásáig a római *imperatorok* példaképének számított,³⁰ tehát egyrészt a jó hadvezér idealizált alakja egybemosódott a makedón világhódító emlékezetével, másrészt Perzsia az *imitatio Alexandri* jelenségének is köszönhetően a legyőzendő nagy ellenfél szinonimájává vált. Nagy Sándor keleti hadjáratát és a makedón *phalanxok* legnagyobb haditetteit római *imperatorok* tucatjai próbálták meg utánozni, sőt felülmúlni, de a makedón monarcha alakja még a római császárok portréinak, illetve érmeképeinek a megformálására is hatott, tehát nemcsak a világhódító hadvezéri képességeit csodálták és idealizálták a császárkori Rómában, hanem a külső megjelenését is.³¹ Az *imitatio Alexandri* jelensége a Severus-dinasztia alatt a korábbi időszakoknál is jobban felerősödött,³² Severus Alexanderről pedig azt is tudjuk, hogy a Nagy Sándorra utaló Alexander egy felvett név csupán, s eredetileg az ifjú *imperator*t

²⁸ Sync., *C SHB* pp. 677, 11 – 678, 7. (Synkellosnál Pápak neve Pambekos, aki foglalkozása szerint egy asztrológiához is értő cipész.)

²⁹ Ahogy Horatius híres sorai megfogalmazták: *Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország, s pór népét Latiumnak művészetre kapatta. / Graecia capta ferum uictorem cepit et artes intulit agresti Latio.* (Hor. *Epist.* II. 1, 156–157 – Illyés Gyula ford.)

³⁰ Kühnen 2005, 7–13; Nabel 2018, 208–212.

³¹ Kovacs 2015, 47–84.

³² Kemezis 2014, 76–78; Kühnen 2005, 203–226. Illetve lásd még az *Epitome de Caesaribus* egyik szöveghelyét Caracalla császárral kapcsolatban: *A makedón Alexandros holttestét meg szemlélve elrendelte, hogy Nagynak és Alexandrosnak nevezzék. Odáig vezetett a hízelgők csatlárdsága, hogy nyakát bal válla felé fordítva vad arckifejezéssel járkált, miképp azt Alexandros arcánál megfigyelte, s meggyőzte magát arról, hogy nagyon hasonló ábrázatuk van.* (*Epitome de Caesaribus* 21, 4 – Sólyom Márk ford.)

Alexianusnak hívták. Az utolsó Severus császár az egyetlen olyan római uralkodó, aki a makedón király tulajdonnevét is viselte.³³ Az ifjú *imperator* tehát az Ardasírral megvívott keleti háborúját az uralkodói propagandája szerint Nagy Sándorként küzdötte végig, érdekes azonban, hogy a sásánida ellenfél nem III. Dareiosként, hanem Xerxésként van jelen a konfliktus római *interpretatió*jában.

A késő ókorban egy Xerxést legyőzni bizony nagyobb haditett volt, mint egy Artaxerxés avagy egy Dareios fölött diadalt aratni. Az Achaimenida Xerxés a nyugati forrásokban betöltött kétes hírnevét a Kr. e. 480. évi nagy európai hadjáratának köszönhette, amely során – ahogy a történetírás atyjának, Hérodotosnak a munkájából ismeretes – Athént is kifosztotta és felgyújtotta.³⁴ Az Athén elleni tragikus végkimenetelű perzsa támadásról és az Achaimenida uralkodó félelmetes nagyságú seregéről még 800-1000 évvel később is több késő ókori forrás megemlékezik, szó van a görög-perzsa háború Kr. e. 480. évi eseményeiről Hieronymus (Szent Jeromos) krónikájában,³⁵ Libanios egyik *oratió*jában,³⁶ Ammianus Marcellinus *Res Gestae* című nagyszabású munkájában,³⁷ Claudius Claudianus Rufinus ellen íródott költői invektívájában,³⁸ Orosius pap történeti művében,³⁹ Vegetius katonai szakmunkájában,⁴⁰ Sidonius Apollinaris egyik *panegyricus*ában,⁴¹ Zósimos görög nyelvű históriájában,⁴² Iordanes *Getic*ájában,⁴³ illetve Agathias történeti munkájában is.⁴⁴ A késő ókori történetírók Európa egykori legveszedelmesebb ellenfelének tartották az Achaimenida Xerxést.

A 4–6. századi latin nyelvű *auctorok*, Aurelius Victor, Eutropius, Festus, Hieronymus, Orosius, Cassiodorus és Iordanes narratívái tulajdonképpen tehát

³³ Dio LXXX. 17, 2–3; Héród. V. 7, 3; *SHA Severus Alexander* 5–13.

³⁴ Hdt. VIII. 51–53.

³⁵ Hieron. *Chron. Ann. Abr.* 1536–1538.

³⁶ Lib. *Orat.* 59, 51 és 59, 65.

³⁷ Amm. XXIII. 3 és XXIII. 6.

³⁸ Claud. *In Ruf.* II. 120–124.

³⁹ Oros. II. 9–11. (Orosius munkája Xerxés támadásának a leghosszabb késő ókori narratíváját adja, Athén kifosztása és felgyújtása mellett beszámol ugyanis a thermopylaei, a salamisai és a plataiai csatákról is. A perzsa hadsereg számadatai azonban túlzóak a forrásban, a keresztény pap ugyanis 1 millió fős ellenséges hadról ír.)

⁴⁰ Veg. *Epit.* III. 1.

⁴¹ Sid. Apoll. *Carm.* 5, 452–455.

⁴² Zós. I. 2. (Zósimos, az utolsó pogány történetíró munkája Xerxés támadásának a leghosszabb késő ókori görög nyelvű narratíváját adja, amely ráadásul pontosabb, precízebb összefoglalás, mint Orosius munkája.)

⁴³ Iord. *Get.* 64. (Orosius szövegéből táplálkozik Iordanes munkája, ám a gót történetíró szerint Xerxés nem Athént és a görögöket, hanem a gótokat támadta meg 1 millió emberével.)

⁴⁴ Agath. *Hist.* V. 19, 1. (Agathias szerint Iustinianus császár hadvezérének, Belisariusnak a katonái olyan bátran harcoltak keleten a sásánidák ellen, ahogy egykor Leónidas hoplitái Thermopylaenél.)

revansot vesznek Athén Kr. e. 480. évi kifosztása miatt a Sásánida Birodalmon, amikor Xerxés (Ardasír) nagykirály Severus Alexander általi legyőzéséről tudósítanak. Az idézett szöveghelyek kiváló példái a késő ókori császári propagandának: nemcsak az ellenfél uralkodójának a nevét hamisítják meg ugyanis az említett szerzők Róma *nimbuszának* a növelése érdekében, hanem még a 231 és 233 közötti sikertelen hadjáratot is győzelemként ábrázolják. Jól jellemzik ezt a történetírói attitűdöt Festus breviáriumának Valens császárhoz intézett sorai:

Hamis hírek hatására úgy fogod tán gondolni, hogy néhány alkalommal az ellenségeink ünnepelhettek, ám aztán el fogod majd ismerni, hogy erényeik miatt valójában mindig a rómaiak lettek a győztesek. (Festus: Breviarium rerum gestarum populi Romani 15, 1 – Sólyom Márk ford.)⁴⁵

Bibliográfia

- Burgess, R. W. 2003. „A Common Source for Jerome, Eutropius, Festus, Ammianus, and the Epitome de Caesaribus between 358 and 378, along with Further Thoughts on the Date and Nature of the Kaisergeschichte”: *Classical Philology* 100/2, 166–192.
- Daryaee, T. 2009. *Sasanian Persia. The Rise and Fall of an Empire*. London and New York.
- den Boer, W. 1972. *Some Minor Roman Historians*. Leiden.
- Dodgeon, M. H. – Lieu, S. N. C. (eds.) 1994. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226–363*. London and New York.
- Enmann, A. 1884. „Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch De viris illustribus urbis Romae”: *Philologus* Supplement-Band 4, 338–510.
- Frye, R. N. 2005. „The Sassanians”: Bowman, A. K. – Garnsey, P. – Cameron, A. (eds.): *The Cambridge Ancient History XII: The Crisis of Empire, A.D. 193–337*. Cambridge. 461–480.
- Ghirshman, R. 1985. *Az ókori Irán. Médek, perzsák, párthusok*. Budapest.
- Hönn, K. 1911. *Quellenuntersuchungen zu den Viten des Heliogabalus und des Severus Alexander im Corpus der Scriptorum historiae Augustae*. Leipzig und Berlin.

⁴⁵ *Furto hostes in paucis inuenies esse laetatos, uera autem uirtute semper Romanos probabis exstitisse uictores.*

- Kemezis, A. M. 2014. *Greek Narratives of the Roman Empire under the Severans. Cassius Dio, Philostratus and Herodian*. Cambridge.
- Kienast, D. – Eck, W. – Heil, M. 2017. *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. 6., überarbeitete Auflage*. Darmstadt.
- Kovacs, M. 2015. „Imitatio Alexandri – Zu Aneignungs- und Angleichungsphänomenen im römischen Porträt”: von den Hoff, R. – Heinzer, F. – Hubert, H. W. – Schreurs-Morét, A. (hrsg.): *Imitatio Heroica. Heldenangleichung im Bild*. Würzburg. 47–84.
- Kühnen, A. 2005. *Die imitatio Alexandri als politisches Instrument römischer Feldherren und Kaiser in der Zeit von der ausgehenden Republik bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* PhD. diss., Universität Duisburg-Essen.
- McHugh, J. S. 2017. *Emperor Alexander Severus. Rome's Age of Insurrection, AD 222-235*. Barnsley.
- Nabel, J. 2018. „Alexander between Rome and Persia: Politics, Ideology, and History”: Moore, K. (ed.): *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*. Leiden. 197–232.
- Rohrbacher, D. 2002. *The Historians of Late Antiquity*, London.
- Schlumberger, J. A. 1974. *Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts n. Chr.* München.
- Schmitt, R. 1986. „Artaxerxes”: *Encyclopaedia Iranica* Vol. 2/6, 654–655.
- Shahbazi, A. Sh. 2001. „Early Sasanians' claim to Achaemenid heritage”: *Nāme-ye Irān-e Bāstān* 1/1, 61–73.
- Sólyom, M. 2021. *A római-perzsa háborúk Kr. e. 92 – Kr. u. 628. A római-párthus és a római-szászánida diplomáciai konfliktusok és fegyveres összecsapások rövid története*. Máriabesnyő.

Források

al-Tabarí: *Taríkh al-rusul wal-mulúk*

Hahn, I. (ford.) 2003. „Tabarí: A Sásánida dinasztia uralomra jutása”: Harmatta, J. (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Budapest. 358–361.

Aurelius Victor: *Liber de Caesaribus*

Patay-Horváth, A. (ford.) 1998. „Aurelius Victor: Történelem dióhéjban”: Németh, Gy. (szerk.): *Ércnél maradóbb... A görög és római történelem forrásai*. Budapest. 188–320.

Epitome de Caesaribus

Sólyom, M. (ford.) 2020. *Rövid könyv az imperatorok életéről és erkölcséről. Epitome de Caesaribus*. Máriabesnyő.

Eutropius: *Breviarium ab urbe condita*

Teravágimov, P. (ford.) 2003. Eutropius: *Róma rövid története*. Budapest.

Festus: *Breviarium rerum gestarum populi Romani*

Sólyom, M. (ford.) 2020. Festus: *A római nép viselt dolgainak breviáriuma*. Máriabesnyő.

Héródianos: *Ab excessu divi Marci libri octo*

Fehér, B. – Kovács, P. (ford.) 2005. Héródianos: *A Római Birodalom története Marcus Aurelius halálától*. Budapest.

Hieronymus: *Chronicon*

Karst, J. (übers.) 1911. *Eusebius Werke, fünfter Band. Die Chronik: aus dem Armenischen übersetzt mit Textkritischem Commentar*. Leipzig.

Iordanes: *De Summa Temporum vel Origine Actibusque Gentis Romanorum (Romana)*

Horváth, Sz. (ford.) 2014. Iordanes: *Romana. Az idők rövid összefoglalása, avagy a római nép eredete és tettei*. Kaposvár–Pécs.

Orosius: *Historiarum adversum paganos libri septem*

Fehér, B. (ford.) 2019. Paulus Orosius: *Világtörténelem hét könyvben a pogányok ellen*. Máriabesnyő.

Scriptores Historiae Augustae

Kiss, S. et al. (ford.) 2003. *Historia Augusta: Császárok története*. Debrecen.

A KÖTET SZERZŐI

ERIK JENSEN	Professor of History Salem State University (MA, USA)
BAJNOK DÁNIEL	egyetemi adjunktus Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
FORISEK PÉTER	egyetemi docens Debreceni Egyetem
GRADVOHL EDINA	főiskolai docens Simmelweis Egyetem
HEGYI W. GYÖRGY	egyetemi adjunktus Eötvös Loránd Tudományegyetem
JANCSOVICS FANNI	PhD hallgató Eötvös Loránd Tudományegyetem
KERTÉSZ ISTVÁN	professor emeritus Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
KRÉN LÁSZLÓ	régész-muzeológus Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézet
LINDNER GYULA	egyetemi adjunktus Pécsi Tudományegyetem

NÉMETH GYÖRGY

egyetemi tanár

Eötvös Loránd Tudományegyetem

PATAY-HORVÁTH ANDRÁS

egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem

SIMON ZSOLT

tudományos munkatárs

ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont

SÓLYOM MÁRK

egyetemi docens

Kodolányi János Egyetem, Történelem

Tanszék